

ТАЙНИТЕ НА ЗАЛИВА ЧЕНГЕНЕ СКЕЛЕ В ЧЕРНО МОРЕ

*Археологически обекти и находки в крайбрежната зона
между полуостров Метоха и нос Форос*

ИВАН ХРИСТОВ

IVAN HRISTOV

THE SECRETS OF THE CHENGENE SKELE BAY IN THE BLACK SEA

*Archaeological sites and finds in the coastal zone between
the Metoha Peninsula and Cape Foros*

ТАЙНИТЕ НА ЗАЛИВА ЧЕНГЕНЕ СКЕЛЕ
В ЧЕРНО МОРЕ

*Археологически обекти и находки в крайбрежната зона
между полуостров Метоха и нос Форос*

Иван Христов

Ivan Hristov

THE SECRETS OF THE CHENGENE SKELE BAY
IN THE BLACK SEA

*Archaeological sites and finds in the coastal zone between
the Metoha Peninsula and Cape Foros*

© Иван Христов – автор / Ivan Hristov – autor, 2022

ISBN 978–619–90311–3–1 (PDF)

ISBN 978–619–91678–5–4 (PDF)

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – БУРГАС

ТАЙНИТЕ НА ЗАЛИВА ЧЕНГЕНЕ СКЕЛЕ В ЧЕРНО МОРЕ

*Археологически обекти и находки в крайбрежната зона
между полуостров Метоха и нос Форос*

ИВАН ХРИСТОВ

IVAN HRISTOV

THE SECRETS OF THE CHENGENE SKELE BAY IN THE BLACK SEA

*Archaeological sites and finds in the coastal zone between
the Metoha Peninsula and Cape Foros*

СОФИЯ • 2022

Рецензенти:

проф. д-р Хитко Вачев

гл. ас. д-р Даниела Стоянова

Фотографи: *Иван Христов, Тодор Димитров*

Графична документация: *Маргарита Попова, Ваня Христова*

Карти: *инж. Тотьо Ангелов*

Превод: *Цвета Райчевска*

Технически редактор и корица: *Ваня Христова*

Предпечат: *Уникарт*

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	7
I. Елинистически укрепен обект на нос Чироза, кв. Крайморие на гр. Бургас.....	13
I.1. Разположение и наименование.....	13
I.2 История на проучванията.....	16
I.3. Описание на сондажите и разкритите структури.....	17
I.4. Планировка	40
I.5. Находки	47
II. Археологически структури от Елинистическата и Късноантична епоха в непосредствена близост до нос Чироза	89
II.1. Постройка от Елинистическата епоха, южно от носа	89
II.2. Късноантична сграда западно от носа.....	92
III. Старини на полуостров Метоха.....	93
III.1. Манастирът Св. Георги (?)	93
III.2. Манастирско пристанище	100
III.3. Късносредновековно селище Ченгене скеле	102
III.4. Село Чукаля	111
III.5. Село Отманлу (Отманлий)	112

IV. Археологически обект от късната античност на нос Порос (Каба Бурун)	115
IV.1. Късносредновековно селище Зудус (Zoudous)	124
V. Подводни археологически проучвания в залива Ченгене скеле	127
V.1. Случайни находки в българските музеи.....	127
V.2. История на археологическите проучвания на залива Ченгене скеле.....	135
V.3. Локализиране на подводни обекти.....	140
V.4. Зони с концентрация на археологически материал в акваторията на залива Ченгене скеле.....	146
V.5. Късносредновековен пристан (скеля) Ченгене скеле.....	185
VI. Сухоzemни и морски пътни връзки между селищата и археологическите обекти по крайбрежието	191
VII. Опит за обобщение на резултатите от археологическите проучвания в крайбрежната зона между полуостров Метоха и нос Форос	199
ЛИТЕРАТУРА	216
The secrets of the Chengene Skele Bay in the Black Sea <i>Archaeological sites and finds in the coastal zone between the Metoha Peninsula and Cape Foros</i>	
(Summary)	225

УВОД

Настоящата книга е своеобразно продължение на публикациите ми свързани с археологическите проучвания на Западното крайбрежие на Черно море през последните 10 години.

В случая акцента пада върху крайбрежната територия заключена между полуостров Метоба (нос Чукалята) и полуостров Форос (нос Форос) до Бургаския залив. Изборът на тази територия не е случаен – тя е своеобразно бяло петно на археологическата карта на Бургаския регион. Тук имам предвид, че археологическите проучвания в крайбрежната зона на границата между община Созопол и община Бургас са ограничени на изток до полуостров Атия (Христов 2018а, 31–48) и на запад до крайбрежните обекти на залива Форос (Николов 2015, 119–130).

Приносът към допълването на археологическата карта на Бургаския залив е видим от изнесената подробна информация за обекти, останали до лятото на 2020 г. неизвестни или слабо познати. Тук трябва да констатирам, че за първи път в научно обръщение се представят резултати от подводни проучвания в една обширна акватория, заключена на север до остров Св. Анастасия, на запад до нос Каба Бурун и на изток до нос Чукалята. Всъщност, както ще стане ясно от историята на подводните проучвания, залива Ченгене скеле и близката му акватория дълги години са оставали незаслужено встрани от планираните подводни археологически изследвания на българското черноморско крайбрежие. Запълването на това бяло петно от българската акватория с информация на движими културни ценности и археологически обекти е съществен принос към общата морска история на Западния Понт.

Само по себе си изследването има за основа интердисциплинарен подход чрез използването и анализа на разнообразния изворов материал (археологически находки, запазени писмени сведения от османски документи, пътеписи на западноевропейски пътешественици и дипломати, български краеведи, различни по вид и хронология карти). Целта е да се възстанови картината на селищните процеси в проучвания регион за дълъг исторически период. Книгата следва методите и на съвременната историческа география, която съсредоточава вниманието си, както върху миналата география и проявата на различни явления в пространството тогава, така и с влиянието на географския фактор върху историческия процес (вж. по темата за историческата география – Бояджиев 2016, 104–118). В тази насока са коментирани процеси, свързани с географски промени на бреговата ивица

във времето, реконструкция на минали географии, последвало развитие на т. нар. културен ландшафт, открояване на първопричините за развитието на дадено селище около водоизточници, пътни връзки и комуникации, както на сушата, така и по море.

В структурно отношение книгата се състои от седем части. Подробно са представени резултатите от археологическите разкопки на елинистически укрепен обект на нос Чироза и подводните издирвания в залива Ченгене скеле през 2020–2022 г.

В книгата е включен коментар върху запазените писмени сведения и археологически материали за обекти по крайбрежието на Бургаския залив, като античното селище на нос Каба бурун, късносредновековното селище и едноименен пристан Ченгене скеле, село Чукаля, метоха на островния манастир Св. Анастасия и др. Приложени са множество фотоси, чертежи и карти, които онагледяват сполучливо изнесената информация.

В археологическите проучвания през 2020–2022 г. участваха активно д-р Милен Николов (РИМ Бургас), д-р Маргарита Попова (НИМ), Тенчо Тенев (Общински водолазен център – Созопол), Тодор Димитров (НИМ) Радостин Пенев (Център за подводна археология – Созопол), доц. д-р Тодор Шамов (Военно медицинска академия – София), инж. Тотьо Ангелов (Картпроект), инж. Младен Маринов, Ваня Христова (Зум Дизайн ООД – София), Красимир Парашкевов, Иван Арабаджиев (РИМ Бургас), работниците от селата Равадиново, Зидарово, Желязово, Равна гора (обр. 1–12).

Тук е мястото да благодаря за подкрепата и ценните съвети при работата върху текста на: доц. д-р Красимир Ников, проф. д-р Анелия Божкова, доц. д-р Николай Марков, доц. д-р Петър Балабанов, гл. ас. д-р Найден Прахов, гл. ас. д-р Даниела Стоянова, д-р Милен Николов, д-р Георги Рибаров, гл. ас. д-р Стефан Велев, Константин Господинов, д-р Калина Йорданова, Цветана Райчевска, инж. Тотьо Ангелов, инж. Младен Маринов, Владимир Анигностов.

*Проф. д-р Иван Христов
в залива Ченгене скеле
през 2021 г.*

*Prof. Ivan Hristov, PhD in the
Chengene Skele Bay in 2021*

*Д-р Милен Николов,
Тенчо Тенев и
проф. Иван Христов след
първите находки под вода
през лятото на 2020 г.*

*Milen Nikolov, PhD,
Tencho Tenev and Prof. Ivan
Hristov. The first underwater
finds in the summer of 2020*

*Изваждане от морето
на амфора с помощта на
реставратора от
РИМ Бургас
Иван Арабаджиев
Recovering an amphora from
the seabed with the help of Ivan
Arabadzhiev, restorer
at RHM in Burgas*

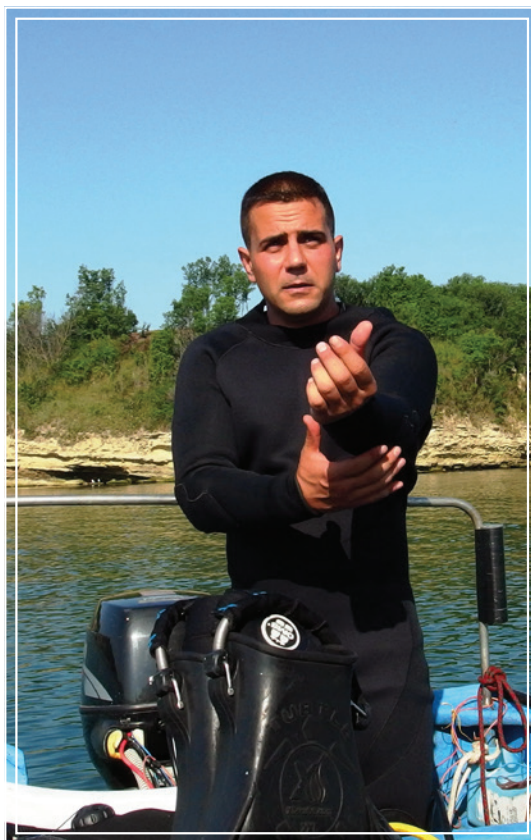

*Тенчо Тенев с първото
елинистическо „гюле”
Tencho Tenev with the first
Hellenistic round shot*

*Радостин Пенев –
Център за подводна археология – Созопол
Radostin Penev, Centre for Underwater
Archaeology, Sozopol*

*Тодор Димитров – фотограф в
Национален исторически музей
Todor Dimitrov, photographer at the
National History Museum*

*Доц. д-р Тодор Шамов –
неврохирург във
Военномедицинска академия, водолаз
Assoc. Prof. Dr. Todor Shatov,
neurosurgeon at the Military Medical
Academy, a diver*

*Д-р Маргарита Попова –
Национален исторически музей
Margarita Popova, PhD –
National History Museum*

*Ваня Христова –
Зум Дизайн ООД – София
Vanya Hristova –
Zoom Design Ltd. – Sofia*

*Красимир Парашикевов
Krasimir Parashkevov*

*Инж. Тотю Ангелов и
инж. Младен Маринов – геодезисти
Eng. Totyo Angelov and Eng. Mladen Marinov,
geodetic surveyors*

*Работници от с. Равна гора
Workers from the village of Ravna Gora*

*Работници от с. Зидарово и
с. Желязово, Бургаско
Workers from Zidarovo and
Zhelyazkovo, Burgas region*

I.

ЕЛИНИСТИЧЕСКИ УКРЕПЕН ОБЕКТ НА НОС ЧИРОЗА, КВ. КРАЙМОРИЕ НА ГР. БУРГАС

I.1. Разположение и наименование

Нос Чироза е разположен на западния бряг на залива Ченгене скеле до квартал Крайморие на гр. Бургас и на 2,1 км западно-северозападно от днешното Рибарско селище (Обр. I.1.1 – I.1.3). Представлява относително равен, слабо издаден нос в морето, обхващащ площ от 5 дка. Засилената свлачищна дейност се забелязва в западната част на нос Чироза. Свличането на земни маси е на площ от 1 дка. Що се отнася до северната периферия на обекта може да се посочи, че там са документирани три бетонни огневи точки на българската армия от времето на Втората световна война (железобетонни тежкокартечни гнезда, част от постоянен морски гранично-наблюдателен пост – Прокопиев 2013, 49). Бункерите са били свързани с прокопани траншеи, а в момента съоръженията са запълнени с пръст. Южно от тях се е намирал и команден наземен пункт с плитки основи (обр. I.1.4).

Наименованието на носа е производно на местността Чироз воля, разположена в най-южната част на южния плаж на кв. Крайморие. Името идва от това, че до 80-те години на XX век тук е имало много пролетна скумрия и рибарите са я ловели с грибове, като самото дърпане на гриба се нарича „воля“. По традиция ловът на черноморска скумрия тук започвал на 5 май. Според старите рибари от кв. Крайморие Петър Петров и Георги Николов носят носи и друго име – Кариербурун¹. Това наименование е свързано със старата кариера за камък, разположена южно от носа.

¹ Ценна информация за топонимията в района получих през 2021 г. от жителите на кв. Крайморие: Петър Иванов Петров роден 1927 г.; Георги Димитров Николов роден 1933 г.

*1.1.1. Нос Чироза и залива Ченгене скеле
Cape Chiroza and Chengene Skele Bay*

*1.1.2. Нос Чироза и южната част на Бургаския залив
Cape Chiroza and the southern part of the Burgas Gulf*

*I.1.3. Югоизточната акватория на нос Чироза през 2021 г.
Southeastern water area of Cape Chiroza in 2021*

*I.1.4. Запазен военен бункер на нос Чироза
Preserved military bunker on Cape Chiroza*

1.2 История на проучванията

Археологически разкопки в района на коментирания черноморски нос до лятото на 2020 г. не са били провеждани. Обща информация за старини в района получаваме от братята Шкорпил, които в края на XIX век посещават територията заключена между залива Ченгене скеле и устието на Мандренското езеро. Теренни обхождания североизточно от залива в района на нефтеното пристанище са проведени в по-ново време от Иван Карайотов. До нас са достигнали случайно намерени материали от Елинистическата епоха. Братя Шкорпил съобщават за могили между залива Ченгене скеле и устието на Мандренското езеро. К. Господинов споменава обект на нос Чироза като „селище на един малък нос на западния бряг на залива Ченгене скеле датиращо от Елинистическата епоха“ (Господинов 2000, 63).

Провокиран от информация за открити керамични съдове в акваторията на носа през есента на 2017 г., извърших оглед на северната периферия на залива и попаднах на интересния археологически обект, разположен на самия нос, южно от южния плаж на кв. Крайморие. От обекта е останала площ около 7 дка. При огледа установих, че $\frac{1}{4}$ от него в северната му половина, е в окаяно състояние, вследствие на необратими свлачищни процеси, довели до пропадане на голяма част от селището в посока север. Не е ясно каква част от площта му е изсипана в морето. Свлачището е активно и в настоящият момент. По терена открити фрагменти от битова и строителна гръцка керамика с най-обща датировка от III–I в. пр. Хр., както и от съдове на ръка с пластична украса.

В източната периферия на предполагаемото селище, до бетонен бункер, се забеляза изкопи от засилена иманярска дейност. Констатирано бе, че е налице естествен процес, който води до безвъзвратно унищожаване на видимите останки от обекта. Тук няма брегоукрепване и такова не се предвижда за близките години от страна на държавните и общински власти.

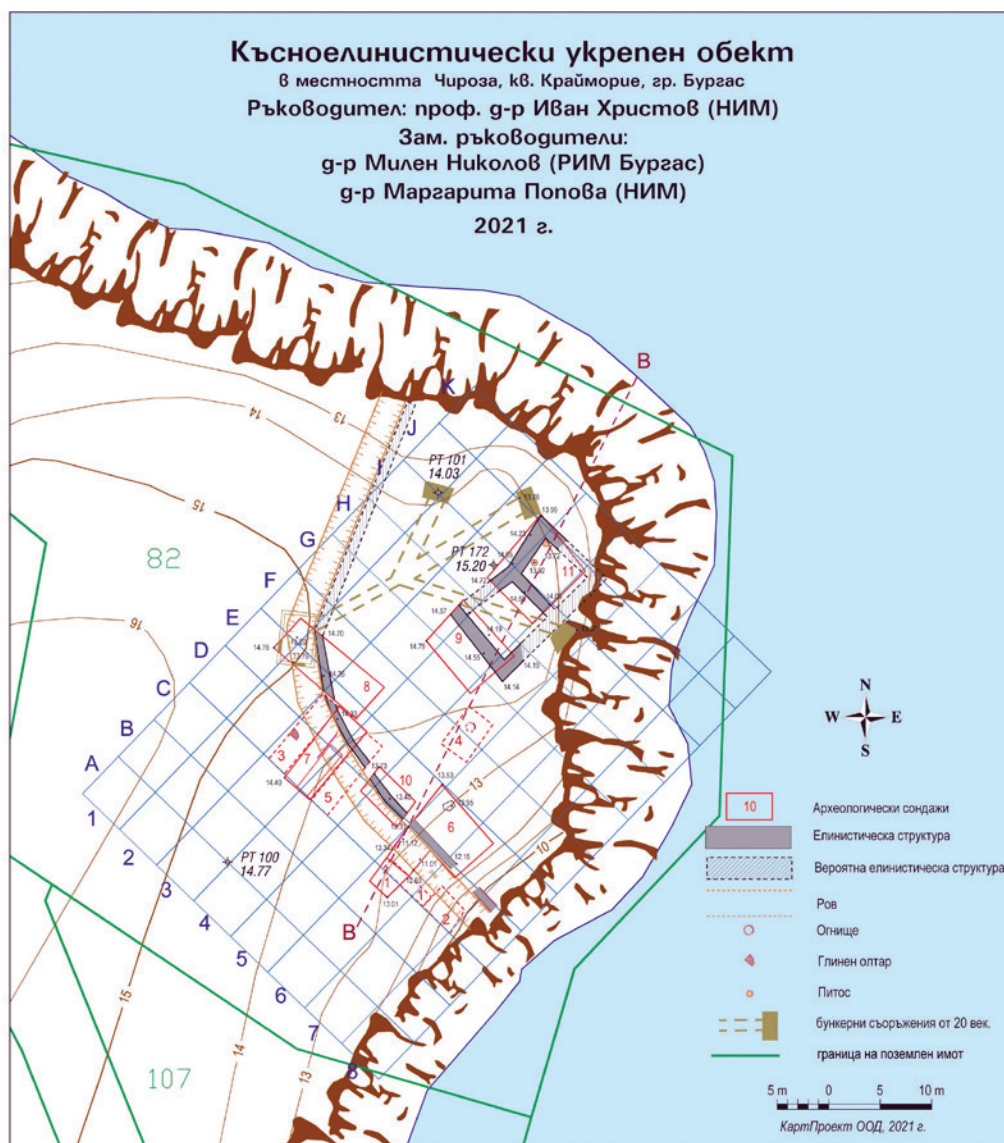
Първите археологически разкопки на носа се провеждат от 12 юни до 1 юли 2020 г. Те са продиктувани от спомената засилена свлачищна дейност в западната част на нос Чироза, обхванала площ от 1 дка, пропадането в морето на археологически структури от югоизточния склон и иманярската дейност в най-издадената източна част (Христов, Николов, Попова 2021, 581–584).

В югоизточната половина на носа бяха разположени пет сондажа с обща площ 53 кв. м. Въпреки оскъдното финансиране бяха документирани важни за историята на обекта структури, които дават една първоначална представа за неговия характер и хронология.

Разкопките бяха продължени през пролетта на 2021 г. Върху общинския терен бяха заложени шест нови сондажа на обща площ 226,5 кв. м. Съгласно утвърдената научна програма усилията на екипа бяха насочени върху опит да се определи планировката и относителната датировка в използването на обекта. В края на археологическия сезон бе извършена консервация на разкритите структури чрез използване на геотекстил, високачествена мембрана и засипване с пръст.

I.3. Описание на сондажите и разкритите структури

През двата археологически сезона са заложени 11 сондажа на обща площ 279,5 кв. м (обр. I.3 – I.3а – I.3б).

I.3. План на обекта и разположение на сондажите

Plan of the site and location of the trial trenches

Сондажи 1 и 2 са ситуирани в близост до каменен разсип с дължина 4 м, част от разрушена стена спускаща се по югоизточния бряг на носа. И при двата сондажа след дебелия 40–60 см пласт орница е достигнат еднороден сив на цвят пласт, изпълнен с множество фрагменти от битова и строителна керамика. Достигнатата дълбочина в сондаж № 2 е 1,80 м. Тук пласта не е изчерпан поради опасност от свличане на земна маса на стръмния скат вследствие на обилните валежи в средата на месец юни. Откритата керамика е представена във фрагментиран вид. Намерени са фрагменти от съдове работени на ръка и такива, които са част от чернофирнисови съдове и червенолакови паници (обр. I.3.1 – I.3.4).

Сондаж № 3 е разположен на 13 м северозападно от сондаж № 1 и е с дължина 8 метра и широчина 2. При него след отнемането на чернозема е достигнат стерилен пласт. В сондажа са документирани деструкции от каменен градеж в североизточния край и глинобитно съоръжение с овално запазена форма в средата. Както при сондажи 1 и 2 и тук е събрано голямо количество керамични фрагменти (обр. I.3.5 – I.3.7).

При сондаж № 4 е достигнат стерилен пласт на 0,40–0,60 м дълбочина. В източния ъгъл е заснето петно от предполагаемо огнище като до него са открити дъно на коска амфора и сива на цвят кана от Елинистическата епоха (обр. I.3.8 – I.3.9).

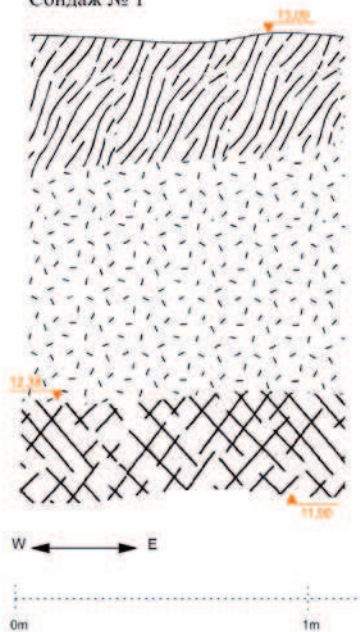
I.3.1. Сондаж № 2 / Trial trench № 2

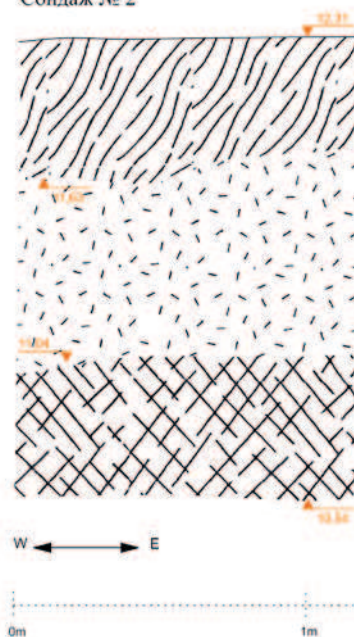
I.3.2. Сондаж № 1

Trial trench № 1

Югоизточен профил
Сондаж № 1

Югоизточен профил
Сондаж № 2

Елинестически обект на нос „Чироза“,
кв. Крайморие, обл. Бургас

Сондаж № 1 и № 2

орница

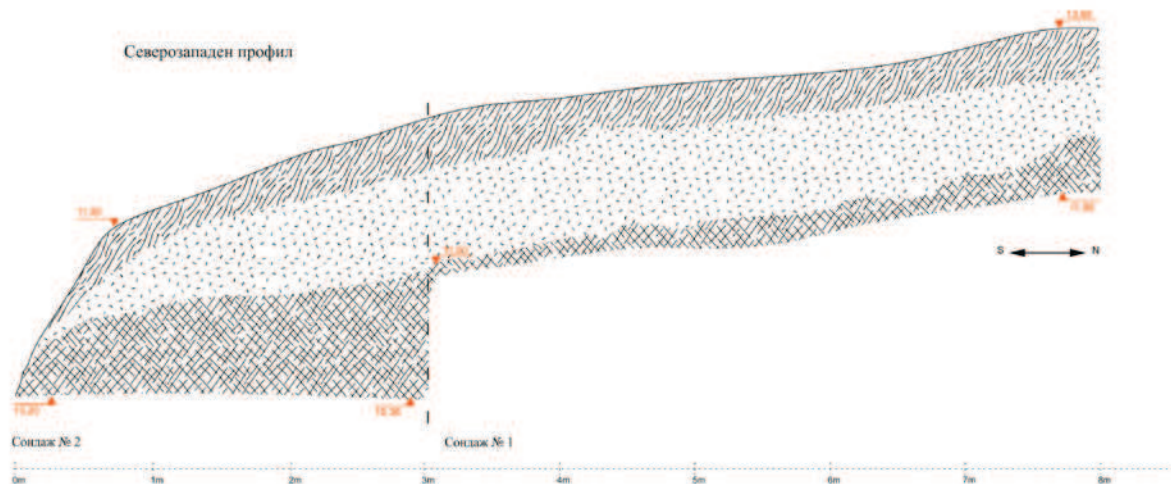

кафява пръст, примесена
с дребни парчета строителна
и битова керамика

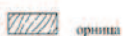
сива пръст

I.3.3. Профили в сондажи №1 и 2 / Profiles in trial trenches № 1 and 2

Еллинистически обект на нос „Нироза“,
кв. Крайморие, обл. Бургас

Сондаж № 1 и 2.

оранжа

кафява пръст, примесена
с дребни парчета строителна
и битова керамика

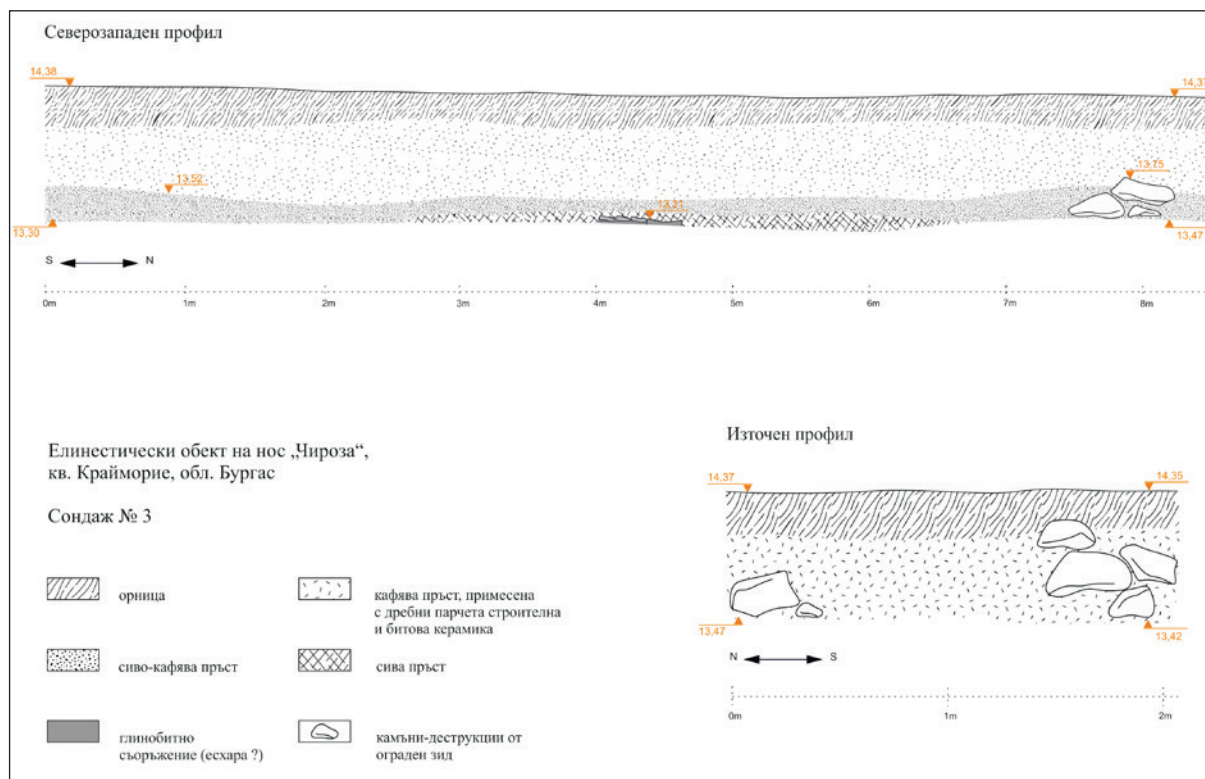

сива пръст

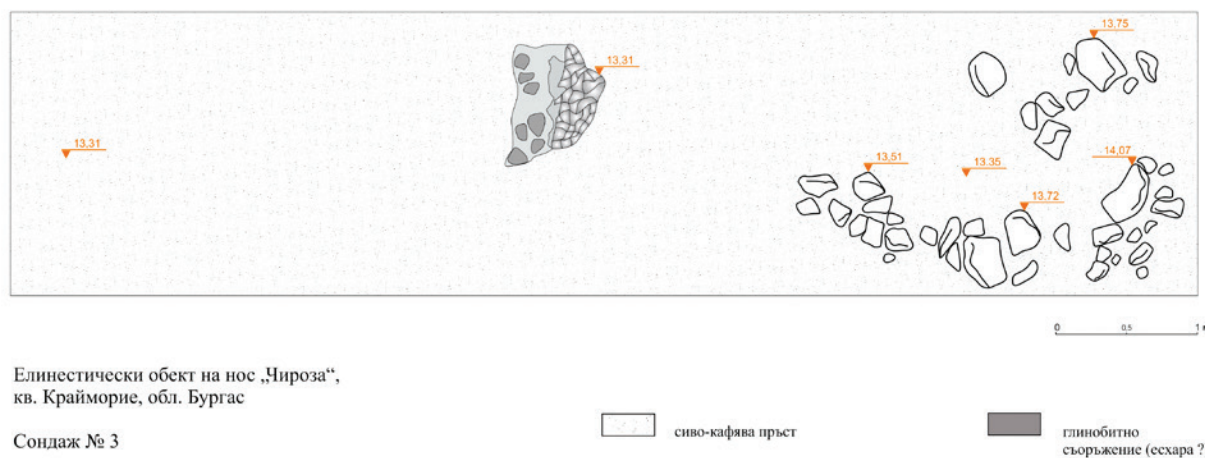
I.3.4. Профили в сондажи №1 и 2 / Profiles in trial trenches № 1 and 2

*I.3.5. Сондаж № 3
Trial trench № 3*

1.3.6. Профил в сондаж № 3 / Profile in trial trench № 3

1.3.7. План на сондаж № 3 / Plan of trial trench № 3

Елинестически обект на нос „Чироза“,
кв. Крайморие, обл. Бургас

Сондаж № 4

огнище

стерил

фрагменти
строителна керамика

пепел

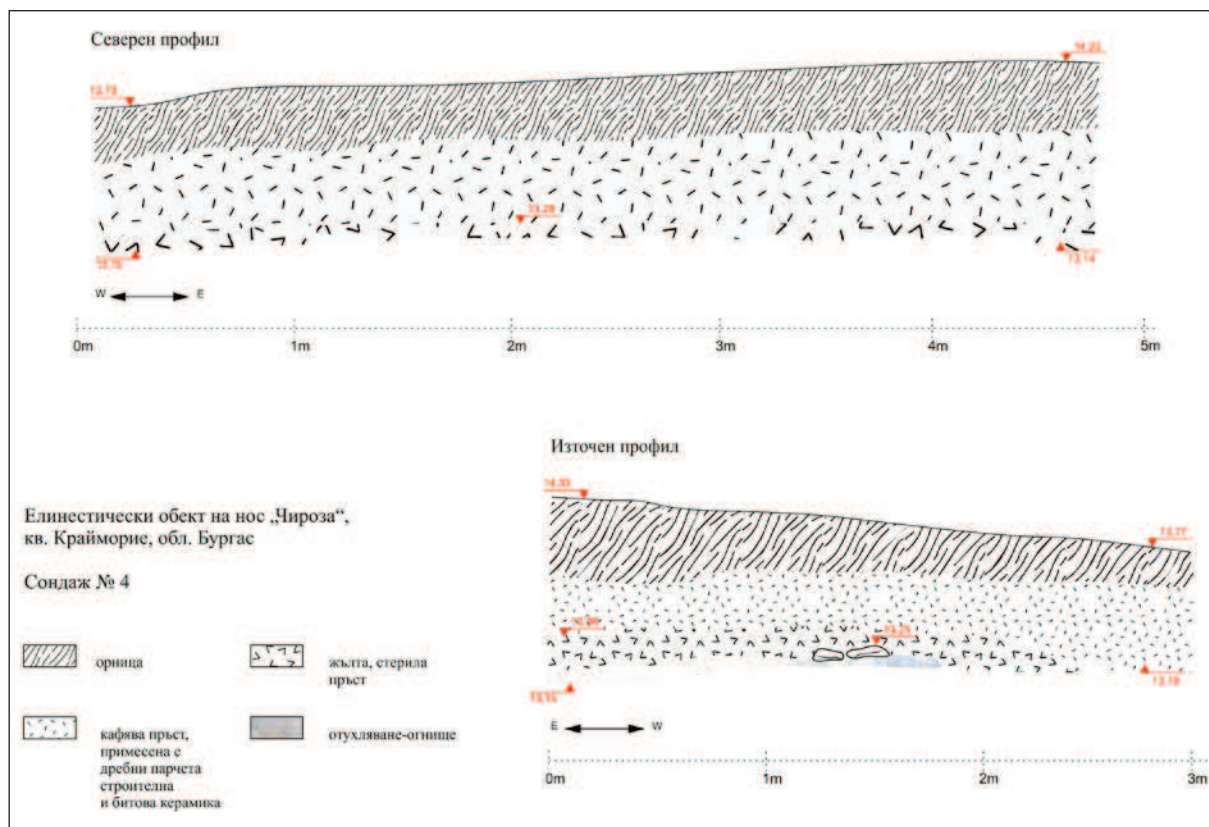
0 0,5 1 м

I.3.8. План на сондаж № 4 / Plan of trial trench № 4

Най-интересни резултати при разкопките даде проучването на сондаж № 5. Сондажът е с размери 2/8 м. При него бе открит каменен разсип от стена, както и двете лица на зид с широчина 0,60 м. Зидът е продължение на стената от югоизточния бряг. Засечен е в субструкция при един ред запазен градеж. Той е ориентиран югоизток-северозапад. Също така може да се предположи, че деструкциите от зид в сондаж № 3 също имат връзка с новоразкрития участък от стена в тази част на носа. Изглежда на север въпросната част е правила чупка и е ограждала половината от целия нос, а именно неговата източна половина.

Югозападно от него е проучено пространство от ров с дължина 3,80 м и дълбочина 1,30 м под орницата. Ровът е запълнен със сива пръст идентична с тази от сондажи 1 и 2. В насипа са открити същите керамични форми, като тези от споменатите сондажи. Дъното е опалено и е престърган плътен горял пласт.

В самия западен ъгъл на сондажа е открита яма с диаметър 30 см вероятно

1.3.9. Профил в сондаж № 4 / Profile in trial trench № 4

използвана за закрепването на масивна греда или дърво от конструкцията, задържаща от свличане на насипа в рова. Ямата е запълнена със ситен жълт на цвят трошляк. Керамиката в сондажа по същество повтаря откритите форми в описаните вече сондажи.

Остатъци от ограждащия зид са открити в обсега на бетонните военни съоръжения, североизточно от сондаж № 3 и върху терена между сондажи № 5 и № 1 (обр. 1.3.10–1.3.13).

Спомената оградна стена на обекта бе документирана в сондажи № 6, 7 и 8 (проучвания 2021 г.). От нея е останала основа от един ред камъни, споени с кал и ширина 0,60–0,80 м. На места камъните са извадени от обработката на терена със селскостопански машини и прокопаване на военни траншеи към бункери.

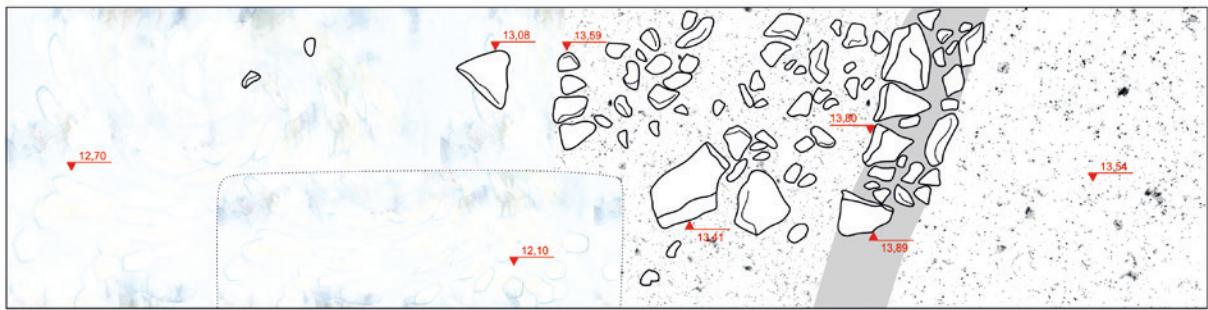
През 2021 г. в сондажи № 6 и 1 беше извършено максимално проникване в земните пластове с цел да се определят параметрите на въпросната структура. Разкрита е дължина от 5 м, от които се откриват запечатки с керамични фрагменти. Ориентацията на рова е северозапад-югоизток. Дъното му е рамкирано от камъни във формата на улей и запълнено с плътен горял пласт с дебелина 0,10 м. По цялата дълбочина на съоръжението се откриват: животински кости и черупки от

*I.3.10. Запазен участък от оградна стена в сондаж № 5
Preserved section of the enclosing wall in trench № 5*

I.3.11. Ров в сондаж № 5 / The moat in trial trench № 5

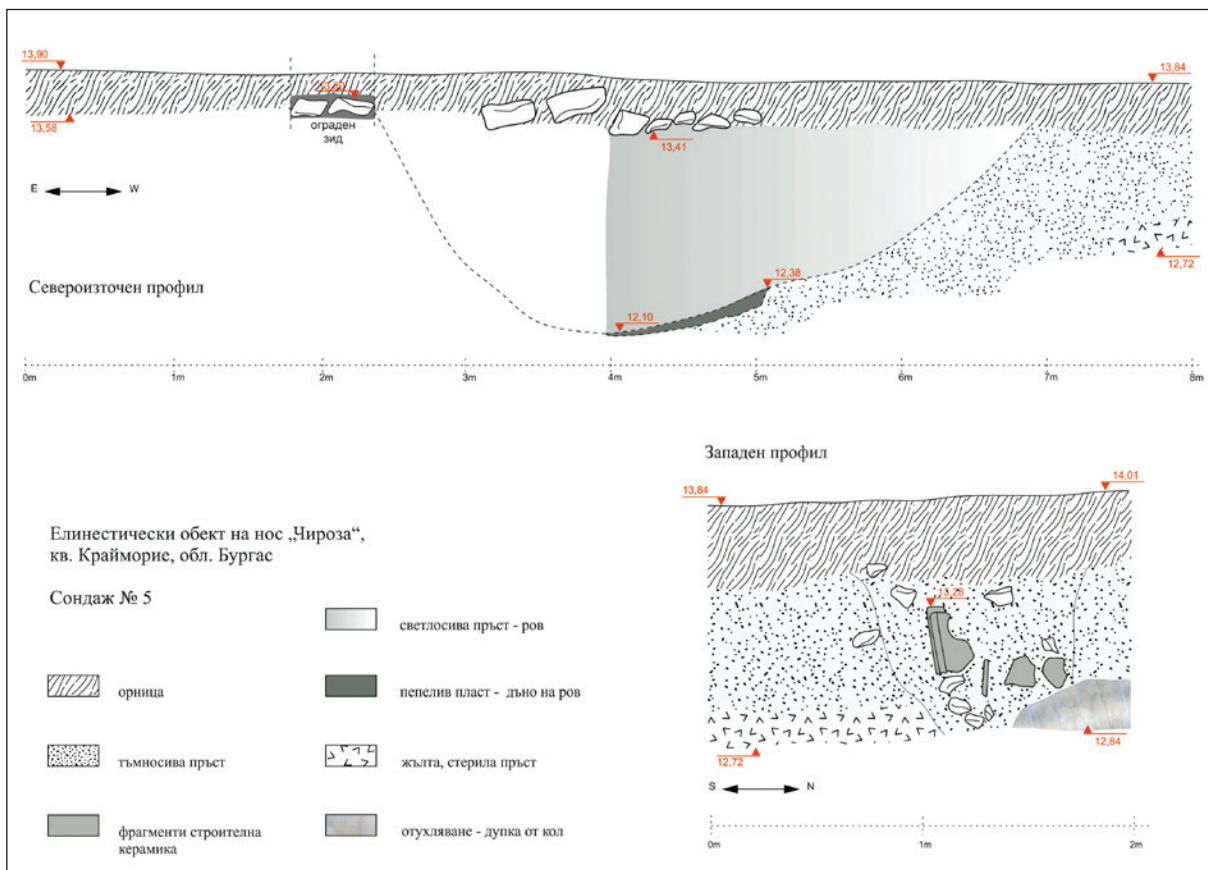
Елинестически обект на нос „Чироза“,
кв. Крайморие, обл. Бургас

Сондаж № 5

стерил

кафява пръст

1.3.12. План на сондаж № 5 / Plan of trial trench № 5

Елинестически обект на нос „Чироза“,
кв. Крайморие, обл. Бургас

Сондаж № 5

орница

тъмносива пръст

фрагменти строителна
керамника

светлосива пръст - ров

пепелив пласт - дъно на ров

жълта, стерилна пръст

отухляване - дупка от кол

1.3.13. Профил в рова при сондаж № 5 / Profile in the moat at trench № 5

черна мида; фрагменти от местна и импортна керамика. Керамичният материал е представен от познати други съседни елинистически обекти местни форми, като урни с релефна украса и дръжки, цедки и широки купи. Импортната керамика е представена преди всичко с дръжки и стени на коски амфори, пергамска сигилата и фрагмент от дъно на пергамски съд с релефна украса. В пределите на сондаж № 6 е открит печат върху коска амфора.

Открити са две елинистически монети, бронзова гривна, глинена фигурка с антропоморфни черти, глинена фигурка наподобяваща лодка. В долната част на рова е открит и човешки скелет без видими следи от погребение. Извън рамките на рова в посока югозапад на дължина 4 м се откриват тънки пластове с въглени и концентрация на фрагменти от керамични съдове от Елинистическата епоха. Тези пластове са запечатани с жълти на цвят стерилни глини. Очевидно в дълбочина извън рамките на рова е имало присъствие маркирано с все още неясни предполагаеми култови дейности (обр. I.3.14–I.3.21).

Сондаж № 7 е с размери: широчина 6 м и дължина на север 4 м. В този сондаж е засечено на 0,20 м дълбочина вътрешното лице на оградния зид и то в крайния северозападен ъгъл. Очевидно стената прави много малка извивка и подсказва, че обектът има по-голяма площ от 800 кв. м. Новият сондаж е разположен североизточно от сондаж № 3 и № 6 след ребро с 0,50 м широчина. В разглеждания сондаж

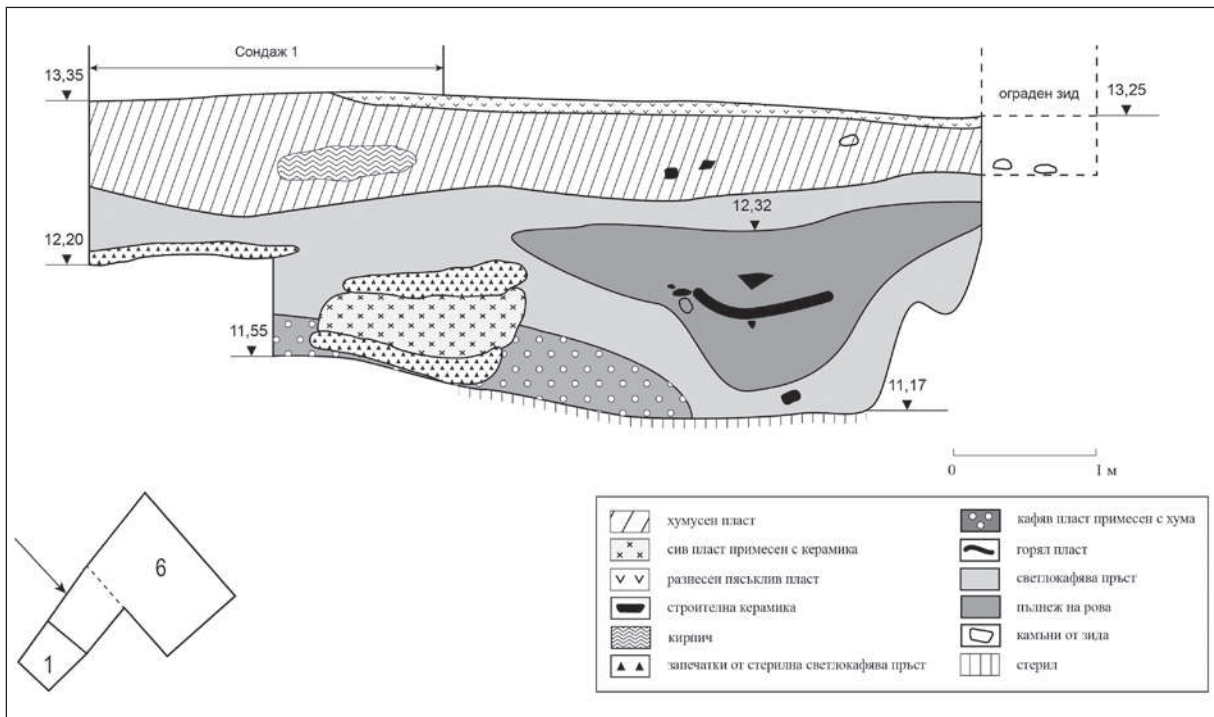
I.3.14. Ров в сондаж № 6 / The moat in trial trench № 6

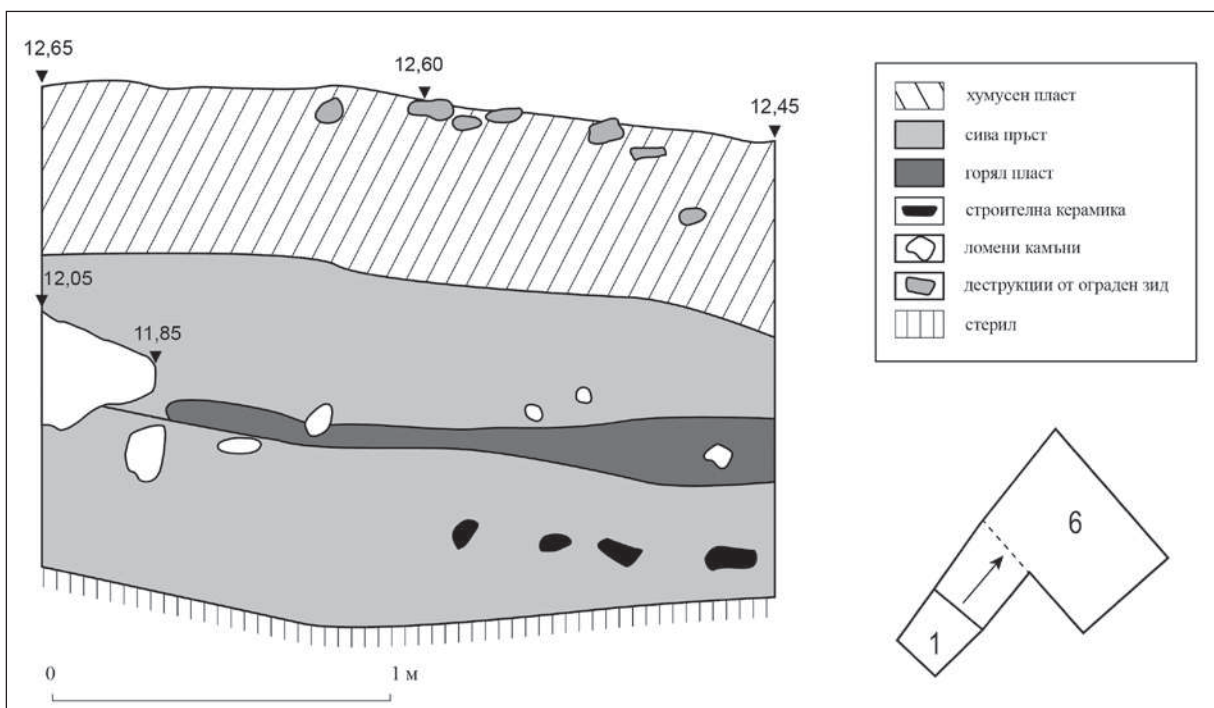
I.3.15. Ров в сондаж № 6 / The moat in trial trench № 6

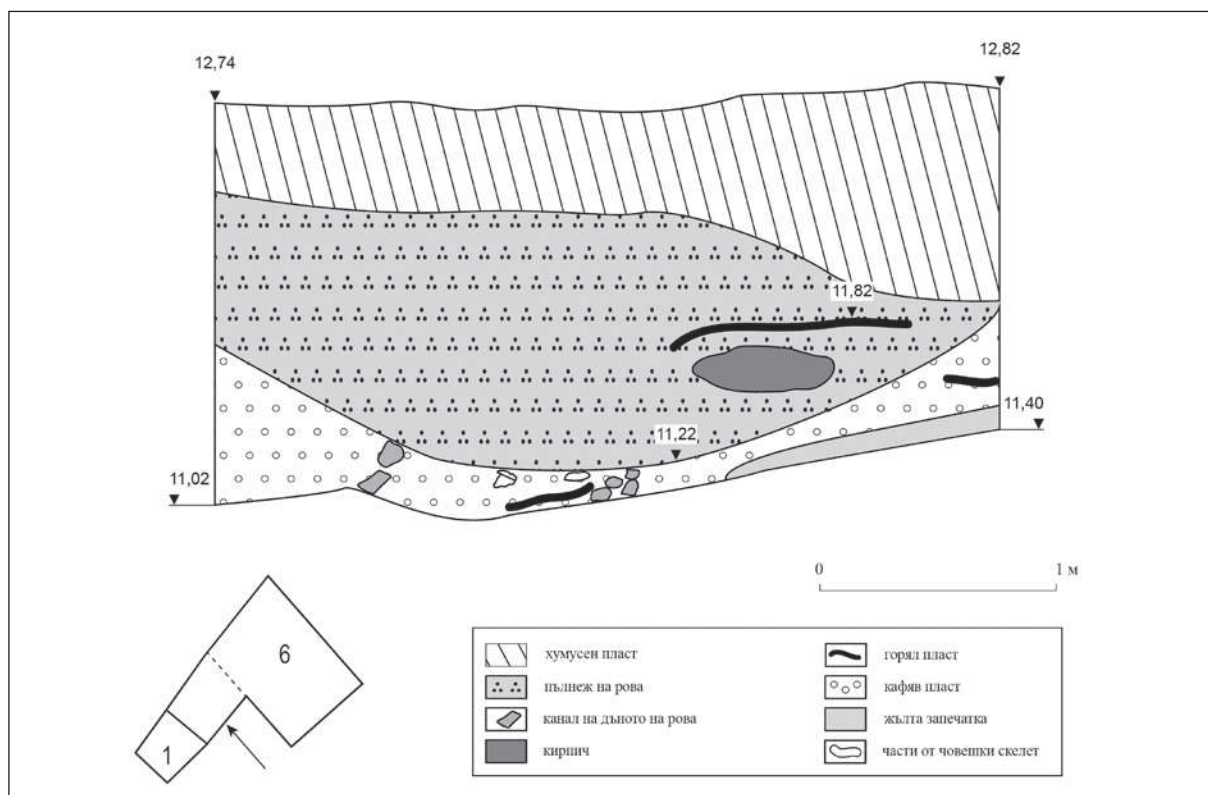
*I.3.16. Профил в разширение на сондаж №1
Profile in the extension of trial trench № 1*

1.3.17. Профил в северозападната част на сондаж № 6
Profile in the northwestern part of trench № 6

1.3.18. Профил в североизточната част на сондаж № 6
Profile in the northeastern part of trench № 6

1.3.19. Профил в югоизточната част на сондаж № 6
Profile in the southeastern part of trench № 6

при проникване в дълбочина до стерилен терен също е открито продължение на рова. Той се очертава в овална форма идентична с тази в другите сондажи. Тук ровът е с широчина в горната част 2,50 м и запазена дълбочина 1,30 м при отнет при разкопките хумусен пласт от орницата. Събрано е огромно количество фрагментирана керамика, която по характеристика не се различава с тази намерена в другите участъци на рова. В рамките на сондажа е зачистено каменно струпване, което се развива пред линията на оградната стена (обр. 1.3.22–1.3.26).

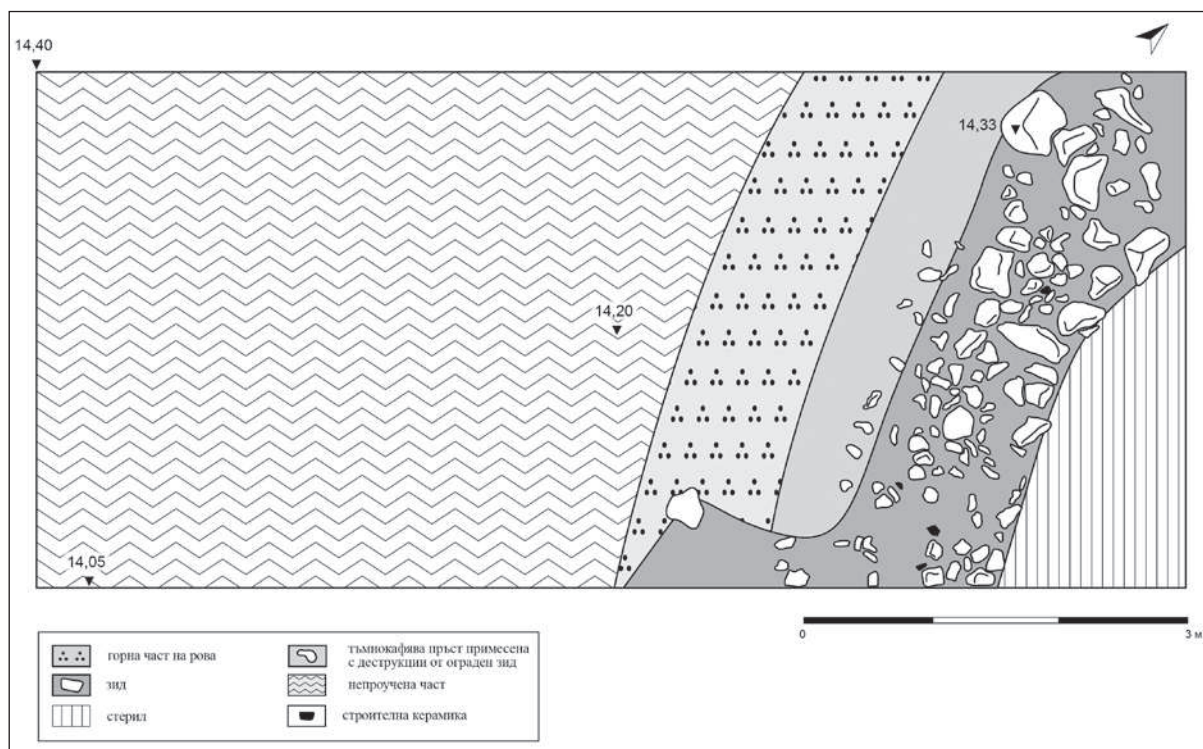
Сондаж № 8 е с размери: 10,50 / 4 м. Добра илюстрация какво се е случило на терена през втората половина на XX век, са профилите в северозападната част на сондаж № 8, където отчетливо се забелязват засипани с дълбок до 1 м пласт орница основи на тухлена сграда, обслужваща малкия военен гарнизон на бункерите. Част от тухлите от горната част на сградата бяха открити разнесени по терена. Самите бункери са запълнени до горна бетонна плоча с пръст, а от дълбоките траншеи водещи до входовете са останали тесни и плитски канавки. При сондаж № 8 в рова са пропаднали деструкции от северозападната оградна стена, а неговата цялост е нарушена от близко фундираните основи на военна постройка (обр. 1.3.27– 1.3.28).

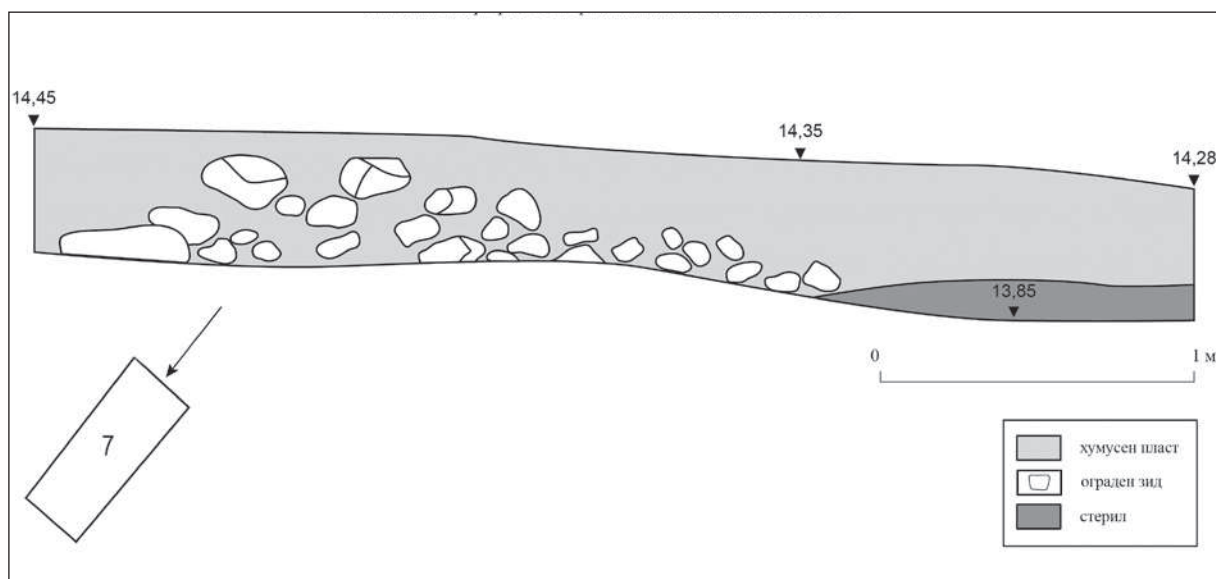
*I.3.20-I.3.21. Запазен участък от оградната стена в сондаж № 6
Preserved section of the enclosing wall in trench № 6*

I.3.22. Запазен участък от оградната стена в сондаж № 7
Preserved section of the enclosing wall in trench № 7

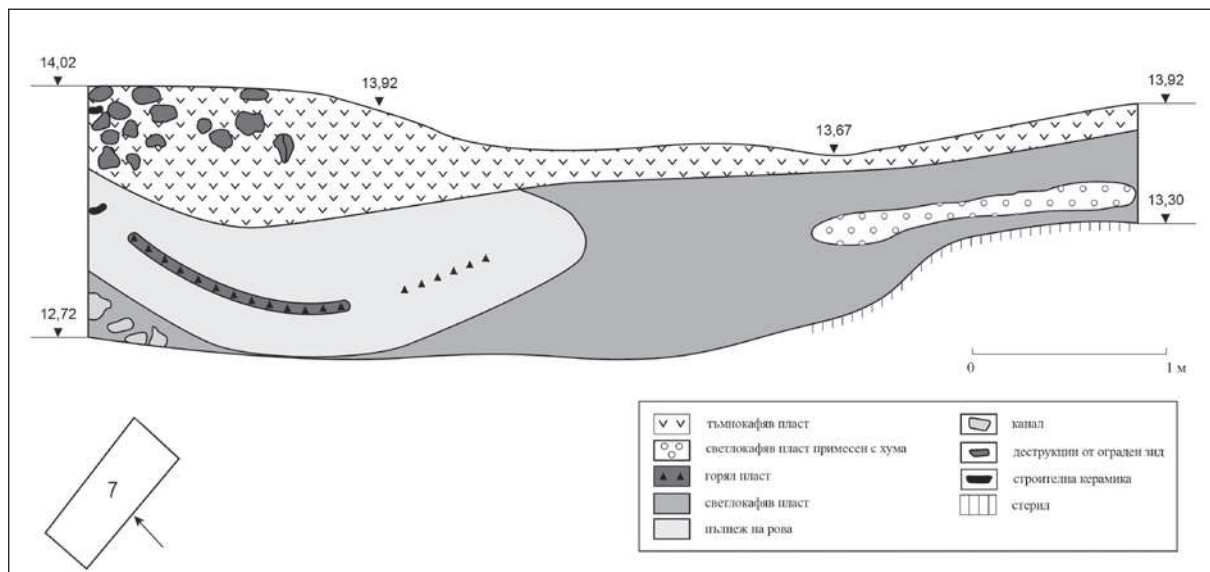
I.3.23. План на сондаж № 7 / Plan of trench № 7

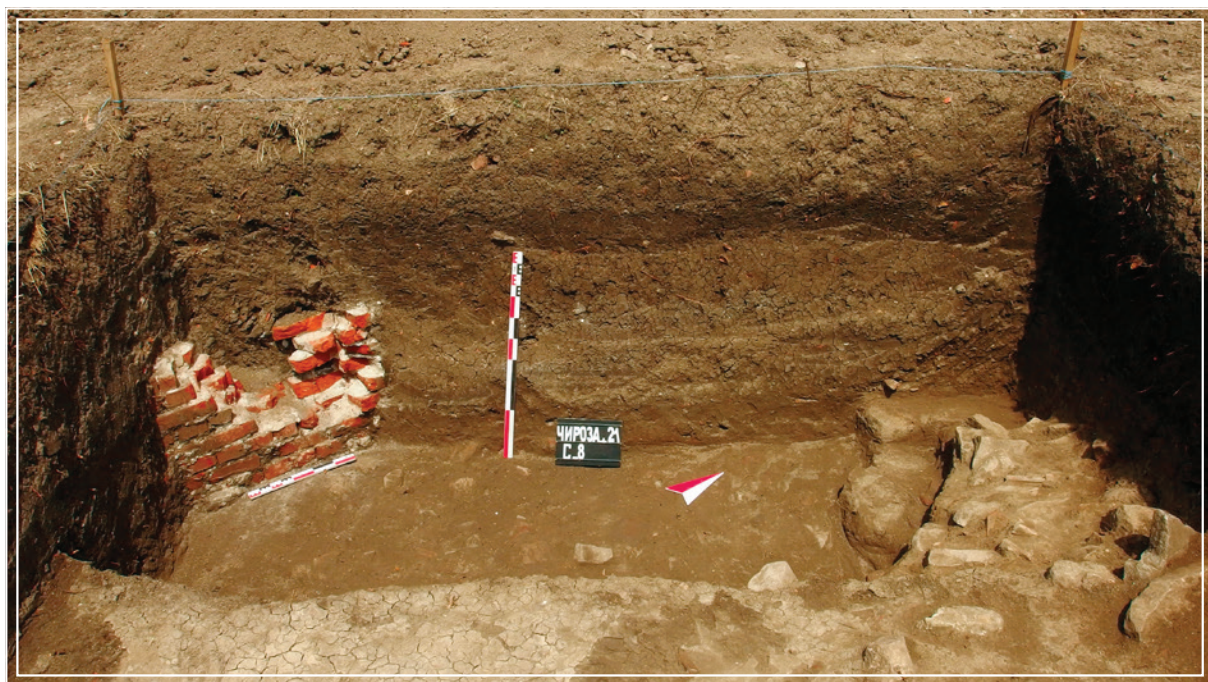
*1.3.24. Профил в североизточната част на сондаж № 7
Profile in the northeastern part of trench № 7*

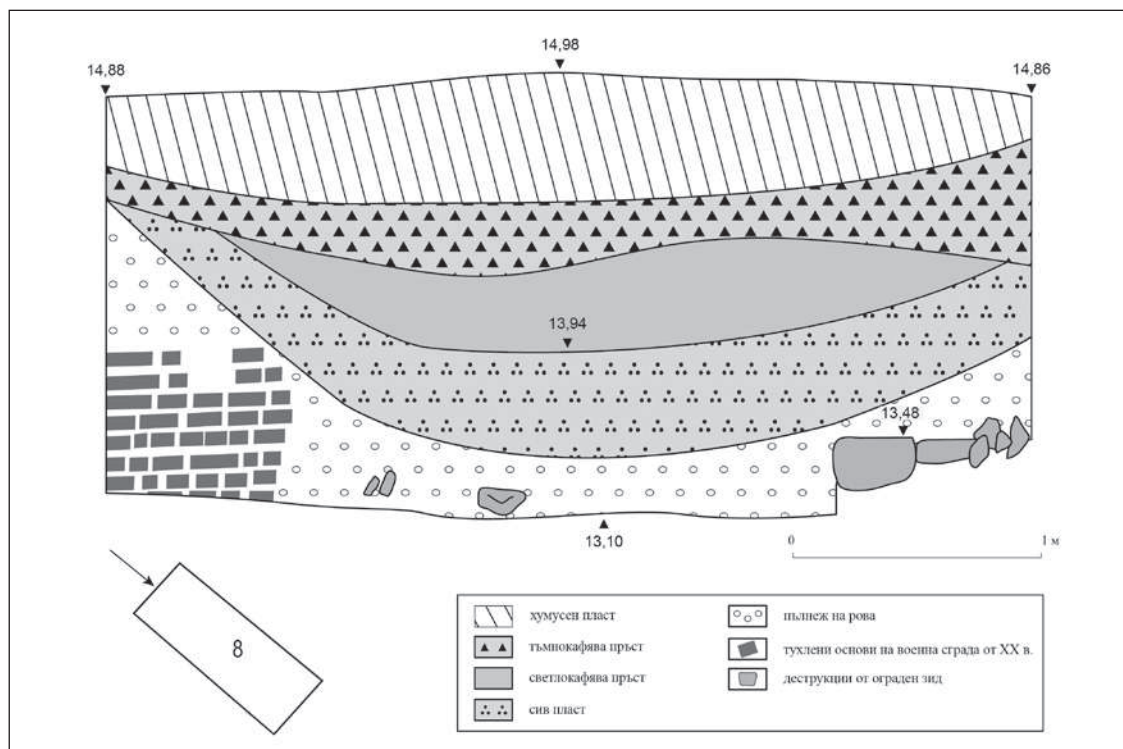
1.3.25. Ров в обсега на сондаж № 7 / Moat within trench № 7

I.3.26. Профил на рова при сондаж № 7 / Trial trench № 7. Profile of the moat

I.3.27. Западната част на сондаж № 8 / Western part of trench № 8

I.3.28. Западната част на сондаж № 8 – профил / Western part of trench № 8. Profile

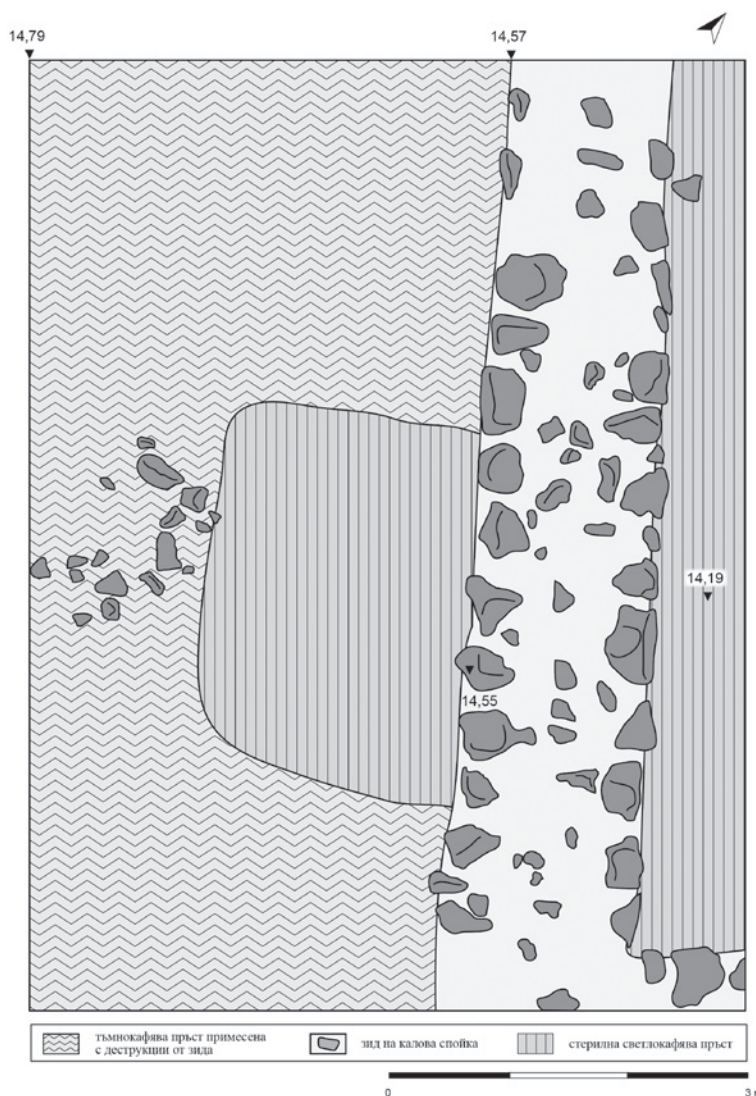
Сондаж № 9 е разположен на 4 м югозападно от триангулационната точка. Неговите размери към днешна дата са 7/5,50 м. При него е отнет горния 0,20 м пласт, в който се откриват масово съвременни боклуци и тухли. В североизточната периферия на сондажа е разкрит още на повърхността широк 1,20 м зид с ориентация северозапад/югоизток. Тук зидът се разкрива по цялата дължина на сондажа от 7 м. Той продължава и на изток от границите на сондажа, където прави прав ъгъл и се насочва на североизток. Засечени са основите на голяма двуделна постройка (обр. I.3.29–I.3.32).

Сондаж № 10 е дълъг 5 м и широк 3 м. Ориентиран е изток-запад. При него под повърхностния хумусен пласт е открит участък от оградния зид (обр. I.3.33–I.3.35).

Последният заложен сондаж с номерация 11 е разположен на 7 метра североизточно от края на сондаж № 9. Пространството между тях попада в траншеи за бункерите и триангулационната точка в най-високата част на нос Чироза. В сондаж № 11 е разчистена вътрешността на едно от помещенията на основната постройка от плътен блокаж от дребни камъни смесени със строителна керамика. До вътрешното лице на северозападния зид на постройката са открити местата на два пито-са – силно стрoшени, но със запазени на места дъна (обр. I.3.36–I.3.37).

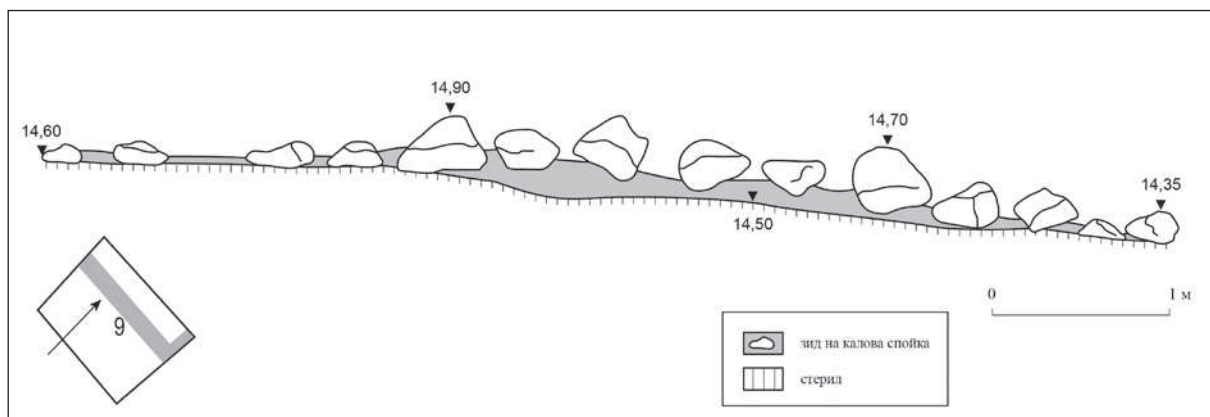

I.3.29. Запазени основи на постройка в сондаж № 9
Preserved foundations of a building in trench № 9

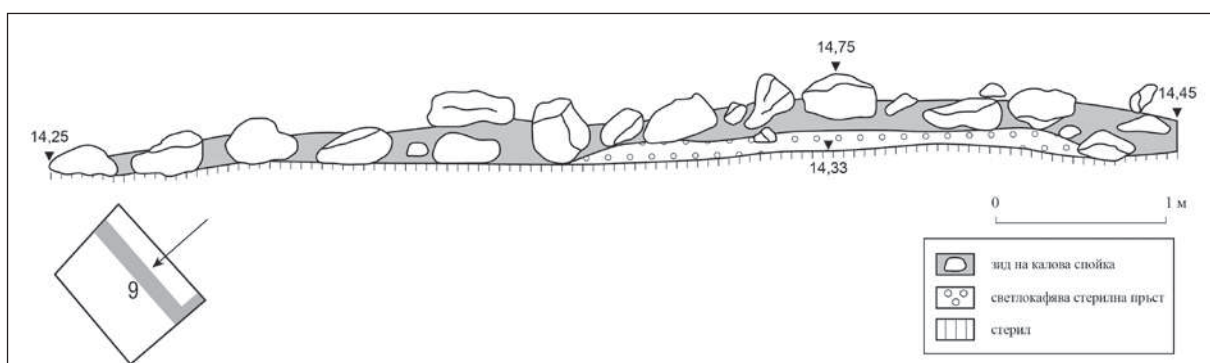

I.3.30. План на сондаж № 9

I.3.30. Plan of trench № 9

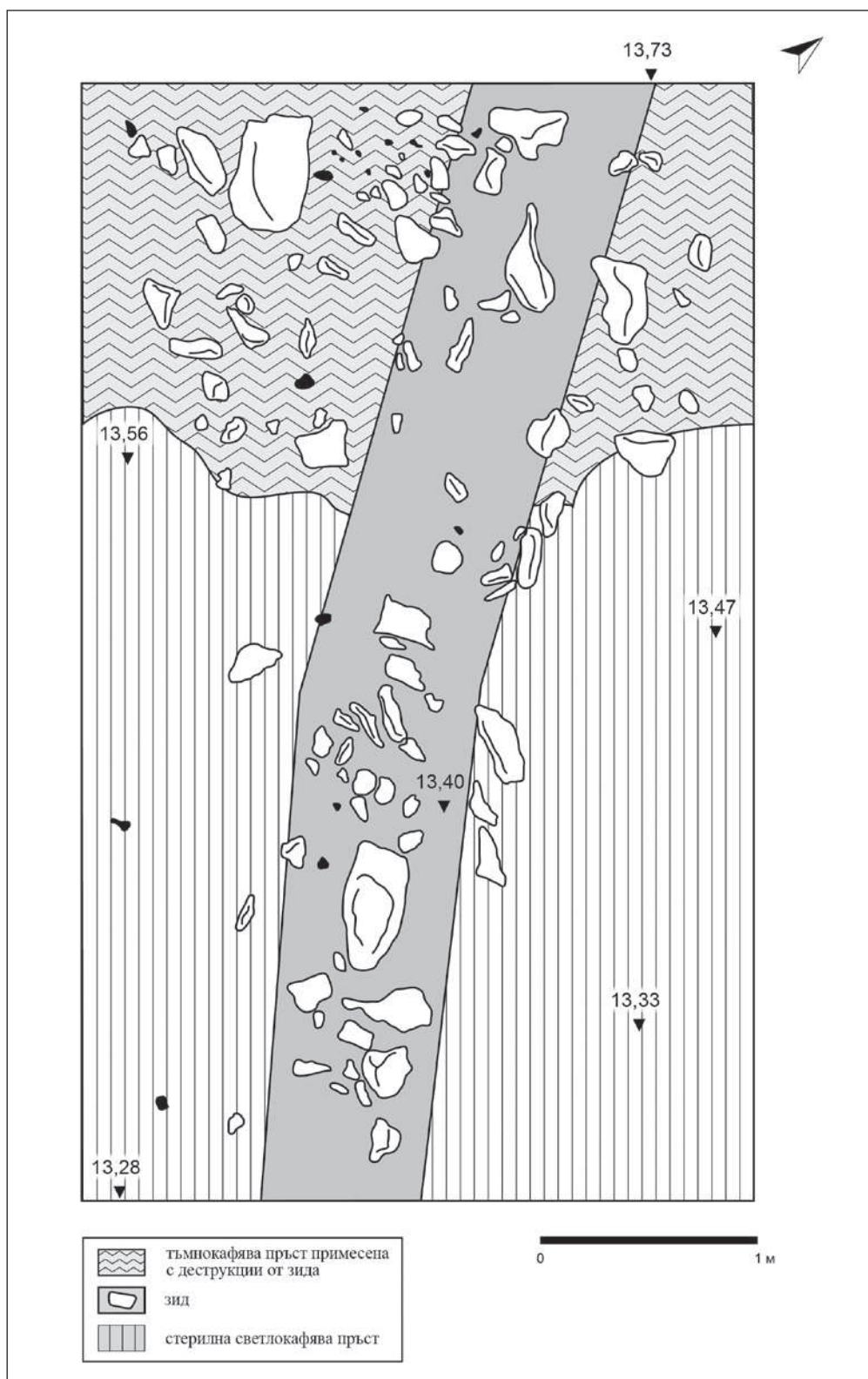
I.3.31. Външно лице на югоизточен зид в сондаж № 9
Outer face of a southeastern wall in trench № 9

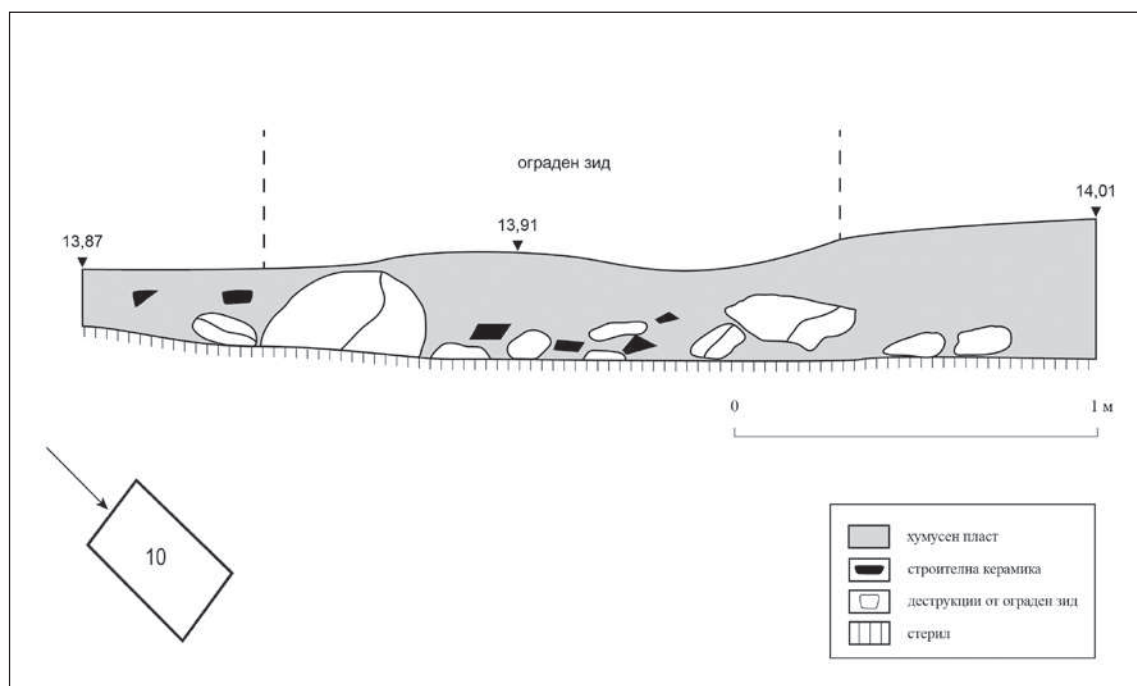
I.3.32. Вътрешно лице на югоизточен зид в сондаж № 9
Inner face of a southeastern wall in trench № 9

I.3.33. Сондаж № 10 / Trial trench № 10

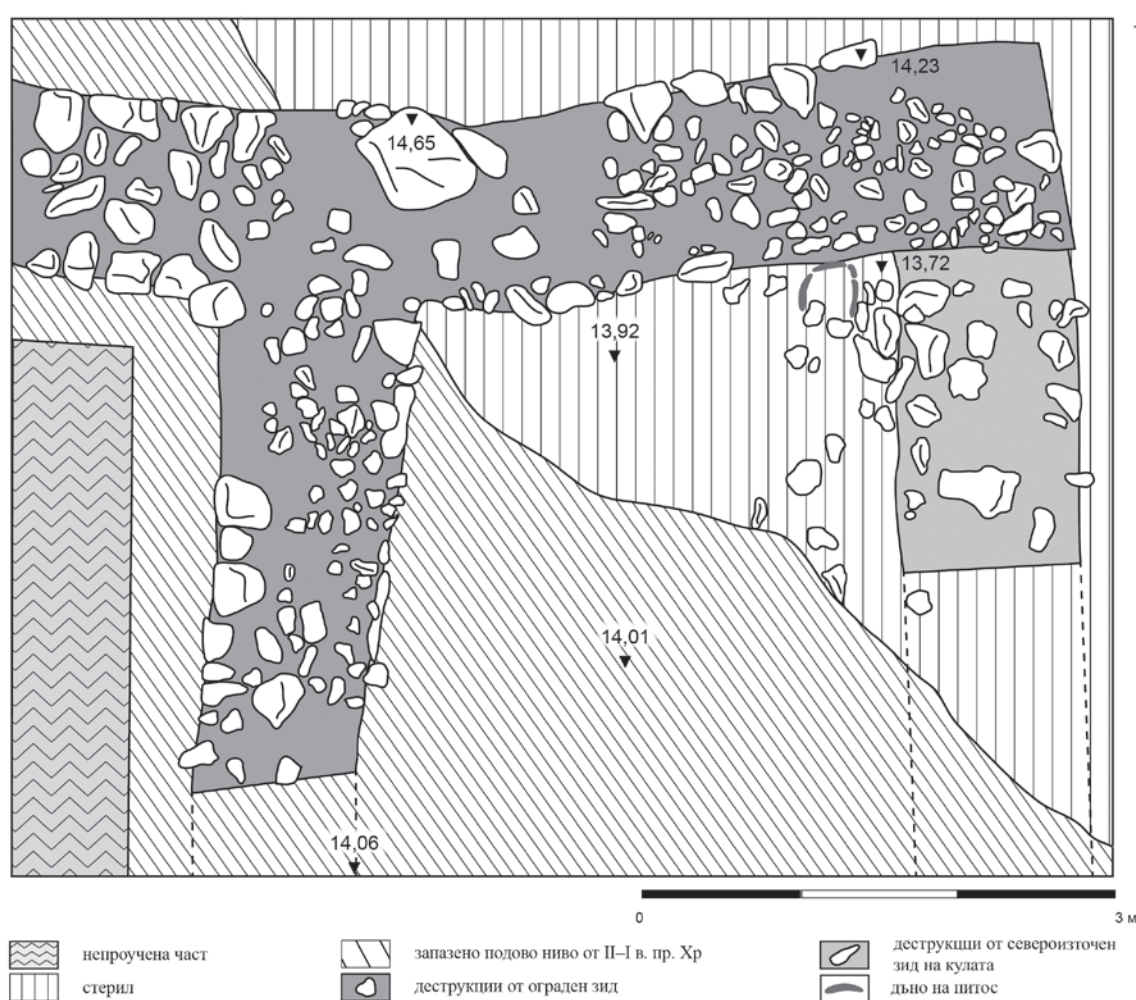
I.3.34. Сондаж № 10 / Trial trench № 10

I.3.35. Профил в северозападната част на сондаж № 10
Profile in the northwestern part of trench № 10

I.3.36. Разположение на сондаж № 11 / Location of trench № 11

I.3.37. План на сондаж № 11 / Plan of trench № 11

I.4. Планировка

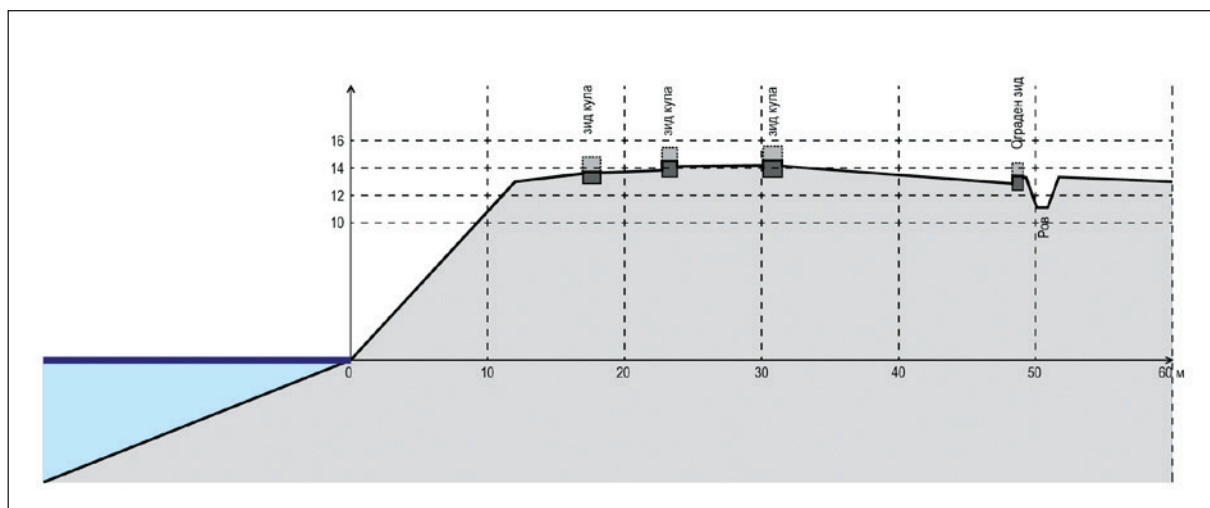
Резултатите от проучванията могат да бъдат представени, обобщавайки данните от разкопките, на три основни структури: оградна стена, ров и масивна постройка в най-високата част на заграденото пространство (обр. I.4.1–I.4.2).

Оградната стена има дължина от югозапад 45 м. При сондаж № 8 се е насочвала на север към морския бряг и е заграждала площ приблизително от 900 кв. м. Приемаме, че стената след нисък каменен цокъл е имала кирпичена надстройка и била покрита с керемиди. Твърдението се подкрепя от откритите на места фрагменти от кирпич и пропаднали в рова пред стената антични керемиди (обр. I.4.3–I.4.3а). Ще припомним, че принципът на използването на кирпича е бил

1.4.1. План на обекта на нос Чироза / Plan of the site on Cape Chiroza

следния: изграждал се е масивен каменен цокъл, който е играел ролята на супер-струкция на зид с определена широчина и височина до 1 м, над него се е полагал кирпича, който е бил защитен от атмосферните условия с покрив при използването на строителна керамика.

1.4.2. Надлъжен профил на обекта / Longitudinal profile of the site

*1.4.3. Разкрити участъци от оградната стена на обекта
Unearthed sections of the enclosing wall of the site*

*I.4.3a. Съвременна оградна стена с използване на кирпич
Contemporary enclosing wall with adobe*

Използването на смесена техника на градеж на оградни стени чрез използването на камък и кирпич е популярна техника през Античността на територията на днешните български земи. Използването на кирпич е документирано в почти всички по-големи селища и градски центрове в Тракия през периода V–III в. пр. Хр. Той е засвидетелстван при проучванията на Севтополис, емпорион Пистирос, с. Васил Левски, хълма Кракра в Перник, Кабиле, Кръстевич и одриската владетелска резиденция на връх Кози грамади в Средна гора и др. (Стоянова, Попов 2008, 340–345; Иванов 2012, 58). Техниката е популярна и през Елинистическата епоха, и то в крайморската територия. Така например оградната стена на обекта в м. Голата нива край с. Синеморец е изградена с двулицев градеж с пълнеж от по-дребни ломени камъни на калова спойка. Дебелината на стената е 1,40 м, а лицата ѝ са изградени от ломени камъни. Върху каменния градеж стената във височина е била изградена от кирпич.

Кирпичена надстройка срещаме и при укрепения обект Фармакида с тази разлика, че поне в североизточната му част (сондажи № 2–4–5–6) каменния зид е силно разрушен (Христов, Пантов 2016, 34).

Подчертано гръцко влияние е изграждането на кирпич като надстройка на каменните стени при укрепения обект на северния бряг на Мандренското езеро, датиран също в Елинистическата епоха (Балабанов 1984, 11–20).

В резултат на разкопките се установи, че рова има разтеглена U-образна форма с широчина 2,50 м и запазена дълбочина 0,90 м. Това съоръжение силно напомня формата на рововете на някои римски военни лагери от времето на Късната република и Принципата (обр. I.4.4–I.4.5).

Паралелите в Тракия могат да бъдат посочени с: укрепения обект до Мандренското езеро, където П. Балабанов приема, че е бил заобиколен от „солидна оградна стена и (възможно) плитък ров“ (Балабанов 1984, 13) и обекта в м. Татар маша при с. Княжево, Тополовградско (Агре, Дичев 2020, 533). Приликите с обекта в тополовградското село са големи. Така например проучвателите са разкрили ров пред източното лице на оградната стена вкопан в стерилна основа. Ровът при този укрепен обект е с широчина до 2,40 м и дълбочина 1 м измерена от съвременния терен (Агре, Дичев 2015, 205–207). В участъка на рова при с. Княжево е открито голямо количество строителна и битова керамика. По подобие на ситуацията при нос Чироза е регистриран пласт с пепел и въглени с дебелина 8 см. Според Д. Агре едно от възможните обяснения за наличието на този горял пласт е, че вероятно входа на укреплението е бил в тази част на обекта и че там е имало масивна дървена врата, подходът към която се е осъществявал по дървена рампа (Агре, Дичев 2019, 141).

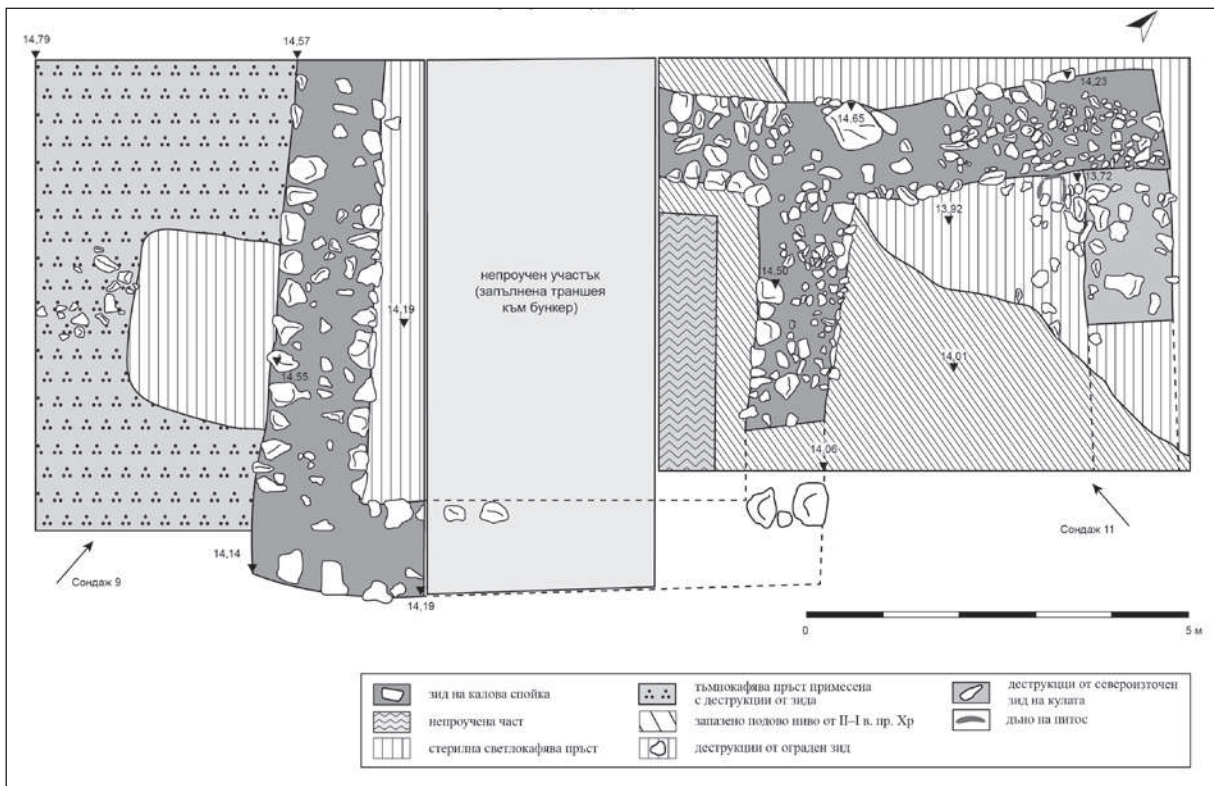
Горелият пласт във всички разкрити участъци на рова на нос Чироза също подсказва използването на дървена конструкция над основата на оградната стена.

Относно предназначението на рова могат да се внесат и нови детайли и да се предположи, че в него са извършвани и определени култови дейности. Това предположение се базира на факта, че след югозападния край на рова, в сондаж № 6 и в обхвата на сондаж № 1, се наблюдават отделни пасажи с горял пласт запечатани със стерилна жълта на цвят пръст. В горелия пласт се откриват също фрагменти от керамични съдове предимно работени на ръка.

Както бе споменато, третата значима структура на обекта е масивна каменна постройка, изградена в най-високата част на оградения терен в близост до източния бряг на нос Чироза. За съжаление тази постройка попада в зоната на вкопаване на три бетонни бункера и прокопани траншеи, водещи към тях. Военните съоръжения са нанесли непоправими щети на античните структури. Въпреки тези нарушения на пластове късмета в археологическите проучвания проработи и бе изяснена планировката на двуделна сграда (обр. I.4.6). От голямата постройка са останали: югоизточен зид с дължина 7 м; част от североизточна стена с дължина 2 метра, перпендикулярен на югоизточната стена зид с дължина 3 м и вътрешен зид с дължина 5 м отделящ помещенията. Те са били с вътрешна широчина 4,50 м. Дебелината на зидовете варира от 1,20–1,40 м. В запазения обем на сградата са открити фрагменти от плоски и покриващи коринтски тип керемиди, бронзова

*I.4.4–I.4.5. Ров на римски лагер в Ерлингхаузен Зен, близо до град Билефелд (федерална провинция Северен Рейн – Вестфалия) Снимки: LWL/D. Jaszczurok
Moat of a Roman camp in Erlinghausen, near Bielefeld (North Rhine-Westphalia).
Photographs LWL/D. Jaszczurok*

1.4.6. План на основната сграда (кула) на нос Чироза
 Plan of the main building (tower) on Cape Chiroza

монета на Аполония, прешлени за вретено, фрагменти от керамични съдове местно и вносно производство. Открити са части от поне два питоса прилепени до северозападната стена на второто източно помещение. Интерес предизвиква намирането на стена на съд с апликирана форма произведен в дъвен Пергам.

Предполагаемата площ, която заема постройката, е около 100 кв. м. Фундаментът ѝ подсказва наличието на етажност във височина чрез каменна зидария. Независимо от податките за жилищно използване на първия етаж не бива да изключваме възможността тази сграда да е изпълнявала функцията на кула.

Въз основа на проучванията през двата сезона можем да твърдим, че освен описаната по-горе масивна сграда, други структури във вътрешността на укрепления обект не са били изградени. Пространството е било все пак използвано за битови нужди и доказателство за това са откритите петна от огнища в сондаж № 4 и № 6.

I.5. Находки

Керамика

Строителна керамика

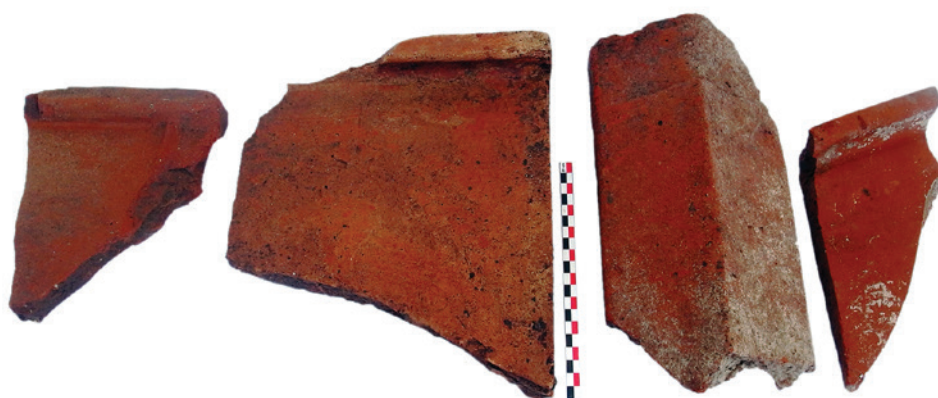
В резултат на проведените разкопки е документирано сравнително голямо количество строителна покривна керамика. Фрагментите са в периметъра на проучените участъци от рова и в обема на основната постройка попадаща в сондажи № 9 и 11. Строителната керамика е представена от два основни класа – плоски и покриващи керемиди (Табла 9, 22, 23, 24, 25). Плоските керемиди са типа коринтски плоски редови. Покриващите керемиди са представени единствено от коринтски тип. При нито една от формите не е документиран цял екземпляр. Основният цвят на глината, придобит след изпичането, е червен. Глината, от която са изработени, е с ниска концентрация на примеси от слюда и пясък, а повърхностното ангобно покритие на керемидите е унищожено.

Солени (плоски керемиди)

Съдейки по някои по-големи запазени фрагменти можем да констатираме, че тези керемиди са с правоъгълна форма, като плоската им част е леко извита. Както и при други обекти с компроментиран на много места културен пласт, и тук липсата на цели екземпляри, прави невъзможно представянето на дължината и ширината на плоските керемиди. Двете дълги страни на плоската част завършват с надлъжни ръбове. В горния напречен край на керемидата е оформен релефен ръб, върху който се закрепва керемидата от следващия ред. Долният напречен край на керемидата се удебелява и завършва с прав челен ръб. В долната част, непосредствено под надлъжните ръбове, върху долната повърхност на керемидата, са оформени две ъглови скосявания (обр. I.5.1).

Калиптери (покриващи керемиди)

Надлъжният профил на коринтските покриващи керемиди от Чироза е от две части: по-дълга с четиристранно външно и полуцилиндрично вътрешно сечение, и къса полуцилиндрична част, която играе ролята на втулка. Тази втулка се покрива от предната част на следващата покриваща керемиди, която има борд, който осигурява плътното прилепване на двете керемиди (обр. I.5.2–I.5.3; Табло № 22–3).

1.5.1. Фрагменти от гръцки керемиди / Fragments of Greek tiles

1.5.2–1.5.3. Фрагмент от коринтски тип покриваща керемиди / Fragment of a Greek kalupter

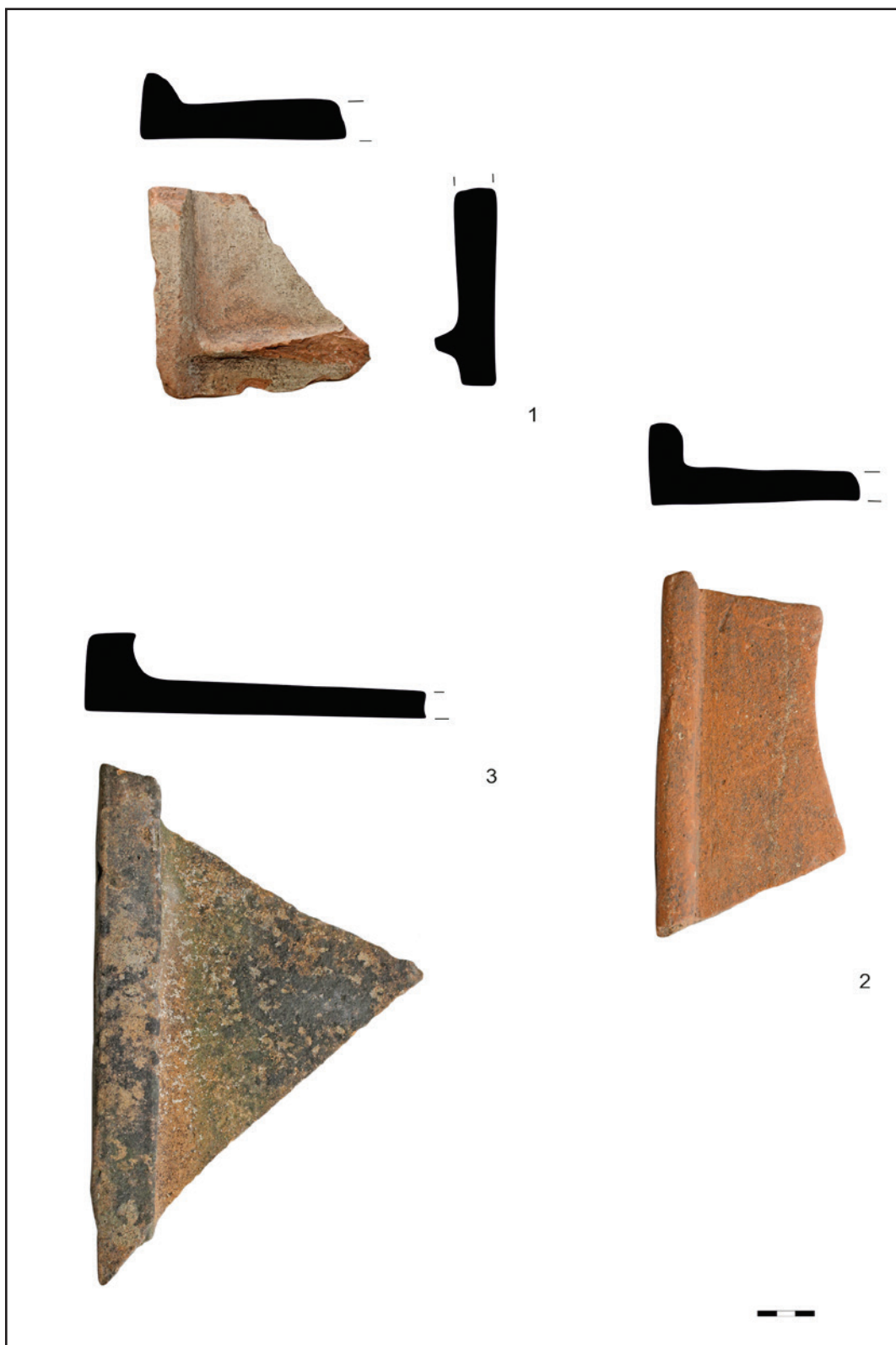
Т9. Коринтски тип плоски керемиди открити в рова при сондаж № 6
Corinthian type solenes from the moat in trench № 6

T22. Строителна керамика от сондаж № 11 / Roof-tiles from trench № 11

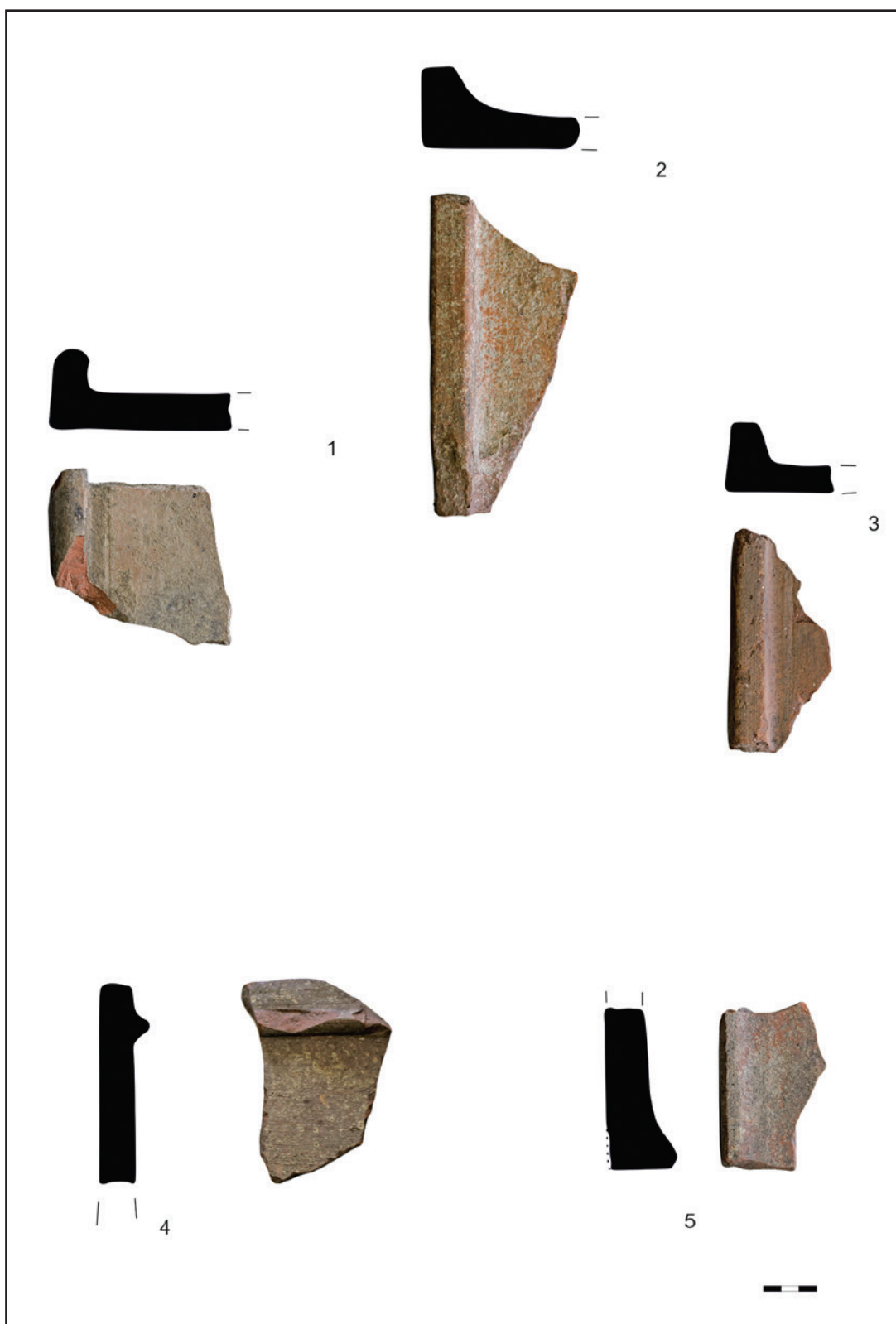

T23. Строителна керамика от сондаж № 11 / Roof-tiles from trench № 11

Т24. Фрагменти от строителна керамика от различни сондажи открити при проучванията през 2020 г.

Fragments of roof-tiles from different trenches yielded by the 2020 research

T25. Фрагменти от строителна керамика от различни сондажи открити при проучванията през 2020 г.

Fragments of roof-tiles from different trenches yielded by the 2020 research

Битова керамика

Преобладават фрагменти от съдове работени на ръка, като това са преди всичко съдове за съхранение на храни – гърнета, кратеровидни съдове и фрагменти от поне три питоса (Табла 7, 8, 12, 14, 15, 17 и 19).

Основната съставка на глината на тези съдове е слюдата, а като основен опоснител е използван пясък. Украсата на фрагментите се състои от характерни за епохата релефни шнурове с различни по дълбочина и форма прищипвания и малки кръгли издатъци. При повечето фрагменти повърхността е груба и неогладена. Както и при други обекти от Късноелинистическата епоха, единствено контекста на намиране на тези форми, заедно с добре датирани импортни материали от I в. пр. Хр., позволява точното датирание на фрагментите, които илюстрират консервативни форми и украса битували в продължение на столетия.

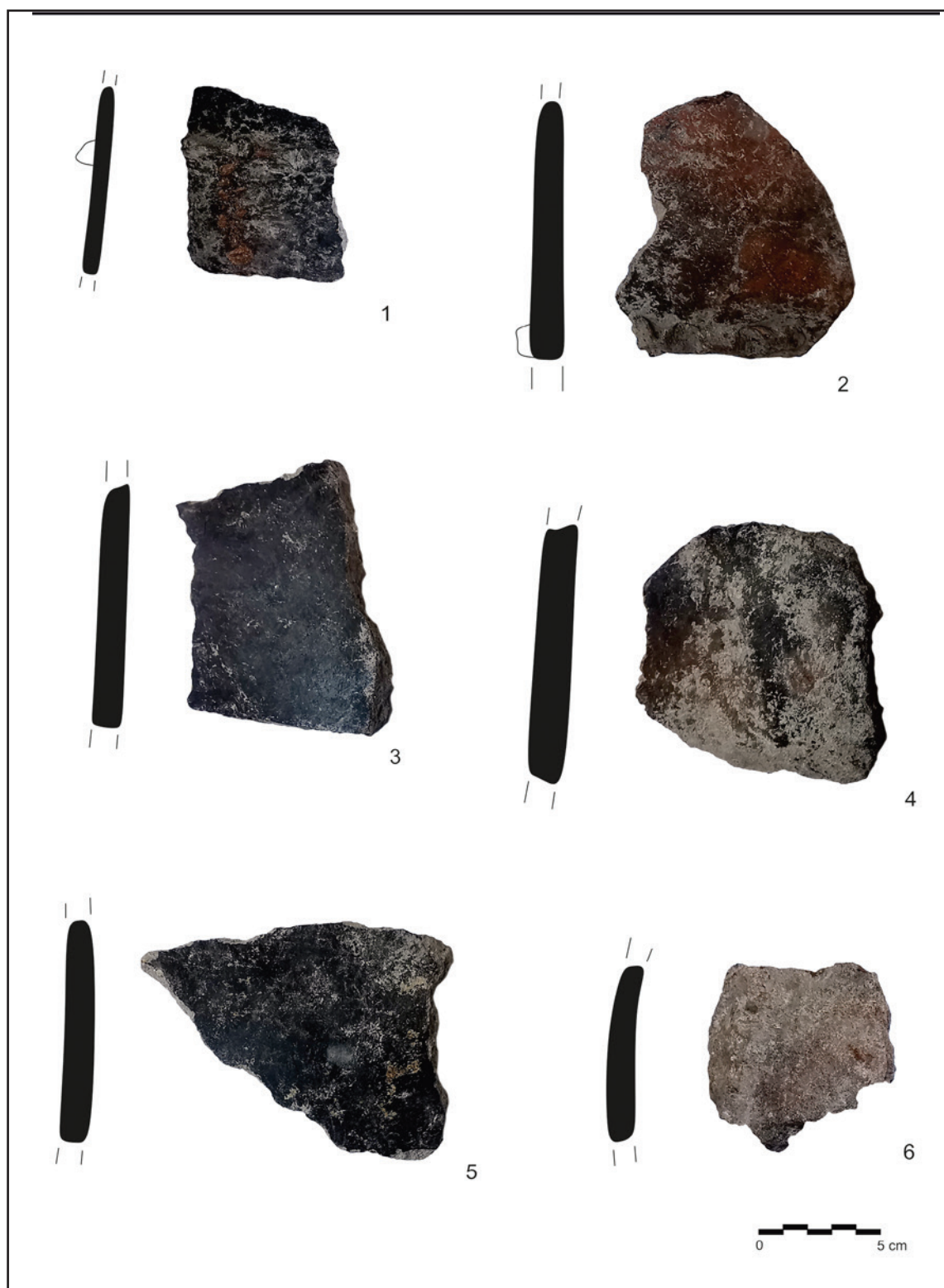
На обекта са открити части от съд назован в специализирана българска литература като цедка (Табла 7–6). Вътрешността им е с орebrявания и по стените има многобройни отвори за изтичане на течност. Като паралел може да се посочат съдовете, откривани в селищния обект Копривлен в Югозападна България. Според Хр. Попов, базирайки се на етнографски паралели, подобни съдове са използвани в млекопреработването (Попов 2002, 169–173).

Долната част от два питоса са открити върху запазено подово ниво на основната постройка на обекта интерпретирана като кула. По традиция питосът е възприеман като голям съд с дълбоко тяло и масивен ръб на венца, използван в древността за съхранение на различни видове течности и масла. От наличните останки не можем да съдим за височината на съдовете. Знаем само, че те са били покрити с капаци, чиито фрагменти открихме в насипа.

Сравнително по-малък е броя на фрагментите от местни съдове правени на грънчарско колело, предимно от кани със сив цвят.

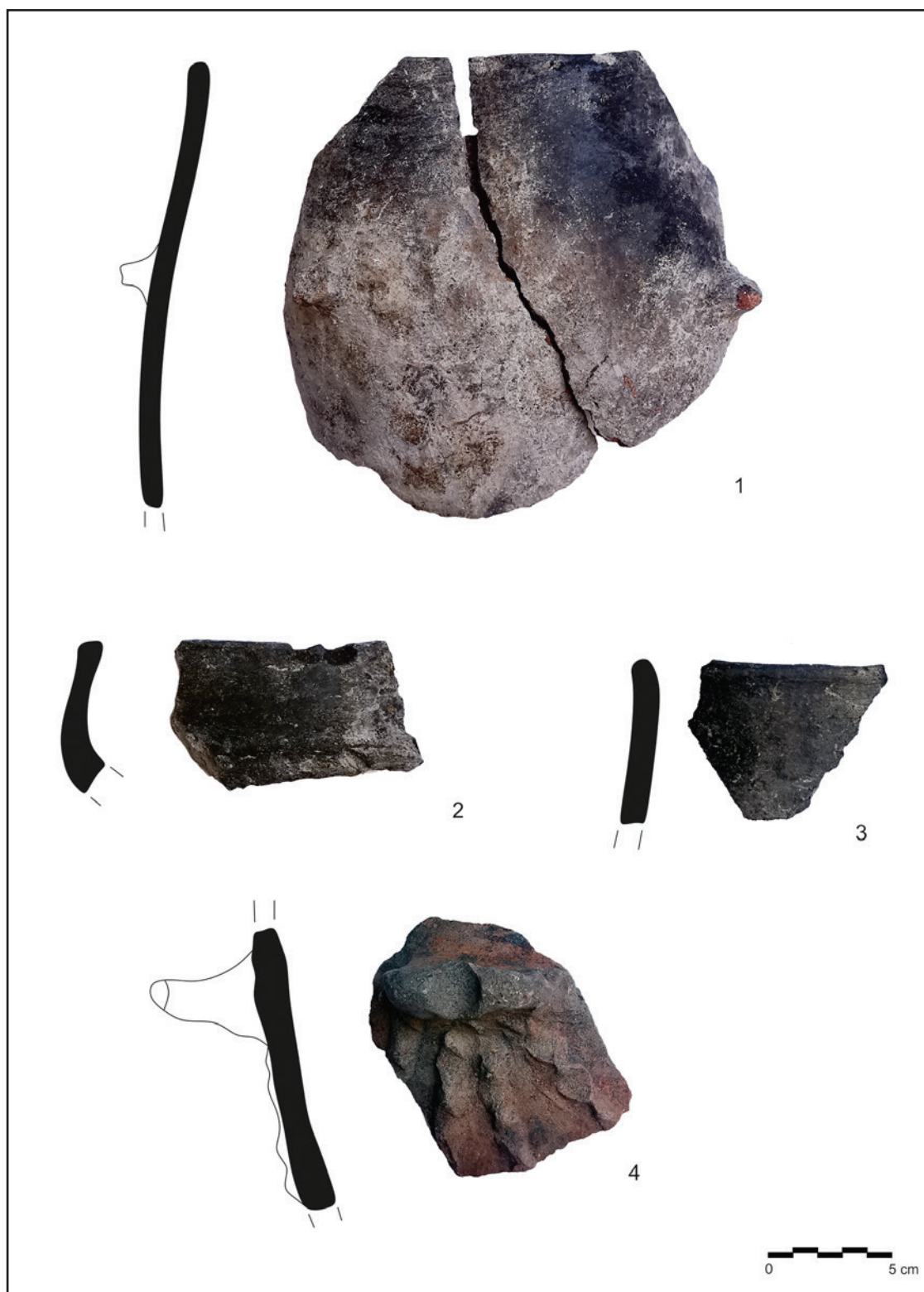
Т7. Фрагменти от керамични съдове местно производство работени на ръка
Fragments of local hand-made ceramic vessels

Т8. Фрагменти от керамични съдове местно производство работени на ръка
Fragments of local hand-made ceramic vessels

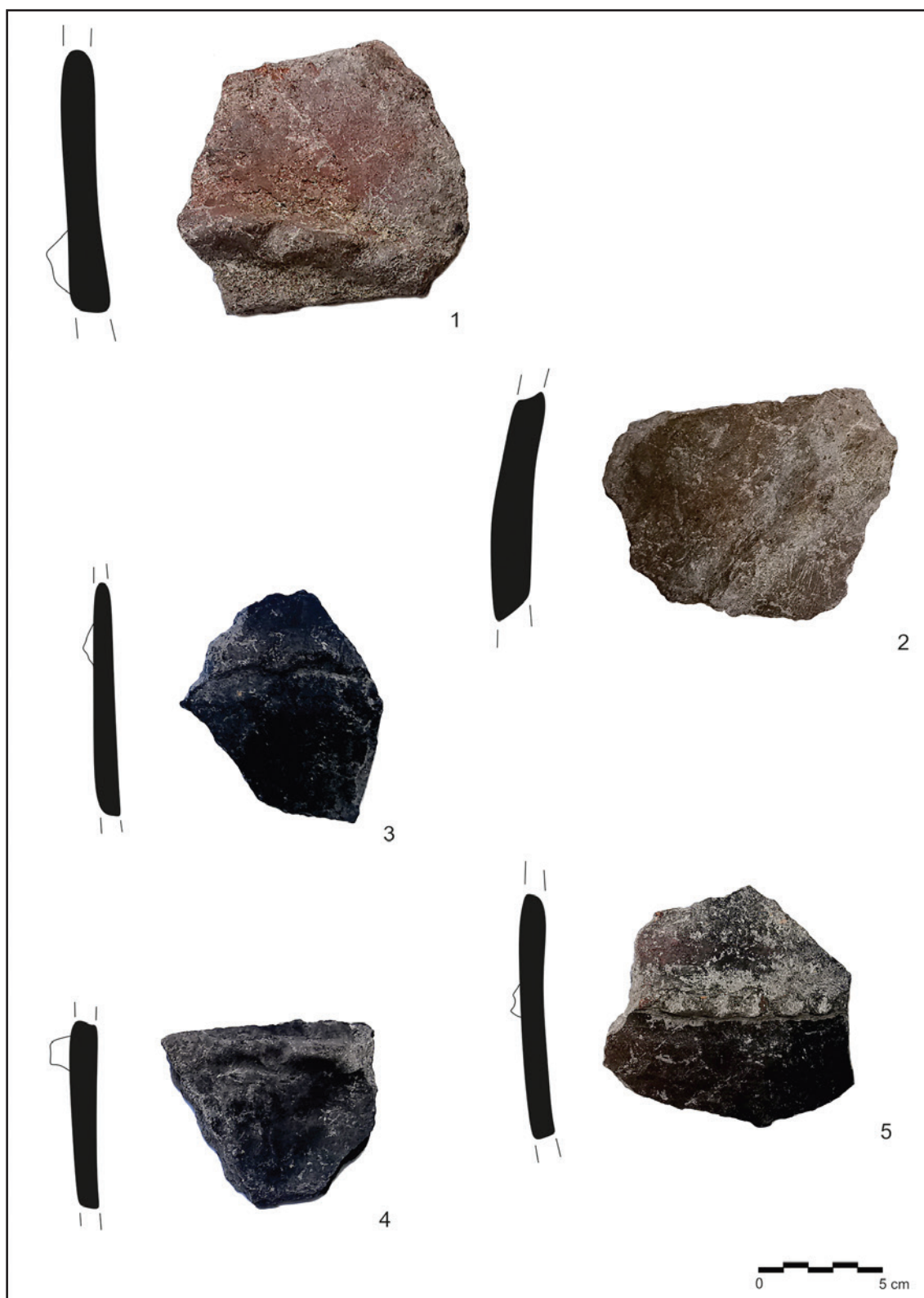

T12. Фрагменти от керамични съдове местно производство работени на ръка- сондаж № 6
Hand-made local ceramic ware fragments from trench № 6

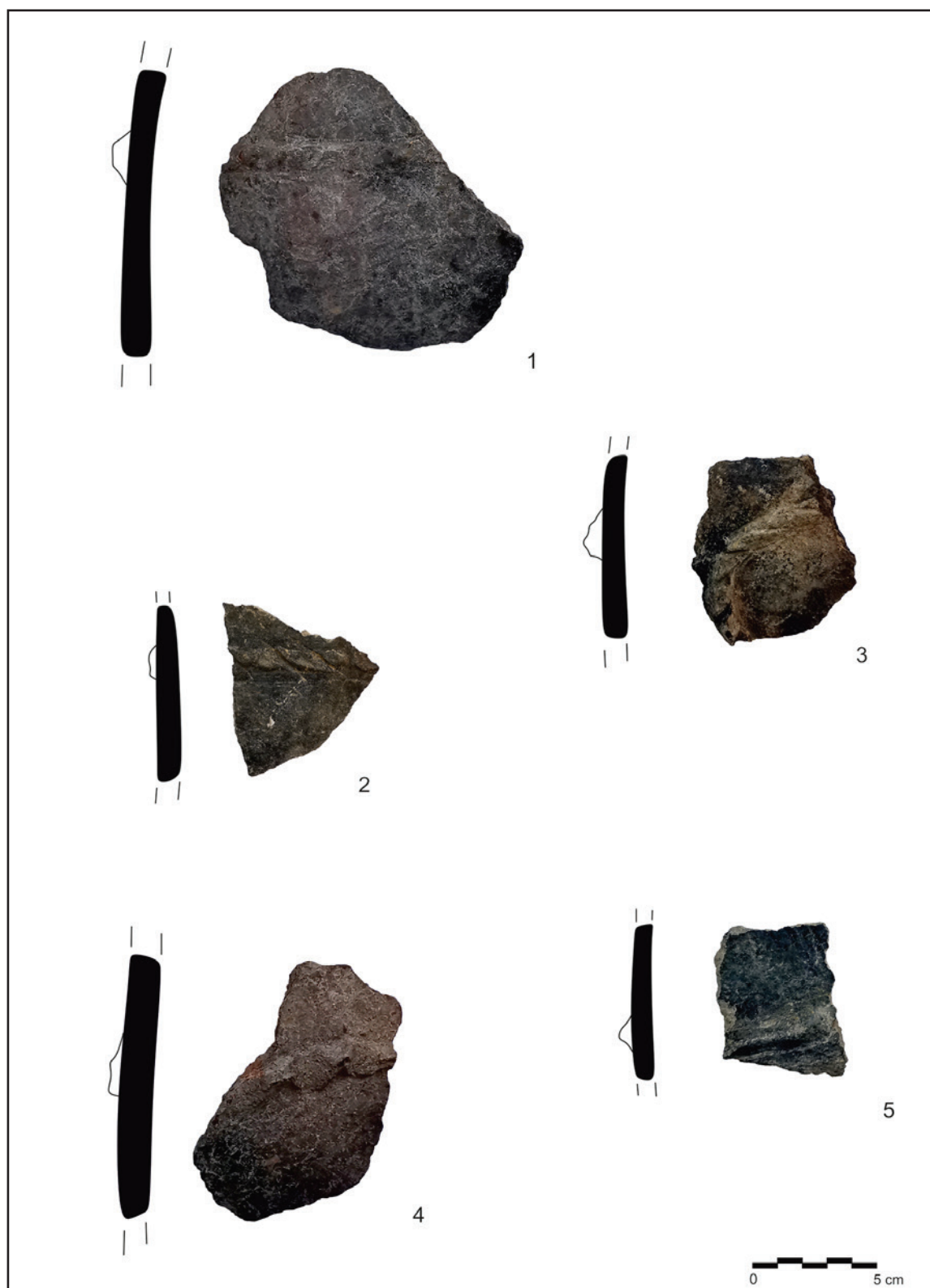
Т14. Фрагменти от керамични съдове местно производство работени на ръка – сондаж № 6

Hand-made local ceramic ware fragments from trench № 6

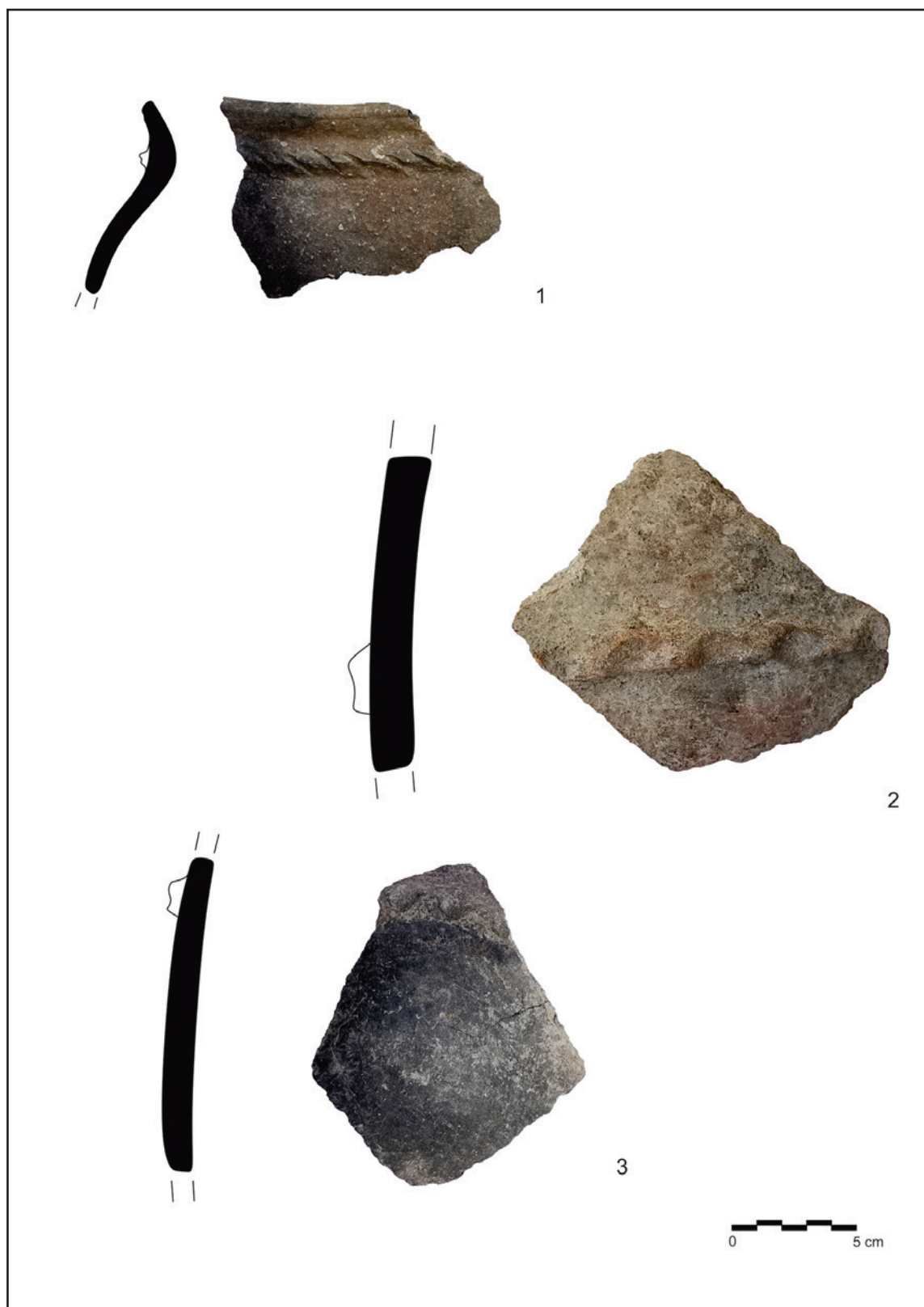

Т15. Фрагменти от керамични съдове местно производство работени на ръка – сондаж № 6

Hand-made local ceramic ware fragments from trench № 6

Т17. Фрагменти от керамични съдове местно производство работени на ръка – сондаж № 7
Fragments of hand-made local ceramic ware from trench № 7

Т19. Фрагменти от керамични съдове местно производство работени на ръка – сондаж № 8
Fragments of hand-made local ceramic ware from trench № 8

Импортна керамика

Според общите наблюдения върху керамичните фрагменти от обект Чироза импортната керамика се датира за средата на II в. пр. Хр. до средата на I в. пр. Хр. Те принадлежат към следните керамични групи: монохромна трапезна керамика представена от един тип купа; чаши с релефна украса; съдове с апликирана украса; съд тип „Тера Сигилата“; един фрагмент от лампа (Табло 10–6); амфорна тара – фрагменти от амфори, устия, дръжки и столчета. Присъстват характерните за периода отворени и затворени форми. Тук трябва да направим уговорката, че на Чироза са открити фрагменти от съдове, които по всяка вероятност са реплика на форми, характерни за вносната продукция, но изработени в непосредствена близост.

Във вътрешността на укрепения обект е открит един единствен фрагмент от съд, наречен унгвентарий (*unguentaria* – Табло 4–6). Тези съдове притежават тясно гърло и имат формата на колба. Предназначени са да съхраняват благовонни масла или унгвенти (за това обичайното наименование е *unguentaria*). Най-често тези съдове откриваме в погребения, депозирани там вероятно, за да се създадат сладки миризми. Съдържанието им е рядко срещано, тъй като този тип съдове е затварян с тапи от нетрайни органични материали, които са се разпаднали в земните пластове. Унгвентариите са често срещани в елинистичния свят и заменят лекитите от Ранноенистическата епоха (Naeys 1997, 85–86).

Интерес предизвикват фрагментите от поне три скифоса с червенолаково покритие, вероятно внос. Съдовете са имали прави или леко разширяващи се надолу стени, заоблена чупка към дъното и две кръгли дръжки с макари (Табло 2–1).

Съдовете от Чироза наподобяват т. нар. трети тип късноелинистически скифоси по класификацията на А. Божкова (Божкова 2017, 105). Формата е типична за пергамския репертоар, освен в *plain pottery*. Има версии в „пергамска сигилата“, във *West Slope* и в „пергамско аплике“.

- *Полусферични купи с извито навътре устие (Echinus bowls)*

Този тип съдове са изключително популярни в Елинистическата епоха (Табло 3, 1–2; Табло 10–1; Табло 13–2). Произвеждат се в различни размери, като диаметърът и дълбочината им може да варира. Част от съдовете са от глина с розово кафяв цвят с малко на брой дребни примеси. Фрагментите с частично покритие, в червено или кафяво, се интерпретират като Източно Средиземноморски. Най-често се отнасят към производството на работилници в Пергам, Хиос или Троя.

- *Профилирани купи*

Този тип съдове се появява в Източното Средиземноморие през втората половина на II в. пр. Хр. (Табло 3–4; Табло 18–3, 4).

– Дълбоки купи с хоризонтален или извит навън перваз с украса овули
Формата на съда е конусовидна, а перваза е хоризонтален или извит навън.
Украсата от овули, която е основна характеристика на вида се появява през първата половина на I в. пр. Хр.

Фрагментите от обект Чироза могат се разделят на два вида по отношение на глината: такива направени от добре пречистена глина и други изработени от тесто с примеси от варовик и слюда и по-лошо изпичане. Вторите вероятно могат да се интерпретират, като местна имитация на Малоазийският тип.

– Източна Сигилата А

Появата на terra sigillata се датира за средата на II в. пр. Хр, като нейното производство върви до края на I в. пр. Хр. Едновременно се развива т. нар. Eastern sigillata А и Пергамската сигилата. От рова пред оградната стена на обекта са разпознати дълбоки полусферични купи с извито навътре устие, покрити с червена, лъскава ангоба, както по вътрешната, така и по външната повърхност (Табло 2–1).

– Чаши с релефна украса

На обекта са открити фрагменти от чаши с релефна украса наричани в по-старата литература „мегарски чаши“. Тези съдове с релефна украса са със S-овиден профил с фигурална или флорална украса – акантосов лист, лотосов лист в различни комбинации, както и такива с украса стилизиран лотосов лист (Long petal). Датират се в рамките на II–I в. пр. Хр. По традиция за производствен център е сочен Пергам (Табло 1–1, 4). Според А. Божкова освен с търговски внос, тяхното изобилно присъствие по обекти на черноморското крайбрежие се обяснява и с местно производство, документирано от наличието на калъпи за изработката им. Досега известните находки на калъпи за чаши с релефна украса произлизат от Месамбрия и нейната хора (Божкова 2017, 101).

– Съдове с апликирана украса

Едни от най-интересните фрагменти от вносни съдове по черноморското крайбрежие са тези, които притежават апликирана украса (Табло 1–5). При тях е характерно отливането в калъпи на различни маски от рядка глина, които впоследствие се залепват за стените на съдовете. Апликациите на маски / глави в Пергам се появява в края на II–началото на I в. пр. Хр. Както вече обърнах внимание, трябва да се има предвид, че керамика с апликативни релефи се произвежда за разглежданата от нас епоха, не само в Пергам, но и в Ефес (Zabehlicky-Scheffenegger, Schneider 2000, 105–112; Христов, Пантов 2016, 102–103). Обикновено апликираните форми се поставяли върху големи съдове от типа на кратери и хидрии. По традиция тези съдове били произвеждани, за да имитират металните съдове с по-

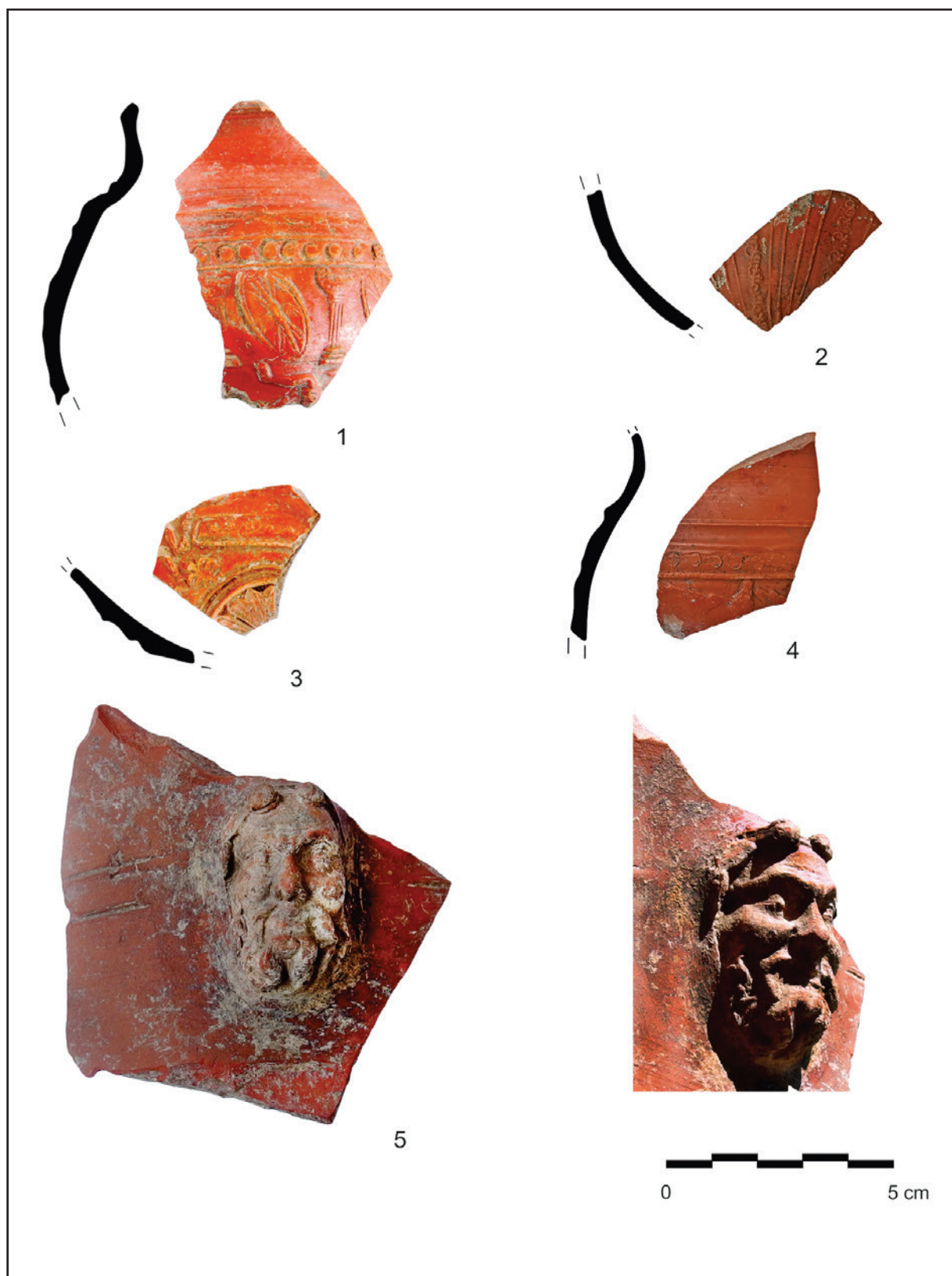
добна украса. Нещо повече – някои специалисти виждат в изработването на маските използването на релефни матрици директно от металните съдове. Апликацията на съда от обект Чироза може да се датира в първата третина на I в. пр. Хр. Представлява фрагмент с изображение на мъжка глава, свързана с дионисови сюжети (обр. I.5.4–I.5.5).

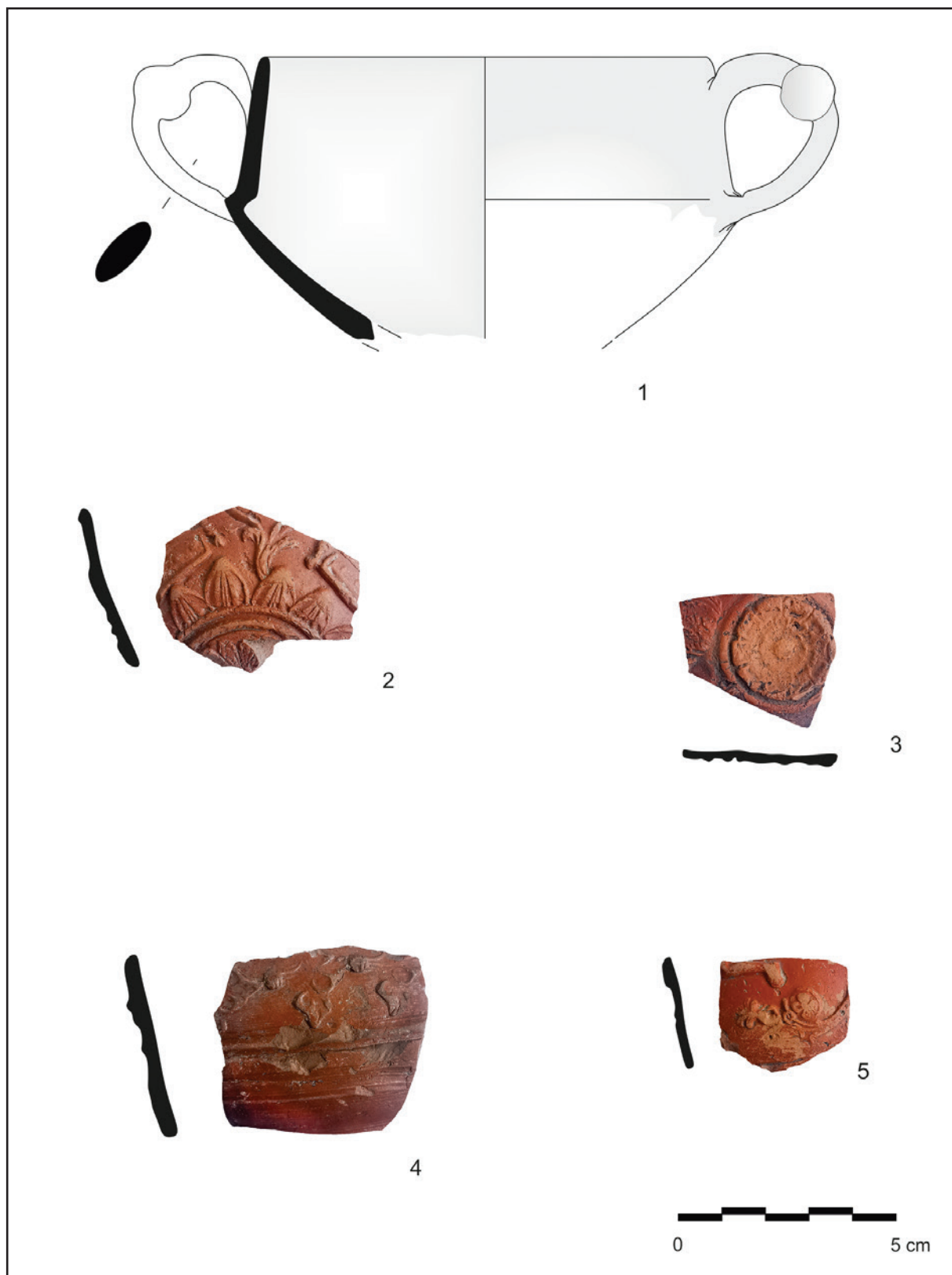
*I.5.4–I.5.5. Фрагмент от керамичен съд с апликирана форма
Fragment of a ceramic vessel with appliquéd shape*

– Съдове с черен фирнис

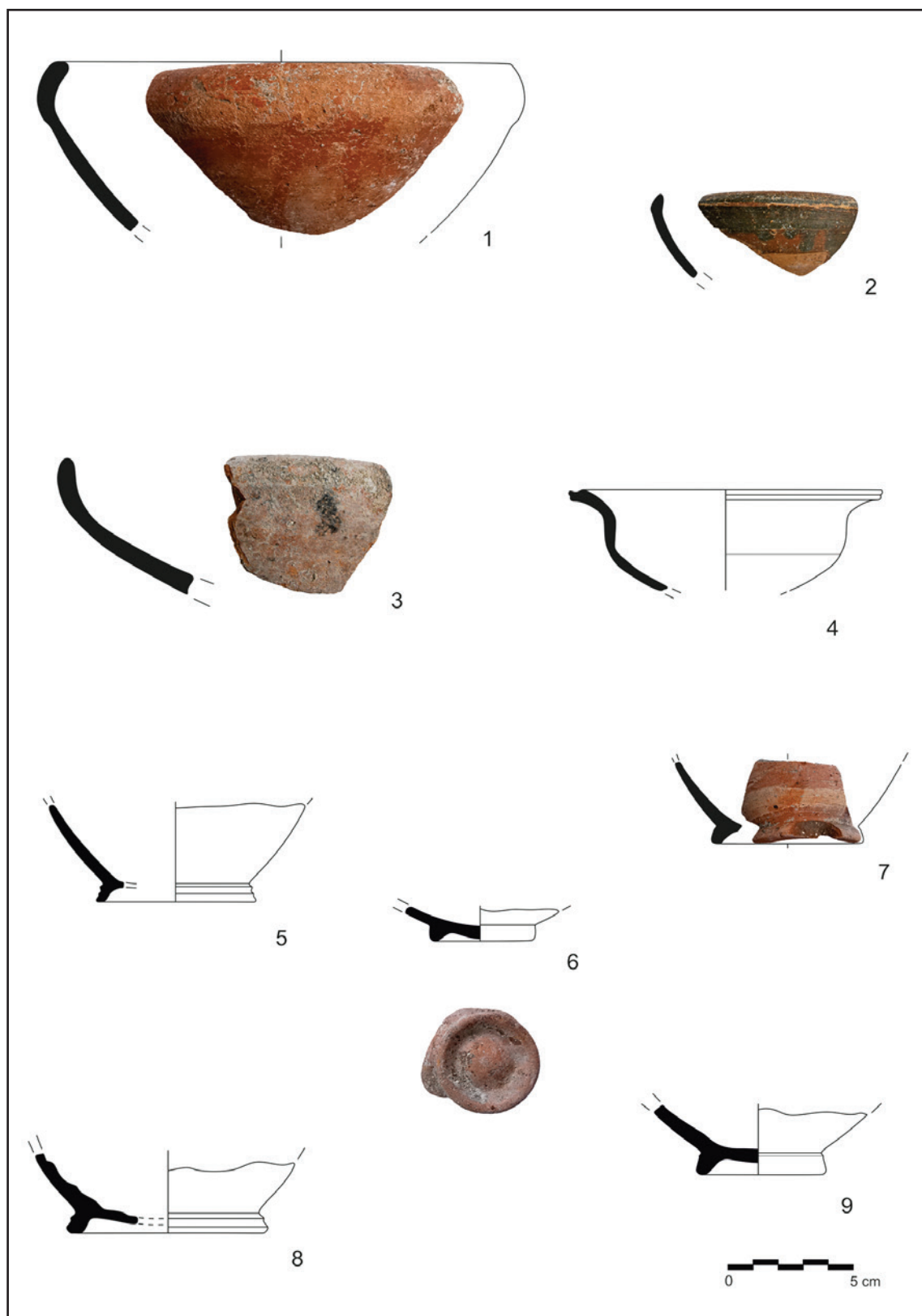
Открити са няколко фрагмента във вътрешността на обекта без ясен контекст на намиране (Табло 10–5). Те са част от малки панички с нарушен повърхностен слой на лаковото покритие. Намирането на малък брой фрагменти с подобно покритие може да се обясни с нарасналата през Късната елинистическа епоха (II–I в. пр. Хр.) популярност на керамика с червено-кафяво лаково покритие (Божкова 2017, 69).

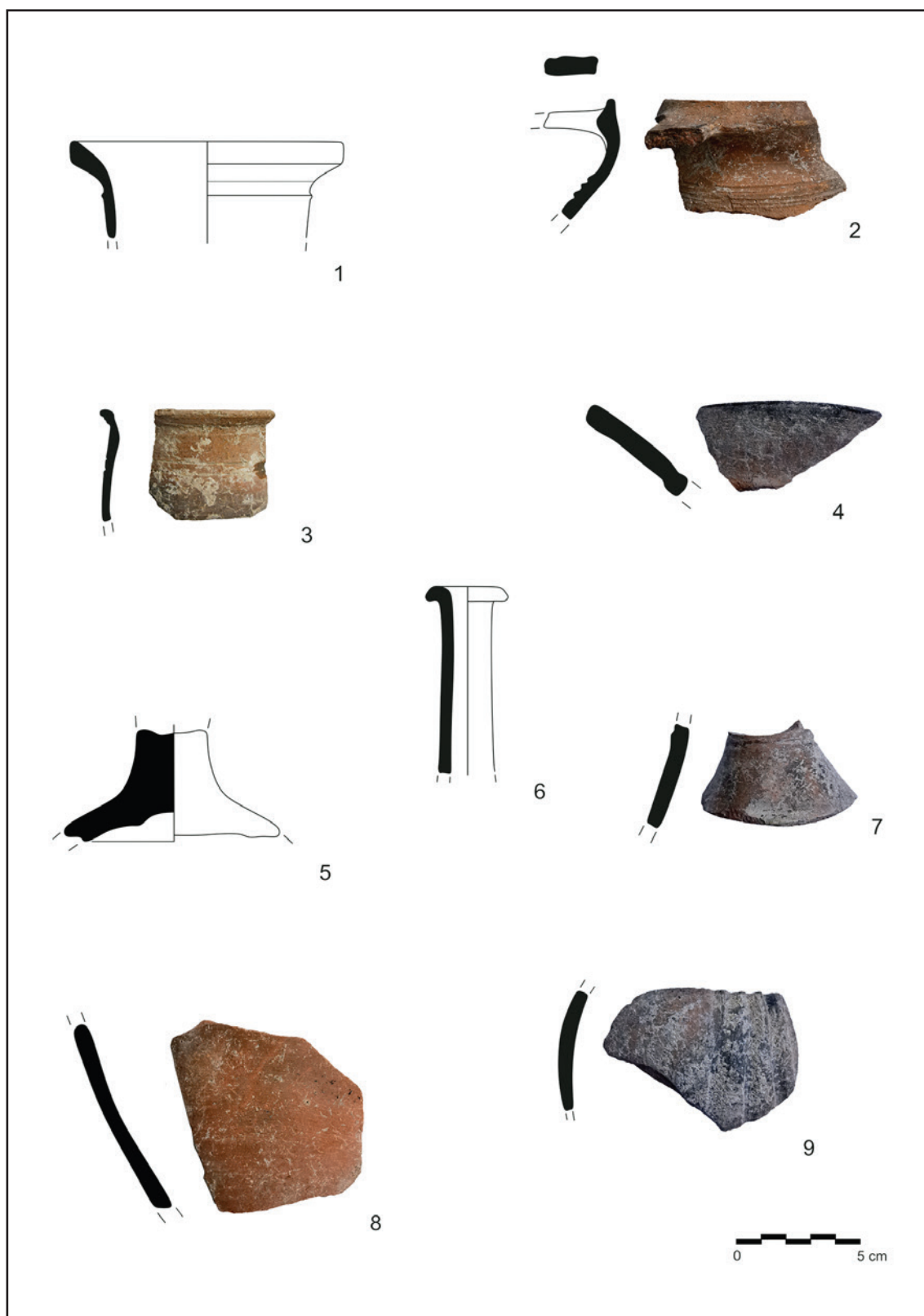
Т1. Червенолакова импортна керамика от сондажи № 2 и 6
Import red-glazed ceramics from trenches № 2 and 6

T2. Червенолакова импортна керамика от сондаж № 6
Red-glazed import ceramics from trench № 6

Т3. Керамични фрагменти от сондаж № 6
Ceramic shards from trench № 6

Т4. Керамични фрагменти от сондаж № 6
Ceramic shards from trench № 6

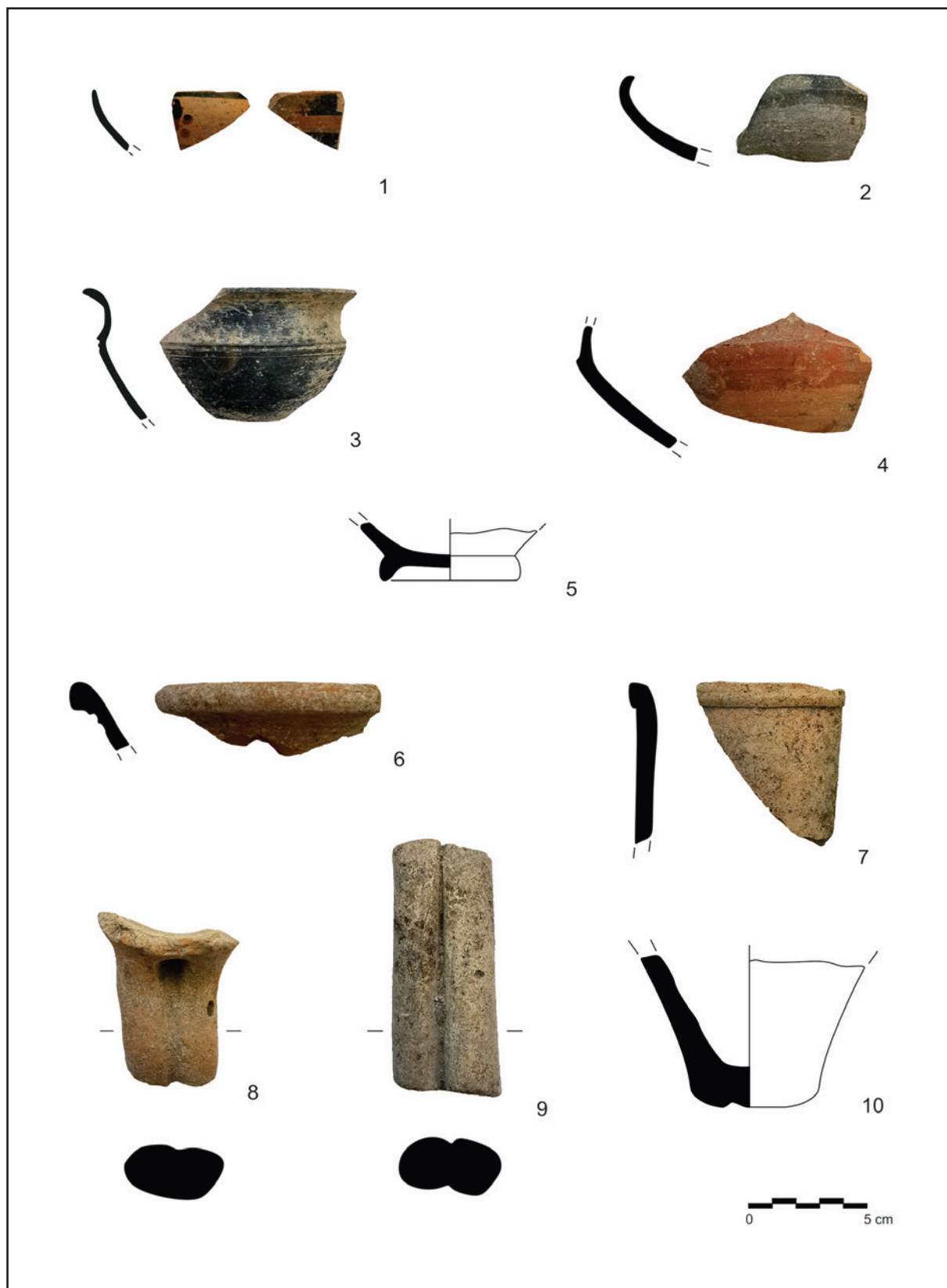
Т10. Фрагменти от съдове с черен фирнис и лампа от сондаж № 6
Fragments of black slip vessels and a lamp from trench № 6

Т13. Фрагменти от купи и амфори от сондаж № 6
Fragments of bowls and amphorae from trench № 6

Т16. Фрагменти от керамични фрагменти открити в сондаж № 7
Fragments of ceramic vessels from trench № 7

Т18. Фрагменти от купи и амфори от сондаж № 8
Fragments of bowls and amphorae from trench № 8

T20. Керамични фрагменти от съдове открити при сондаж № 11
Fragments of ceramic vessels from trench № 11

T21. Фрагменти от коски амфори от сондаж № 11
Fragments of Koan amphorae from trench № 11

– Амфори

През Античната епоха съдовете, в които се превозват земеделски продукти в насипно състояние на далечни разстояния чрез кораби, са наричани *αμφορεύς*. Амфорите са използвани за пренасяне на насипни, течни или твърди продукти, основно със земеделски характер, най-често вино и зехтин. Не са редки и случаите, когато в амфорите се откриват и рибни продукти, обработени по различен начин.

Фрагментите от амфори открити на обект Чироза принадлежат основно към разпространените през периода II–I в. пр. Хр. видове в зависимост от производствения център, а именно: Кос и Родос. Предимно са представени дъна и дръжки на амфори и сравнително малко устия (Табла 5, 6, 11, 13, 18, 22).

Засега единствените печати са върху дръжки на амфори от Кос и Родос².

Първият печат е върху дръжка на родоска амфора. Представява правоъгълен печат с надпис: Δῖος лиρα† (Запазена дължина на дръжката – 9,2 см, размери на печата – 3,8/1,4 см; местонамиране: сондаж № 7; СЗ ∠ 3,80 м; ЮИ ∠ 6 м; 13,30 м н. в). Името се свързва с фабрикантът Δῖος III (обр. I.5.6 – I.5.7). Датировката на печата може да се постави с широки хронологически граници – 145–108 г. пр. Хр. (Период V по хронологията на Ж. Финкелщайн; Finkielsztejn 2001, 195, tabl. 21).

Вторият открит печат на нос Чироза е върху дръжка на коска амфора (обр. I.5.8), има правоъгълна форма с надпис „СКОПА“ (дължината му е 2,5 см; височина 0,9 см, Сондаж № 6; СИ ∠ 7,40 м; ЮЗ ∠ 5 м; 10,90 м н. в).

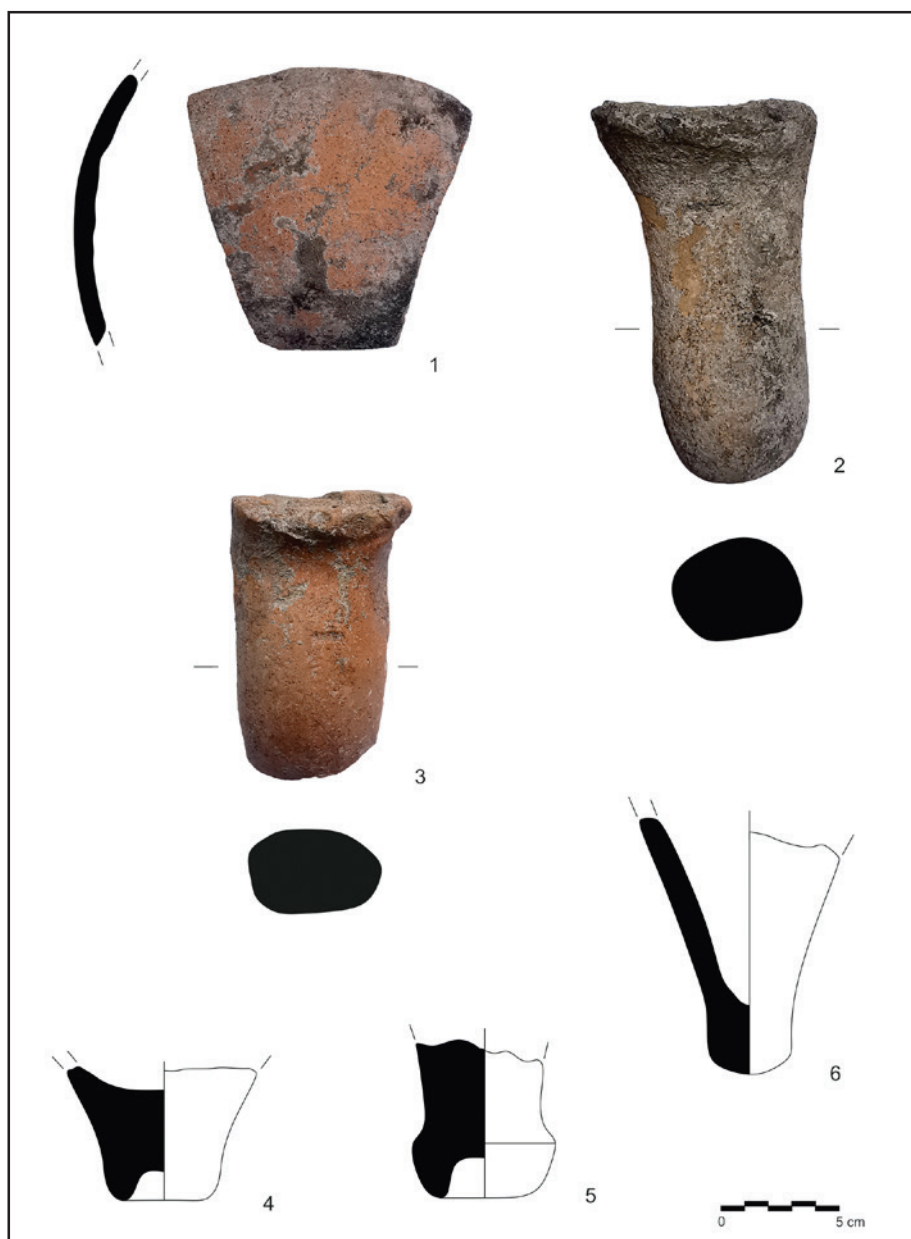

*I.5.6–I.5.7. Печат върху дръжка на родоска амфора
Stamped handle of a Rhodian amphora*

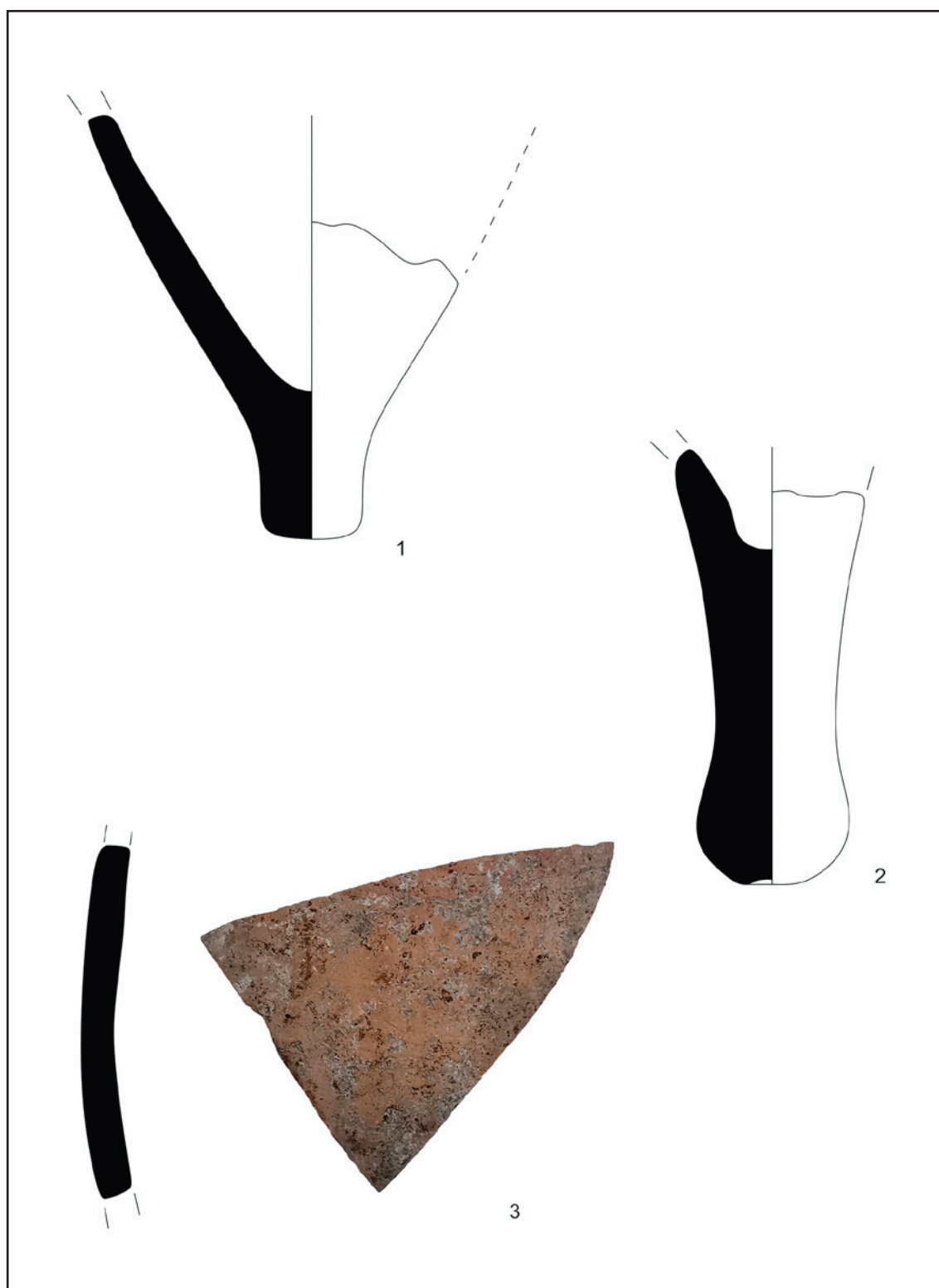
² Благодаря на гл. ас. д-р Калин Маджаров за бележките относно амфорните печати.

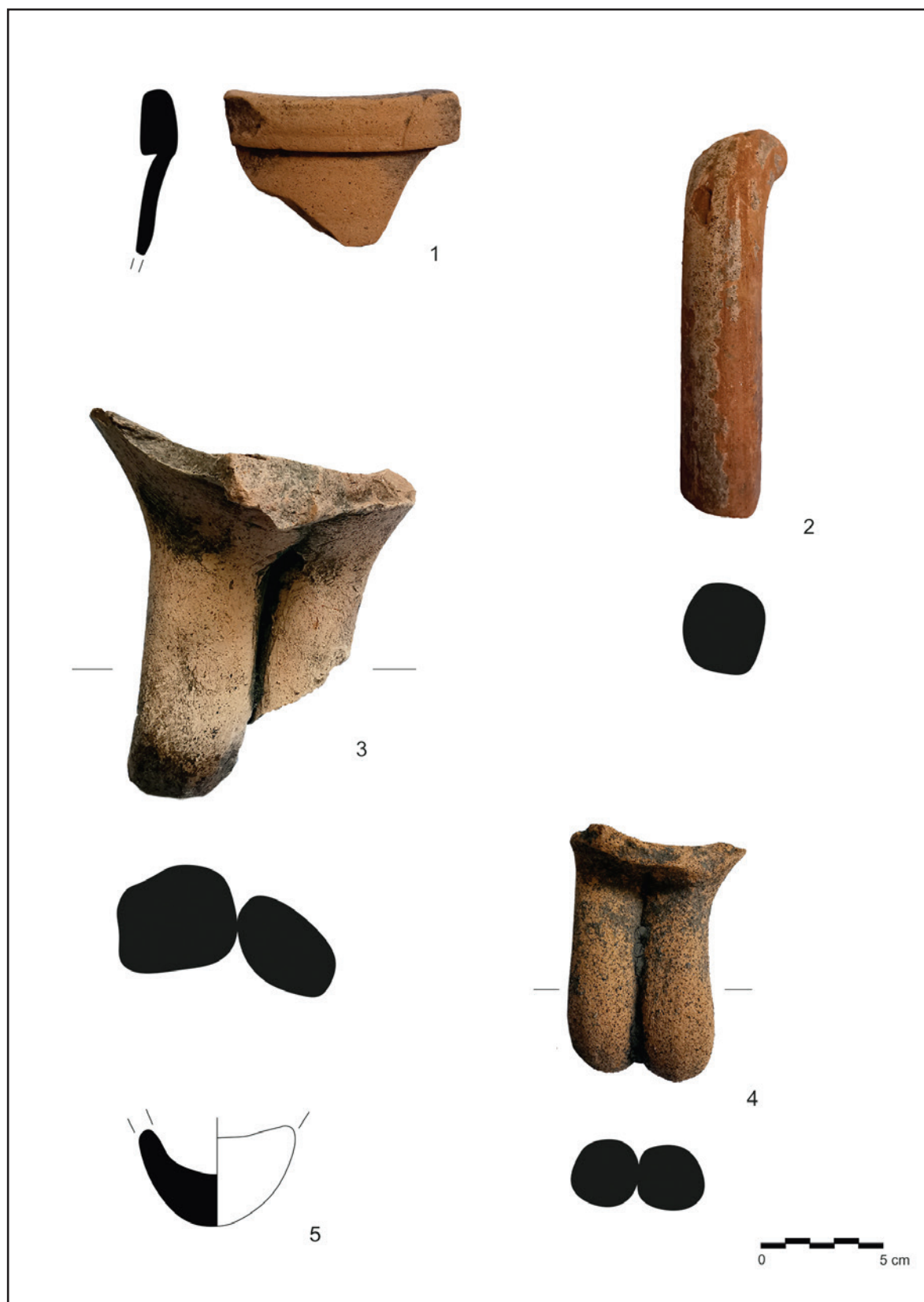
1.5.8. Печат върху дръжка на коска амфора / Stamped handle of a Koan amphora

T5. Фрагменти от амфори открити в рова при сондаж № 6
Amphora fragments from the moat in trench № 6

Тб. Фрагменти от амфори открити в рова при сондаж № 6
Amphora fragments from the moat in trench № 6

ТIII. Фрагменти от коски амфори от сондаж № 6
Fragments of Koan amphorae from trench № 6

На обекта са открити също керамична тежест за вретено и керамична тежест за вертикален стан (обр. I.5.9–I.5.11). Тежестта за стан е служила нишките на основата да се държат опънати. Подобни тежести, като тази от Чироза, се датират от VI в. пр. Хр. до I век сл. Хр. и показват голямо разнообразие. Известно е, че през II в. сл. Хр. започва масово да се използва хоризонтален стан, който не изисква използването на подобни тежести (Thompson 1993).

I.5.9. Прешлен за вретено
Spindle whorle

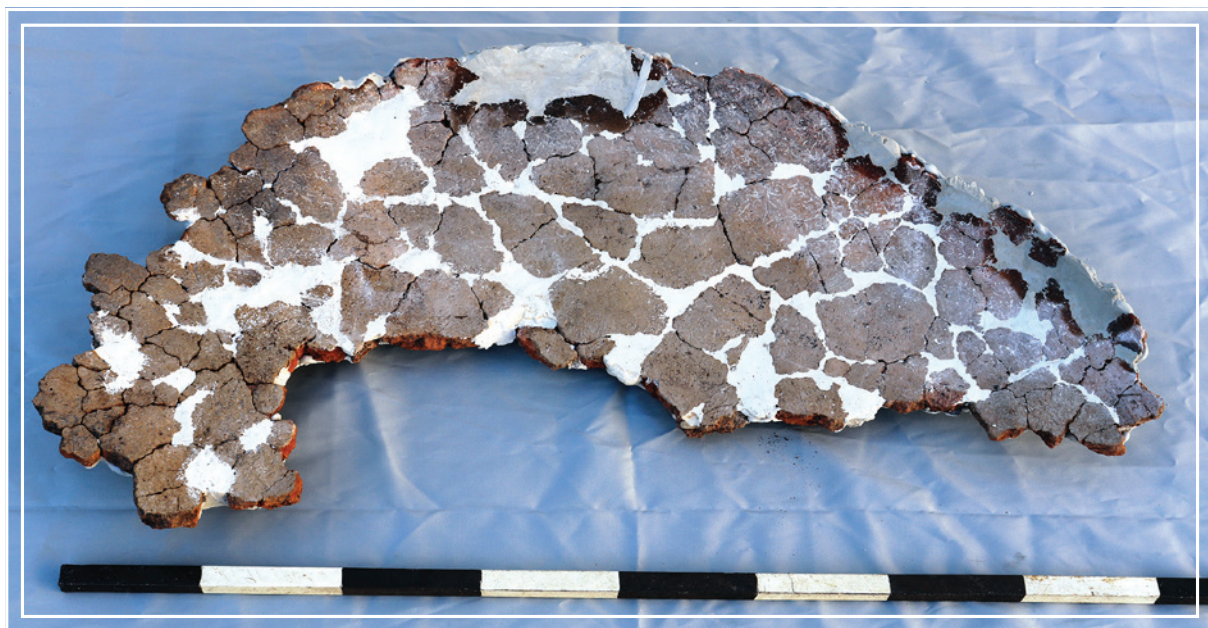

I.5.10. Керамична тежест за вертикален стан
Ceramic weight for a vertical loom

I.5.11. Керамичен прешлен за вретено
Ceramic spindle whorle

Изключителен интерес предизвиква откриването на глинен олтар в пределите на сондаж № 3 (обр. I.5.13). Той се състои от слабо изпечена глина с леко подчертан перваз по периферията. Запазената дължина на съоръжението е 77 см; широчина 31 см; дебелина 1–2 см и приблизителен диаметър 1,20 м. Съоръжението се развива в профила и на север от сондажа. Част от него е било положено върху пласт от керемиди. Югоизточната му половина е унищожена. Близък паралел на находката е с преносим глинен олтар от елинистическия обект Пистирос (Гоцев, Петрова 2020, 455–458 – обр. I.5.14). Според Д. Байраков най-разпространеният вариант на този вид глинени съоръжения е с кръгла или овална форма. Те могат да имат няколко нива (респективно периоди) на използване и съответно разминавания в големината, формата и структурата, както на подложката, така и на замазката от глина, която оформя видимата част от олтара (Байраков 2016, 58). Поради установеното им функциониране като огнища, върху които е горял огън, те са интерпретирани като постоянно фиксирани огнища-олтари. Тези съоръжения имат отношение към култовите дейности, свързани с приготвянето на жертвоприношения на животни и като цяло на храни от различен характер, за целите на обряда.

I.5.13. Реставрирана част от глинен олтар / Restored part of a clay altar

*I.5.14. Преносим глинен олтар от елинистическия обект Пистирос
(по Гоцев, Петрова 2020, 455–458)*

Portable clay altar from the Hellenistic site of Pistiros (after Гоцев, Петрова 2020, 455–458)

С предполагаеми култови дейности можем да свържем следващите два предмета. В най-добре проучената част от рова пред оградната стена е намерена глинена култова фигурка с антропоморфни черти (обр. I.5.15). Тя е цялостно запазена (ПИН № 9 от 2021 г., височина 7,5 см, местонамиране: Сондаж № 6; СИ \angle 7,90 м; ЮЗ \angle 4,10 м; 11,60 м н. в.). Намира паралел с т. нар. кръстовидни глинени антропоморфни фигурки от укрепления елинистически обект в м. Фармакида до гр. Приморско. Представлява глинена фигурка, силно стилизирана, като притежава основни елементи от човешкото тяло – глава, торс, ръце и крака. Както вече писах, датировката на тези два предмета е спорна, но предвид контекстът на намиране би трябвало да е в Късножелязната епоха. Посочените паралели в Тракия са много (вж. Копова 2005, 205–213). Всички проучватели са единодушни за култовото предназначение на подобен вид предмети.

Другият предмет, открит в рова, също изработен от недобре изпечена глина, е малка по размери фигурка наподобяваща лодка (обр. I.5.16). Тя също е цялостно запазена (ПИН № 10 от 2021 г., дължина 6,1 см, височина 1,8 см, местонамиране: Сондаж № 6; СИ \angle 7 м; ЮЗ \angle 5,20 м; 11,11 м н. в.).

I.5.15. Глинена антропоморфна фигурка
Clay anthropomorphic figurine

I.5.16. Глинен предмет във формата
на малка лодка
Clay artefact in the shape of a small boat

Метални находки

Прави впечатление изключително малкото на брой открити метални предмети. В сравнение със синхронни и еднотипни обекти като проучвания, те са едва 5 на брой. Тази констатация може да се обясни със съвременната интервенция на терена на носа довела до унищожаването на големи участъци със запазен културен пласт.

Най-ранният предмет е бронзов връх на стрела-монета и е намерен в обема на рова (ПИН № 6, дължина 4 см; тегло 3,62 г, местонамиране: Сондаж № 6; СИ \angle 6,10 м; ЮИ \angle 5,30 м; 12,15 м н. в. – обр. I.5.17). Както е известно, подобни монетовидни знаци се откриват по целия западен и северозападен понтийски бряг (Березан/Олбия, по крайбрежието на Добруджа – Хистрия, Оргаме и между Одесос и Аполония Понтика на юг) и се датират към VI в. пр. Хр. (Каришковски 1988, 32–33). Предполага се, че стрелите от района на Аполония и нейната близка тери-

тория са били изработени от метал, добит от намиращите се пет близки находища в Медни рид (Димитров 1975, 43 и сл.; Герасимов 1959, 85–87). Най-близките паралели на открития предмет са бронзовите стрели-монети намерени на полуостров Атия и полуостров Хрисосотира при гр. Черноморец (Христов 2021б, 29–51).

I.5.17. Бронзова стрела-монета
Bronze arrowhead-coin

В хронологическо отношение следват три бронзови монети, които се вписват в общата датировка на описания по-горе керамичен материал.

Първата монета е от Елинистическата епоха и с контрамарка (ПИН № 4 от 2021. Силно износена. Диаметър 2 см; тегло 4,45 г., местонамиране: Сондаж № 6; СЗ \angle 1,80 м; ЮИ \angle 10,20 м; 13,05 м н. в. – обр. I.5.18–I.5.19).

I.5.18–I.5.19. Бронзова елинистическа монета
Bronze Hellenistic coin

Втората монета също се датира за Елинистическата епоха. Тя е от типа „Аполон изправен/котва“. Този тип монети са сечени след 250 г. пр. Хр. Тази конкретно е в Аполония Понтика (ПИН 5 от 2021 г., диаметър 1,5 см; тегло 2,72 г, местонамиране: Сондаж № 6; СИ \angle 8,50 м; ЮЗ \angle 4,10 м; 12,06 м н. в. – обр. I.5.20–I.5.21).

*I.5.20 – I.5.21.
Бронзова монета
отсечена в Аполония
Понтика*

*I.5.20 – I.5.21.
Bronze coin minted in
Apollonia Pontica*

Третата, открита на обекта монета, също е отсечена в Аполония Понтика (ПИН 12 от 2021 г., диаметър 1,7 см, тегло 4,72 г, местонамиране: Сондаж № 11; СЗ \angle 6,40 м; СИ \angle 3,20 м; 14 м н. в. – обр. I.5.22–I.5.23).

Аверс: Глава на Аполон надясно

Реверс: Котва с надпис ΠN

*I.5.22 – I.5.23.
Бронзова монета
отсечена в Аполония
Понтика*

*I.5.22 – I.5.23.
Bronze coin minted in
Apollonia Pontica*

Единственият предмет от металните, който не е нумизматичен, е малка бронзова гривна открита в насипа на рова. Тя е цялостно запазена (ПИН № 7 от 2021 г., широчина 4,6 см; дебелина 0,6 см, местонамиране: Сондаж № 6; СИ \angle 8,10 м; ЮЗ \angle 4,30 м; 11,86 м н. в. – обр. I.5.24).

*I.5.24.
Бронзова гривна*

*I.5.24.
Bronze bracelet*

Предмети от камък и кост

Ако трябва да сравним и тази група предмети с керамичните, отново ще забележим техния незначителен брой.

Първият предмет е каменна рибарска тежест с един отвор (височина 10,5 см; широчина 10 см; дебелина 3 см; диаметър на отвора 1,3 см, местонамиране: Сондаж № 4; СИ \angle 2,30 м; ЮЗ \angle 3,70 м; 13,07 м н. в. – обр. I.5.25). Подобни предмети са сред често срещаните по крайбрежните обекти. Във фонда на Националния исторически музей се съхраняват 17 подобни предмета с различна форма, и един отвор. Представяват тежест, която трябва да свържем с рибарски съоръжения на малки плавателни съдове (Христов 2013, 12–13).

Два са костните предмета от обект Чироза. Първият е инструмент (ПИН 5 от 2020 г., дължина 7 см; диаметър в най-тясната част 1,2 см; диаметър в най-широката част 2 см, местонамиране: Сондаж № 5, дъно на ров СИ \angle 4,50 м; ЮЗ \angle 4 м; 12,13 м н. в. – обр. I.5.26). Другият е прешлен за вретено (ПИН № 13 от 2021 г., диаметър 3,5 см; височина 1,5 см, Сондаж № 11 – обр. I.5.12).

I.5.25. *Каменна рибарска тежест*
Stone fishing net weight

I.5.26. *Костен инструмент*
Bone tool

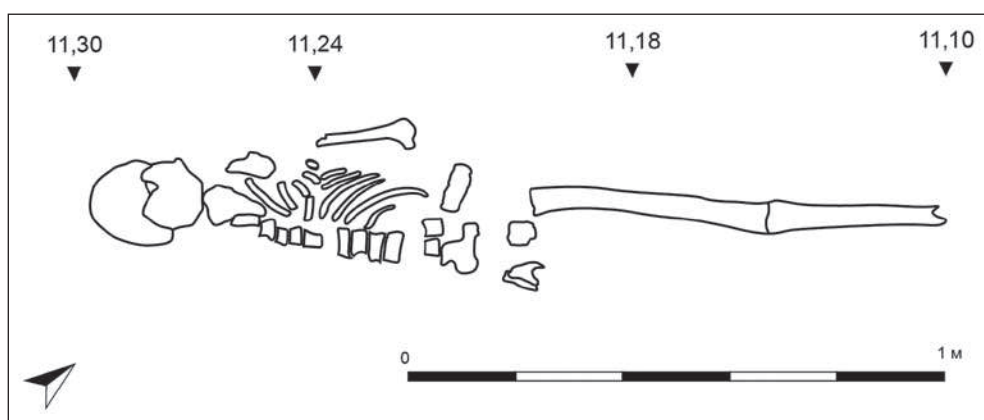

I.5.12.
Костен прешлен за вретено

I.5.12.
Bone spindle whorle

Антропологични и остеологични останки

Изненадващо при разкопките през 2021 г., в обема на рова при сондаж № 6, е открит скелет, положен в посока югоизток-северозапад. Черепът е на югоизток (обр. I.5.27. – I.5.28). Трупът е бил положен в изпънато положение върху равен нивелиран терен с кота 11,24 м н. в. Костите на ръцете са прибрани до тялото. Черепът е леко разместен от невнимателно боравене с инструмент от работниците. Всички кости са в анатомичен порядък. Запазената дължина на скелета е 1,50 м, като може да се предположи, че дължината му е била около 1,55 предвид липсата на костите от ходилата. Дължината от таза до шиен прешлен е 41 см. Дължината на тазобедрената кост е 43 см. Част от скелета попада в профила на сондажа. Няма данни скелета да е част от гробно съоръжение или да е останка от погребан индивид от края на II–I в. пр. Хр. Вероятно при заравняването на рова, след като обекта е престанал да съществува, в насипа е било изхвърлено човешко тяло.

*I.5.27 – I.5.28. Частично запазен човешки скелет от рова при сондаж № 6
Partially preserved human skeleton from the moat in trench № 6*

При разкопките в сондажи №6 и № 8, които попадат в обсега на рова, са събрани множество археозоологични материали и внимателно обработени и анализирани от д-р Георги Рибаров³.

Определени до вид и по-рядко до род или семейство са 152 костни останки, рога, зъби от гръбначни животни и черупки от морски миди. От тях 91 се отнасят към домашни видове, 44 към диви гръбначни и 17 са останки от черупките на морски миди. Малък брой дребни костни трески – 11 (6,7%) са неопределяеми и отпаднаха от по-нанатъшното изследване.

Въпреки сравнително неголемия обем от материали, намираме сравнително голямо видово разнообразие. Установените домашни животни в обекта са: говеда (*Bos taurus*), свиня (*Sus domestica*), овца (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*) и куче (*Canis familiaris*). Досега останки от домашни птици в проучвания обект не са намерени (таблица 1 – обр. I.5.29).

Определените останки от диви бозаници се отнасят към видовете: зубър (*Bison bonasus*), благороден елен (*Cervus elaphus*), елен лопатар (*Dama dama*), сърна (*Capreolus capreolus*) и дива свиня (*Sus scrofa*).

Установени са и 3 вида диви птици: лебед (*Cygnus sp.*), сива чапла (*Ardea cunirea*) и колхидски фазан (*Phasianus colchicus*).

Броят на домашните животни е 18 (60%), а на дивите гръбначни е 12 (40%). Като брой останки отношението е – домашни 91 (67,4%) към диви гръбначни 44 (32,6%). Виждаме едно много силно присъствие на ловните животни (40% като индивиди) сред проучваните материали. Според Г. Рибаров ловът е бил много важен фактор в бита на обитателите на проучвания обект. Тези животни са осигурявали много голяма част от месото и кожата, необходими за жителите (обр. I.5.30).

Всички останки от домашни говеда в проучваното селище са от възрастни индивиди, което значи, че основно са ползвани като работна сила, източник на мляко, млечни продукти и кожи. Въпреки това, по костите на единия индивид намираме следи от пепел и въгленчета, т. е. месото и на възрастни индивиди е консумирано.

³ Благодаря на д-р Георги Рибаров за обработката на костния материал и изказаните хипотези.

I.5.29. Таблица 1. Домашни животни установени от обект „Чироца“

Table 1. Identified domestic animals from the Chiroza site

Вид	Брой и % останки	Брой и % индивиди
Говедо (B.taurus)	24 (26,37 %)	3 (16,67 %)
Свиня (S.domestica)	21 (23,08 %)	5 (27,78 %)
Овца (O.aries)	28 (30,77 %)	4 (22,22 %)
Коза (C.hircus)	8 (8,79 %)	2 (11,11 %)
Овца/Коза (Ovis/Capra)	8 (8,79 %)	3 (16,67 %)
Куче (C.familiaris)	2 (2,20 %)	1 (5,55 %)
Общо:	91 (100,00 %)	18 (100,00 %)

I.5.30. Таблица 2. Диви гръбначни животни от обект „Чироца“

Table 2. Wild vertebrae animals from the site of Chiroza

Вид	Брой и % останки	Брой и % индивиди
Зубър (B.bonassus)	4 (9,09 %)	1 (8,33 %)
Благ.елен (C.elaphus)	13 (29,55 %)	3 (25,00 %)
Елен лопатар (D.dama)	5 (11,36 %)	1 (8,33 %)
Сърна (C.carpaeolus)	1 (2,27 %)	1 (8,33 %)
Дива свиня (S.scrofa)	17 (38,64 %)	3 (25,00 %)
Лебед (Cygnus sp.)	2 (4,55 %)	1 (8,33 %)
Сива чапла (A.cynireia)	1 (2,27 %)	1 (8,33 %)
Колх.фазан (P.colchicus)	1 (2,27 %)	1 (8,33 %)
Общо:	44 (100,00%)	12 (99,98 %)

II.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СТРУКТУРИ ОТ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА И КЪСНОАНТИЧНА ЕПОХА В НЕПОСРЕДСТВЕНА БЛИЗОСТ ДО НОС ЧИРОЗА

II.1. Постройка от Елинистическата епоха, Южно от носа

Сградата е открита случайно през ноември 2021 г. При оглед на малък необработван участък на 600 м югозападно от носа, в големия земеделски парцел, разпростиращ се в източната част на землището на кв. Краймorie, бяха заснети големи необработени каменни блокове съзнателно пропуснати от селскостопанската техника, обработваща богата на чернозем нива (обр. II.1 – II.2.). В посочения участък, заемащ площ приблизително 100 кв. м, бе забелязана основата на зид с дебелина 1 м и бяха открити фрагменти от гръцка покривна керамика – коринтски тип (обр. II.3). Сградата е ориентирана по дългата страна изток-запад.

Въпреки липсата на проведени археологически разкопки може да се изкаже хипотезата, че в описания терен е била изградена самостоятелна масивна сграда синхронна на структурите проучвани на нос Чироза. Ситуацията е твърде интересна и поради факта, че са налице близко разположени сгради от Късноеленистическата епоха, които образуват система и тяхното документиране е предпоставка да се търсят още структури от епохата в землището на кв. Краймorie.

II.1 – II.2. Разположение на елинистическа сграда в близост до нос Чироза
Location of the Hellenistic building near the cape of Chiroza

II.1. Строителна керамика от сградата
Roof-tiles ceramics

II.2. Късноантична сграда западно от носа

Основите на сградата са локализирани на 100 м западно от нос Чироза в периферията на обработваемата нива до черния път, водещ към кв. Крайморие. Периодично при разораване на земята се откриват ломени камъни, строителна и битова керамика на площ около 60 кв. м. Според жители на посочения бургаския квартал тук са били намирани монети от времето на император Юстиниан I (527–565 г.). Важно е да се отбележи, че в северното подножие на сградата и до днес се забелязва кладенец/извор със сладка вода

III.

СТАРИНИ НА ПОЛУОСТРОВ МЕТОХА

Според гръцкия краевед К. Папайонидис полуострова между полуостров Атия и залива Ченгене скеле, се нарича Метоха (То метохи; на гр.– Το μετόχη – метох). Името на полуострова има точен паралел с името на местността Метохито в залива на сегашния град Черноморец (преди с. Свети Никола – Герджиков 1992, 37). В м. Метохито всъщност се намира църквата Св. Никола и вероятно там е бил разположен метоха подчинен на островния манастир Св. Йоан Предтеча.

Северният нос на п-в Метоха носи името Чукаля (Папайонидис 2004, 185). Според М. Николов етимологията на името не е известна, думата *καλία*, която се съдържа в него, на старогръцки означава „жилище, колиба“ (Войнов 1943, 395; Николов 2021, 32–33). Папайонидис изрично пише, че на територията на полуострова някога бил изграден метох, собственост на манастира, намиращ се на о-в Света Анастасия.

В археологическо отношение този полуостров е сред най-слабо изследваните и същевременно застроен с множество инфраструктурни обекти, частни постройки и почивни станции. Тук визирам и терминала, предназначен за приемане, съхраняване и транспортиране на нефтени и химически суровини и стокова продукция на фирма „ЛУКОЙЛ Нефтохим Бургас“ АД; застроената част на нос Чукалята придобита от българския политик Ахмед Доган и др. Единствените археологически проучвания до 2020 г. са проведени под формата на наблюдения от Иван Карайотов, който през 1994 г. в кратка публикация споменава, че североизточно от залива до Нефтопристана има културни пластове от Бронзовата и Античната епоха (Karayotov 1994, 131 – 138). Наблюдение на терена е извършено и през 2020 г. от автора на книгата и д-р Милен Николов. Обход на полуострова извърших и през зимата на 2022 г.

III.1. Манастирът Св. Георги (?)

В заглавието на тази глава има въпросителен знак. Поставен е, защото въпросителните около тази обител са много. Ще припомня моите наблюдения и

предположения върху локализацията на посочения манастир (Христов 2021, 120).

Според Л. Камперидис в едно неидентифицирано и недатирано патриаршеско писмо (сигилион), научаваме, че островния манастир Св. Кирик до гр. Созопол, бил ставропигия и е притежавал като метох друг манастир на име „Св. Георги“, наречен Кациница, разположен в Порос. Този манастир съществувал вероятно и през първата половина на XIII век. Член на императорската фамилия от Константинопол възстановил манастира и му предал във владение четири зевгариона земя (един зевгарион е земята, която може да се обработи с един чифт волове – близо 3 дка). Чрез Патриаршията го предал под контрола на споменатия созополски манастир. Документът се датира най-общо между 1270 и 1305 г. или веднага след 1323 г. (Kamperidis 1993, 43). Позовавайки се на мнението на С. Astruc (Astruc 1950, 35) Камперидис приема, че въпросния метох е бил разположен в района на Бургаския залив, т. е. по близо до съвременния град Бургас, а не толкова към полуостров Метеха.

Друго е мнението на Ив. Карайотов. Вероятно името Кациница е преобразувано от гръцкото название на пристанището в Кацивело скеля или Кацивелос, което, според Ив. Карайотов, означава „циганин“. По всяка вероятност това име е по-старо и впоследствие е било преведено на турски. Върху английската адмиралтейска карта от 1854 г. се четат и двете имена – Catsevelo scala и Chingani. Това означава, че метоха Св. Георги Кациница се намирал до залива Ченгене скеле и най-добрия кандидат за тази локализация е полуостров Метеха (То метохи) със своя завършващ нос Чукалята.

Местността Чукалята е представена като имот на манастира Св. Йоан през 1609 г. По всяка вероятност тя е станала собственост на Св. Анастасия след разрушаването на созополския манастир. Възможно е, обаче, преди това тази местност да е била имот на Св. Анастасия и да е преминала във владение на Св. Йоан Предтеча през 1580 г., заедно с всичките си имоти и метоси.

Странно, но К. Иречек, при своето пътуване около Бургаския залив, пише, че на крайбрежния скалист остров бил разположен манастира Св. Атанасий (Иречек 1974, 831).

Тук е редно да припомним някои коментари на колежата Цвета Райчевска относно точната локализация на манастира Св. Анастасия (Райчевска 2004). Тя счита, че Л. Камперидис, който работи с оригиналите на изброените по-горе грамоти, както и с други извори за созополските манастири, не е сигурен в локализацията на манастира Св. Анастасия (на острова или на носа срещу него?). Между прочем и в самите грамоти, в които се споменава манастирът Св. Анастасия, не става съвсем ясно, дали той се намира на острова или на брега. Още повече ни обърква и категоричното разграничаване, което Павел Делирадев прави дори в 1953 г., а

именно, че „е правилно“ островният манастир да се нарича Св. Атанасий/Св. Анастасий, а срещулежащият на острова – нос Св. Анастасия (Делирадев 1953). Това мнение на българския географ, според Райчевска, в известен смисъл потвърждава локализацията на гръцкия изследовател, т. е. манастирът следва да се е намирал на брега. Там, на нос Чукалята, където за събора на църквата Успение Богородично се събирали богомолци от цяла Югоизточна България, „манастирът имал своя църква-двойник с метох, сгради за нощувка и други помещения“. Ако под църква-двойник трябва да разбираме едноименната на манастира църква, за която говори и Делирадев, тогава локализацията на Камперидис намира своето логично обяснение. Цв. Райчевска припомня и едно съобщение от 1904 г. във в. Нова епоха: „...че манастирът „Св. Анастасия“ цял да се пренесе на брега, гдето цял да бъде построен нов храм в хубавата манастирска гора.“ (Нова епоха, бр. 37, 11 септември 1904 г.). Слухът бил породен от големия отлив на поклонници през същата година поради труднодостъпността на острова, но той показва още, че преместването на манастира от едно място на друго, не е необичайно. На руската триверстова карта от 1878–1879 г., съседният на Чукалята нос Керемидар бурун, е отбелязан като нос Св. Анастасия.

При решаване на очерталия се проблем следва, според историка Райчевска, да се търсят две логически обяснения:

1. На острова и на срещулежащия нос са съществували едновременно или в различни периоди два едноименни обекта.

2. Манастирът Света Анастасия се е намирал първоначално на брега, а после, поради несигурността на мястото, се е преместил на острова, избягвайки по този начин съдбата на созополските манастири.

До намирането на верния отговор обаче можем да приемем, че манастирът е бил основан и винаги се е намирал на острова, на когото е дал и името си.

3. Тук си позволявам да изкажа съмнението си, дали въпросния метох наистина носи името Св. Георги. Съществува вероятност метох с това име или малък манастир да е разположен на южния бряг на Мандренското езеро. Според археолога Атанас Койчев (Министерство на културата) църква с некропол и други структури наоколо са разположени на ниско възвишение, непосредствено на южния бряг на сегашния язовир Мандра точно срещу квартал Меден рудник на гр. Бургас. Събраната от Койчев керамика, която предава в археологическата база на римския град Деултум, е средновековна. В непосредствена близост до това място е съществувало голямо антично светилище на тракийския бог конник. Приемствеността в култа е безспорна.

При прегледа на стари военни карти от 1893 г. и 1907 г. манастирска сграда или комплекс са отбелязани на съседния източен нос на Чукалята. Този нос носи

името Керемидар бурун. Другото му име съдейки по данните от най-старата карта носи името Бухус. Керемидар бурун се локализира на 540 м югоизточно от н. Чукаля и на 2,4 км от днешното Рибарско селище. Това е малък нос, който се вдава в морето на разстояние от ок. 20 м. Няма данни за това, откъде е получил името си. На руската триверстова карта от 1878–1879 г., н. Керемидар бурун е отбелязан като н. Св. Анастасия. Според едно сведение от 1928 г., тук е имало рибарски колиби (Арnaudов 1928, 61).

Едва ли е случаен факта, че при всички български военни карти, издадени между 1893 г и 1941 г., в района на нос Керемидар бурун е отбелязан знак за църква или манастир. При картата от 1893 г. (мащаб 1:10000) откриваме в южното подножие на носа знак за правоъгълна сграда (обр. III.1.1).

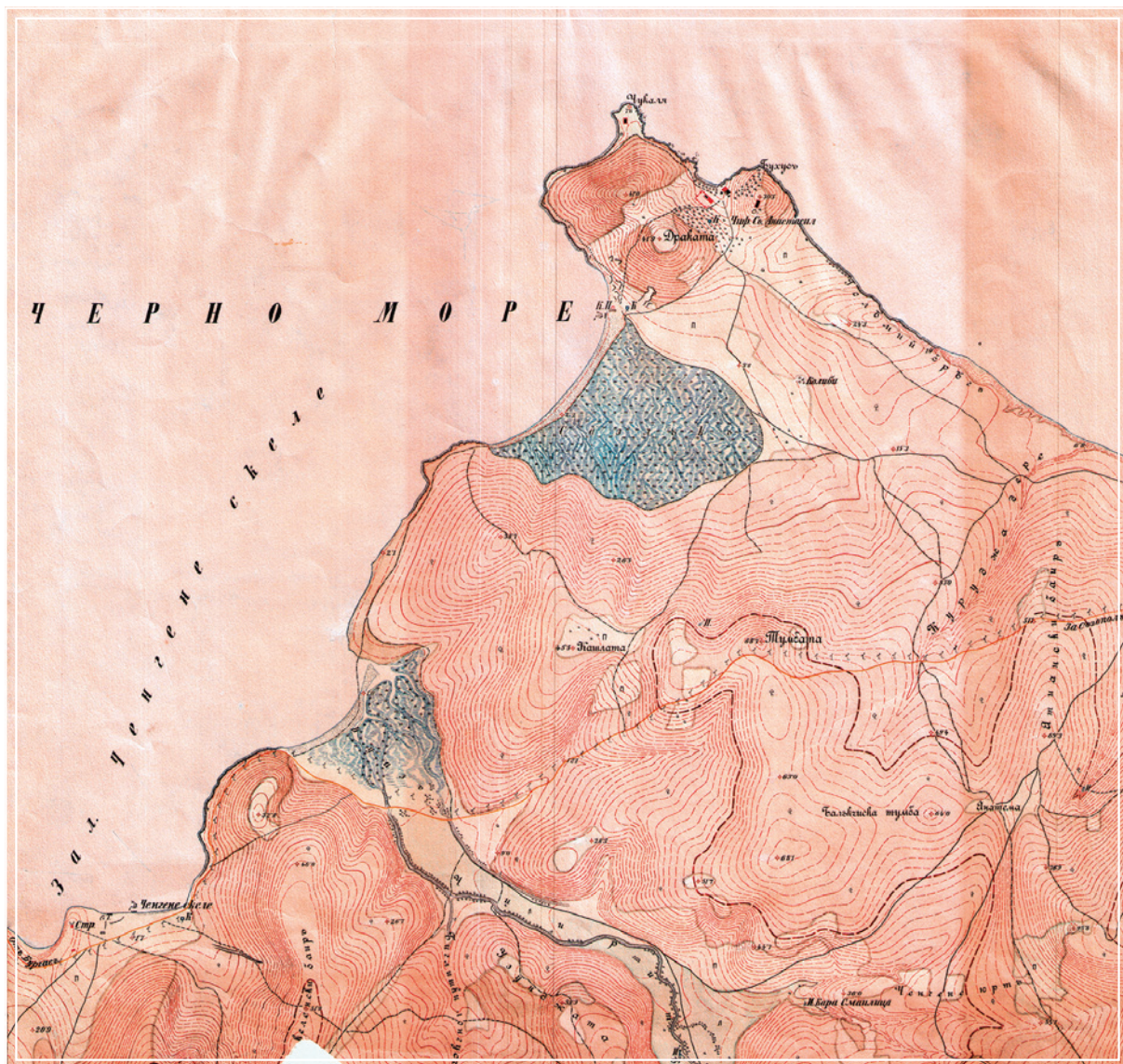
На същото място в карта от 1907 г. (мащаб 1:40000) картографското обозначение вече е с кръст и няколко плътни правоъгълника подсказващи наличието на комплекс (обр. III.1.2).

При военната карта от 1937 г. (мащаб 1:25000) църковния знак с кръст откриваме в района на малкия залив между нос Чукалята и нос Керемидар бурун (обр. III.1.3).

Най-късните фотографски изображения на старините на полуостров Метоха преди голямото му застрояване са от 1918 г. Тук визирам въздушна снимка извършена от немски самолет базиран в гр. Констанца в края на Първата световна война. Фотосът се съхранява в архива на братя Шкорпил в Българска академия на науките (III.1.4–III.1.4a). Снимката е в мащаб 1:10000. На нея ясно се вижда основната сграда на т. нар. „чифлик Св. Анастасия“ и голяма постройка с двускатен покрив и издължена конструкция в посока североизток-югозапад. Сградата има от северна страна прилепено ниско странично помещение. Руините на друга постройка, точно до залива между нос Керемидар бурун и Чукалята, са фотографирани също през 1918 г.

Южно от църквата е отбелязана огромната манастирска мера. Една немалка част от полуостров Метоха в неговата западна периферия представлява мочурливо място отбелязано като м. Съзлъка.

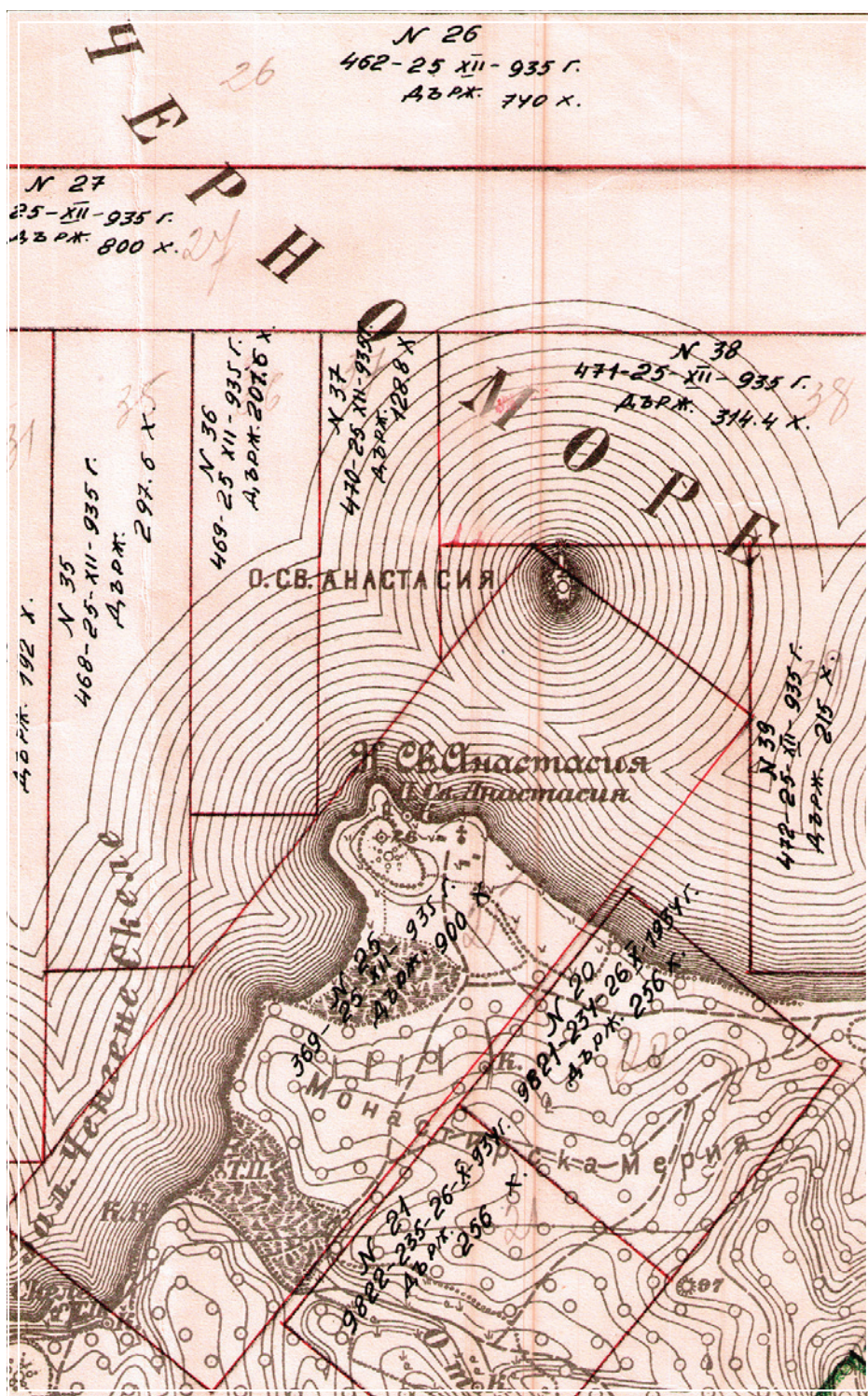
Извършените теренни наблюдения през декември 2020 г. и февруари 2022 г. не доведоха до положителни резултати. За съжаление терена на нос Чукалята и заветните южни места днес са гъсто застроени от постройки и бетонни фундаменти. Носът граничи и с нефтеното пристанище и складови бази на фирма Лукойл. На север пък са постройките на т. нар. летен сарай на българския политик Ахмед Доган.

III.1.1. Българска военна карта от 1893 г. (мащаб 1:10000).

Архив на Военно-географска служба

Bulgarian military map from 1893 (scale 1: 10000). Archive of the Military Geographical Service

III.1.2. Българска военна карта от 1907 г. (мащаб 1:40000).
Архив на Военно-географска служба

Bulgarian military map from 1907 (scale 1: 40000). Archive of the Military Geographical Service

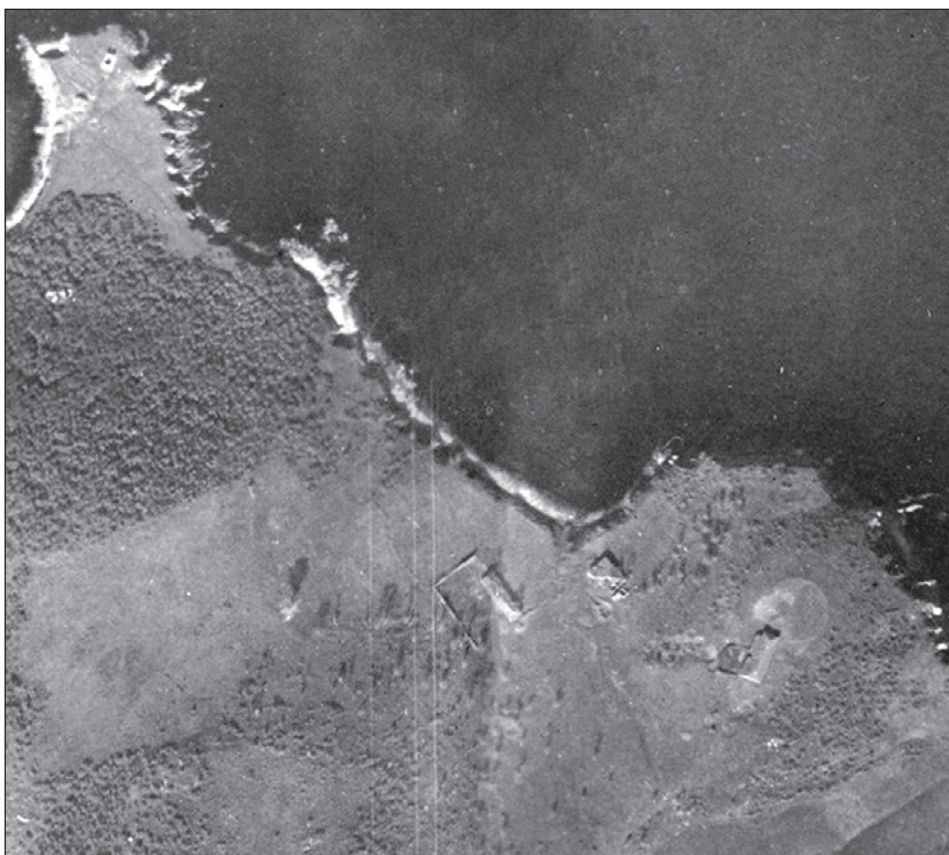
III.1.3. Българска военна карта от 1937 г. (мащаб 1:25000).
Архив на Военно-географска служба

Bulgarian military map from 1937 (scale 1: 25000). Archive of the Military Geographical Service

III.1.4.
Въздушна снимка
на района на нос
Чукалята – 1918 г.
(Архив на братя
Шкорпил. БАН)

III.1.4.
Aerial photo of
the area of Cape
Chukalyata – 1918
(Archive of the
Shkorpil brothers.
BAS)

*III.1.4a. Детайл от въздушна снимка на района на нос Чукалята – 1918 г.
(Архив на братя Шкорпил. БАН)*

Aerial photo of the area of Cape Chukalyata – 1918 (Archive of the Shkorpil brothers. BAS)

III.2. Манастирско пристанище

За т. нар. манастирско пристанище срещу остров Св. Анастасия на материка пише Ив. Карайотов. Според него споменатия средновековен метох „Свети Георги“ се е намирал на нос Чукаля, в съседство с манастирското пристанище, обслужващо остров Св. Анастасия (Карайотов 2004, 57). Сведения по темата откриваме в ръкописа от 1884 г. на бургаския възрожденец Стоян Шивачев. Неговият ръкопис „Описание на Бургаското окръжие“ се съхранява във фонда на Исторически музей – Бургас, Инв. № 998/IV. Шивачев споменава, че „на изток от (Ченгене скеля) граничи с малкия бурун Чокаля гдето е и манастирското малко пристанище и манастирския метох и кория... В старо време този манастир бил много по-благосъстоятелен от сега и тогава освен множеството впрегатен и за подвоз едър добитък имал и малка една марина – малки и големи лодки и каици и много гости от риболовци, от които днес има още няколко“.

Но къде точно се е намирало това изнесено второ манастирско пристанище? Върху българската военна карта от 1907 г. източно от нос Чукалята е отбелязан пристан св. Анастасия (обр. III. 2.1). Тук пак ще припомня вече публикувани мои наблюдения върху терена на полуостров Метоха (Христов 2021, 116–120). Морският подход към остров Св. Анастасия е ставал от малкото заливче Бухос разположено между нос Каремидар бурун и нос Чукалята (обр. III. 2.2). Тук според Димитър Янчев (председател на рибарско сдружение „Морски сговор“) е бил изграден голям кладенец, който е отбелязан и върху спомената по-горе карта от 1907 г. Храмовият празник на манастира „Света Анастасия“ е бил чествуван на 15 август – Успение Богородично. Всъщност християните от Южното Черноморие на този ден са почитали и паметта на Света Анастасия Фармаколитрия (Узорешителница). Нейният празник е на 22 декември, но тъй като през този зимен ден морето обикновено е бурно и пречи на корабоплаването, светицата била чествана в деня на Божията майка. На църковния празник всяка година пристигали лодки, гемии и каици от всички крайбрежни градове.

Между манастирското пристанище на нос Чукаля и острова непрекъснато сновели плавателни съдове от манастирската флотилия и превозвали българи от Ченгене скеля, Порос, Атия, напуснатото впоследствие село Отманли, Бургас, Маринка, Веселие, Росен и някога голямото село Паничарево. Идвали са и християни от вътрешността на Странджа и, както показват надписите, дори от вътрешността на страната.

*III.2.2 Второ манастирско пристанище в залива Бухос до нос Чукалята
Second monastery port in the Buhos Bay at Cape Chukalyata*

III.2.1. Детайл от българска военна карта от 1937 г. (мащаб 1:25000).

Архив на Военно-географска служба

Detail of a Bulgarian military map from 1937 (scale 1: 25000). Archive of the Military Geographical Service

III.3. Късносредновековно селище Ченгене скеле

За пръв път Ченгене скеле е упоменато от турския пътешественик Евлия Челеби през 1656 г.: „отсрещната страна на този остров (о-в св. Анастасия) се казва Ченгене скеле, което е оживено“ (Гаджанов 1909, 716). Селището се споменава от граф П. Толстой през 1706 г., Жан Белен през 1738 г., Шарл дьо Пейсонел през 1760 г. и Жан-Батист дьо Шевалие през 1786 г. Особено ценно е сведението на Жан Белен, който пише следното: „Пристанището е често посещавано. Тук се транспортира желязо от Босна и тютюн от Сяр, като смятат, че е по-удобно от тук, отколкото от Бяло море. Има един хан – голяма покрита сграда и сградата“ на митницата, покрита за удобство на търговците“.

Ценни сведения за селището и едноименния пристан се съдържат в пътеписа на австрийския дипломат Венцел фон Броняр от лятото на 1786 г. (Ников 1932, 32). Броняр пише, че „на четири мили от пристанището Сезобол се намира дървеното скеле Атия, и още четири мили навътре има още едно, наречено Джингене искелеси (Dschingene Jskelesi) – с едно село със същото име на източната страна на един издаден в далечината нос... Това построено в залива селище, се състои

от 10–12 фамилни къщи, заедно с няколко кафенета, в подножието на един наистина стръмен хълм. Те се намират в редица по протежението на малка, вливаща се в морето рекичка“.

Сведенията на фон Броняр са изключително важни за планировката на селището. Тук имам предвид, че жилищните и стопански сгради са построени по протежението на река, чиято локализация може да бъде единствено р. Маринка, т. е. селището е навътре в сушата малко до южния бряг на залива. Объркване обаче внася текста, че селището е от „източната страна на издаден нос“. Тук вероятно има грешка в описанието, тъй като село Ченгене скеле и едноименния пристан са се намирали винаги от западната страна на полуостров Метоха и нос Чукалята.

Другият въпрос, който възниква в коментара на описанието на фон Броняр е, кой е този стръмен хълм, в чието подножие са били разположени сградите на селището? Според мен това е т. нар. „Ченгелски баир“ (26,88 м н. в.).

Името на селището продължава да се споменава в документи от края на XVIII и целия XIX век. Локализацията му е твърде спорна. Едно от мненията е, че селището „Ченгене скеле“ се локализира на 500 м югозападно от днешното рибарско селище и на 1 км източно от вливането на р. Маринка в Черно море. Очевидно името му е свързано с дървените пристанищни съоръжения в едноименния залив. Относно разположението на с. Ченгене скеле ценни сведения дава краеведа Г. Герджиков в своята книга за историята на с. Свети Никола (дн. гр. Черноморец – Герджиков 1992, 39–40). Герджиков описва спомените на Иван Вълков от Черноморец, който през 1967 г. бил навършил 89 г. и е пето поколение на фамилия, преселила се от Ченгене скеле. Според информатора, старото село Ченгене скеле било разположено до местностите Черниците и Клинков бунар, близо до устието на р. Маринка. В посочените места до началото на XX век са личали основите на осем къщи. Пак според Иван Вълков, село Ченгене скеле било напуснато поради близостта му до заблатеното устие на р. Маринка, което било предпоставка за развитието на малария и голяма смъртност на населението, особено на децата. Твърди се, че напускайки Ченгене скеле, хората се разпръснали на фамилии в посока днешните села Зидарово, Извор и Черноморец.

Всъщност върху съвременните карти, източно от заблатената част на река Маринка и преди вливането ѝ в Черно море, стои кота с името Ченгене скеле (26,88 м н.в.).

През февруари 2022 г. забелязах останките на стари сгради в една редица на високата тераса източно от заблатената местност на р. Маринка, непосредствено преди моста над нея и южно от сегашното шосе Бургас-Созопол. Мястото е разположено в близост до Клинка бунар, но от другата страна на реката, т. е. тук може да се мисли за промяна на поселенията в рамките от едно до три столетия. Със

сигурност обаче селото не е било толкова близо до морския бряг. До брега е била развита пристанищната инфраструктура, за която се споменава в изворите (хан, складове, митница, кръчма).

Друго селище с името Ченгене юрт се появява в карти от XIX и целия XX век. Местността се намира на западните склонове на масива Ала тепе, на около 3 км източно от долината на р. Маринка. Според картите тя е твърде обширна. М. Николов поставя старото селище Ченгене юрт на 3 км юг-югозападно от днешното Рибарско селище (обр. III.3.1 – III.3.6). Вероятно според него това е мястото на късносредновековното селище Ченгене скеле, докато първото описано място е по-късно селище със същото име.

Съществува вероятност обаче под термина „стръмен хълм“, използван от фон Броняръ за описание разположението на село Джингене искелеси, да се има предвид именно Ала тепе.

Любопитно е, че в м. Ченгене юрт, според бургаските археолози М. Гюзелев, К. Господинов и М. Класнаков, се локализируют валове от крепостни стени. Те са „открити“ при теренни проучвания (Гюзелев, Господинов, Класнаков 2015, 848–849). Твърди се, че въпросната крепост се намира на едно от западните разклонения на Ала тепе, което тук е с ориентация север-юг. Според предварителните данни, крепостната стена загражда площ от ок. 56 декара. Останките от крепостната стена представлявала, според колегите, разсип от ломени камъни, ограждащ една обособена част от билото, спускащо се от Ала тепе. Камъните от разсипа са със средни размери до около 0,20 x 0,30 м и по-рядко с големи размери достигащи до около 1 м. Археолозите са проследили останките от западната, североизточната и източната стена. Във вътрешността се разкриват ломени камъни, вероятно деструкции от едноделна постройка с размери 10 x 7 м. По повърхността няма видими археологически материали. Повлиян от написаното от Цвета Райчевска, Милен Николов изказва предположение, че тази крепост има връзка с укреплението, споменато от шотландския пътешественик генерал-майор Джеймз Алегзандър през 1829 г. (Николов 2021, 43). Той допуска, че крепостта Ченгене съществува най-малко до 1784 г. и тя е построена за охрана на едноименния пристан и селище. Аргумент за ранната датировка на крепостта Ченгене е и общият поглед в зоната по това време – единствената заплаха, поне на местно ниво и през целия XVII в., е заплахата от казаците.

Преводът на спомените на Джеймз Алегзандър обаче е следния: „*Бургас е открит град с малко укрепление на едно възвишение на юг от него*“ (Алегзандър 1987, 682 – превод М. Тодорова и колектив). Споменаването на това укрепено място е в контекста на подробното описание на Бургас, хрониката на бойните действия и дислокацията на руски военни части, и според мен засяга укрепен пункт

използван по време на войната между Русия и Турция през 1829 г. в непосредствена близост до гр. Бургас. Цв. Райчевска създава внушението, че въпросното укрепление е отбелязано върху картата на холандският картограф Тетбу де Марини в периода 1821–1830 г. (Райчевска 2014, 167–177). В тази връзка трябва да направя някои уточнения. Действително на картата на Марини, югозападно от село Ченгене искелеси, има знак във формата на буквата „П“ маркиран в червено. Този знак всъщност е за определена самостоятелна постройка и е идентичен със знаците, поставени на мястото на стария чифлик Кафка и средновековния манастир Св. Троица (вероятно погрешно изписано името на метоха Христос Спасител) на полуостров Хрисосотира до дн. гр. Черноморец (вж. обр. III.3.2). Според мен, в конкретния случай се касае за маркирането на отделна важна сграда, която е била изградена в непосредствена близост до вливането на р. Маринка в морето.

Все пак Николов в обобщенията си за Ченгене скеле се застрахова, че е „напълно възможно откритата от бургаските археолози крепост в м. Ченгене юрт да е именно крепостта Ченгене. Това ще се потвърди или отхвърли от резултатите на проведени археологически разкопки“ (Николов 2021, 43–50).

Милен Николов е прав, че за решаване на проблема трябва да се проведат археологически разкопки. И той наистина се убеди в това, когато през зимата на 2022 г. заедно посетихме обекта в м. Ченгене юрт. Всъщност, в споменатата местност няма крепост, а останки от стари сгради на юрта. Тези сгради са заемали площ до 30 кв. м. Броят им е не по-малък от 20 и те обхващат площ от 3 дка.

Трябва да подчертая, че топонима Ченгене юрт наистина е стар. Юрт се възприема като термин, който подсказва наличието на старо селище. Като паралел ще посоча един друг близък географски топоним – Димитриюрт разположен в землището на гр. Черноморец. На 4 км югозападно от града, върху равна плато-видна местност, е било разположено средновековно селище и църква, от която до края на XX век са били събирани фрагменти от мраморни колони и архитектурни детайли. Възрастните жители на с. Свети Никола/с. Черноморец/гр. Черноморец винаги са възприемали Димитриюрт като напуснато село, от където са се преселили много семейства в сегашното крайбрежно селище. Топоними с корен на думата ‘юрт’ (юрта, юртлук, юртищата, юртя) по цялото черноморско крайбрежие на Източна стара планина, се свързват с предания за стари изчезнали селища и местности, в които се откриват археологически материали и структури (вж: Райчевски 2007, 510–512).

Ако трябва отново да се върна на описанието на вече локализирания обект в м. Ченгене юрт, то бих изразил мнението, че той се вписва сполучливо в един обособен античен селищен микрорайон с център Ала тепе и излиза от териториалните граници на настоящото изследване. Казано по друг начин – той няма нищо

общо с късносредновековното и възрожденско селище Ченгене скеле. За старини около Ала тепе пишат още братята Шкорпил (Шкорпил 1891, 121). На практика от всички страни на масива са локализирани антични и късноантични структури (отделни сгради, долмени, надгробни могили, металодобивен обект). Открити са единични находки (керамични фрагменти от съдове от V–IV в. пр. Хр. елинистически монети – Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 60–61; Gyuzelev 2008, 195–196; Лещаков, Димитров, Кунзе 2015, 851). На самия връх Ала тепе съществува друга голяма крепост, вероятно използвана през I хил. пр. Хр.

Каква е етническата принадлежност на населението на Ченгене скеле? Според Цв. Райчевска, основна част от това население е била от новопомюсюлманчени семейства. Това население, ако съдим от превода на топонима *çingene*, в основата си е циганско.

Въпреки това са известни и християни от Ченгене скеле, някои от които са ходели и на поклонение в Света гора. Като потвърждение на предимно мюсюлманския характер на населението на селището Ченгене скеле през XVIII в. Цвета Райчевска сочи няколко документа от 1784 г., съхранявани днес в НБКМ, в които се говори за заселване на ислямска рая в Ченгене скеле.

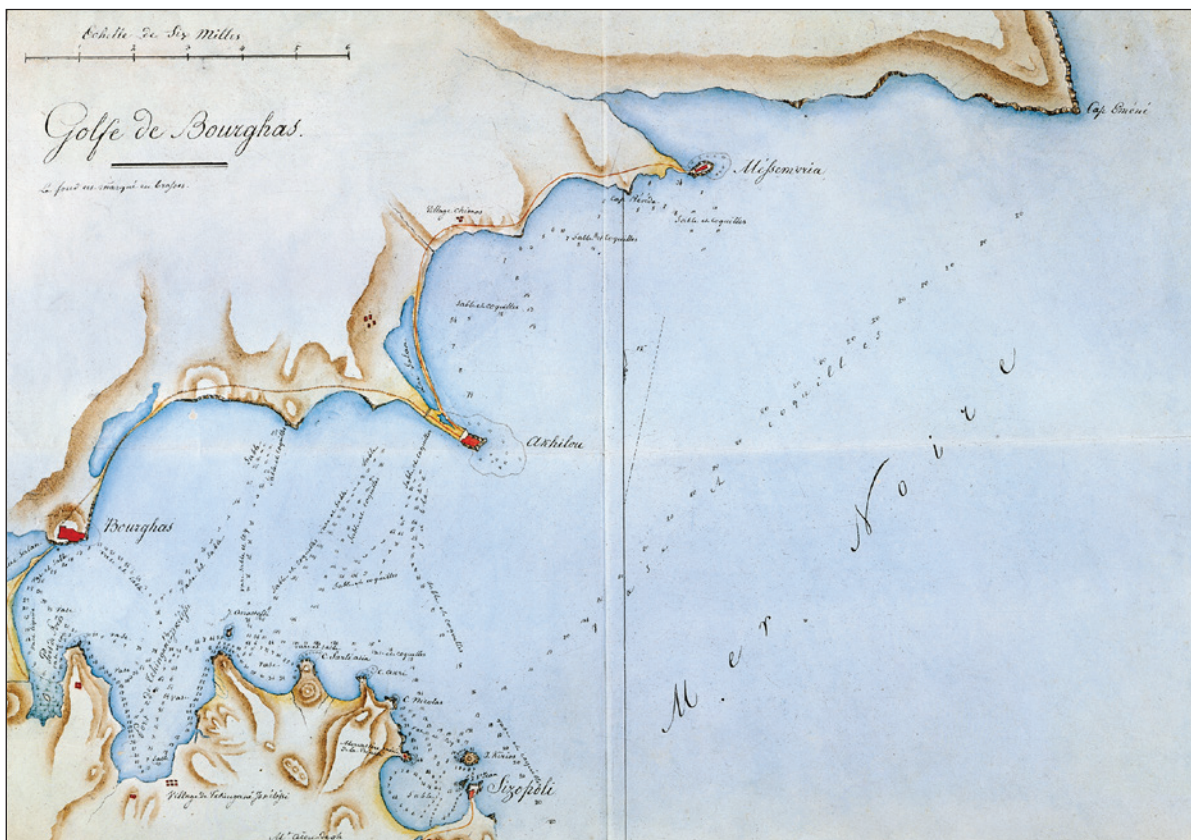
Регистрирането на топонима *Skativilo iskelesi*, който е гръцки вариант на името на селище върху анонимна френска карта от около 1740 г. подсказва, че е възможно в района да е имало и по-старо местно гръцко население (Райчевска 2014, 167). Любопитен е и фактът, че в близост до местността Ченгене юрт, върху картата от 1893 г. в долината на р. Маринка на 3 км южно от устието, са отбелязани каракачански колиби. Местност с името Влах юрт откриваме върху картата от 1907 г. Топонимът е отбелязан в северозападното подножие на Голям Росен баир, т. е. отново в близост до пристана Ченгене скеле. Дали пък към пъстротата на крайбрежното население да не поместим и каракачанско население?

Според М. Николов пристанът Ченгене скеле и селището Ченгене са създадени в периода 1640–1656 г. (Николов 2021, 48–50).

Според бургаския краевед Ст. Шивачев, селище непосредствено до залива, съществува 80–90 години преди да напише своите бележки за историята и разположението на Бургас, т. е. до началото на XIX век (Шивачев 1884, 12–13). Според него, селото било българско. Ст. Шивачев споменава за постоянно построени скели и място на брега за стоварване на „колосални“ купища от въглища, дърва за горене и стопански нужди. Всъщност, в основата на стопанското развитие на селището били дървените въглища, получени в резултат от сухата дестилация на дървесина без достъп на кислород. Те се използвали при производството на черни и цветни метали, а също така и като гориво в битата на големите градове по крайбрежието, в това число и столицата Истамбул. Отчита се, че рандеманът при

получаването на 1 тон дървени въглища по ръчния способ е висок, като са необходими 12–14 кубика дървени трупи с диаметър 20–40 см. Освен складове на брега до скелите имало хлебарници и дори през зимата там живеели хора. Пристанът и съоръженията на брега били използвани от руснаците през Руско-турската война през 1877–78 г.

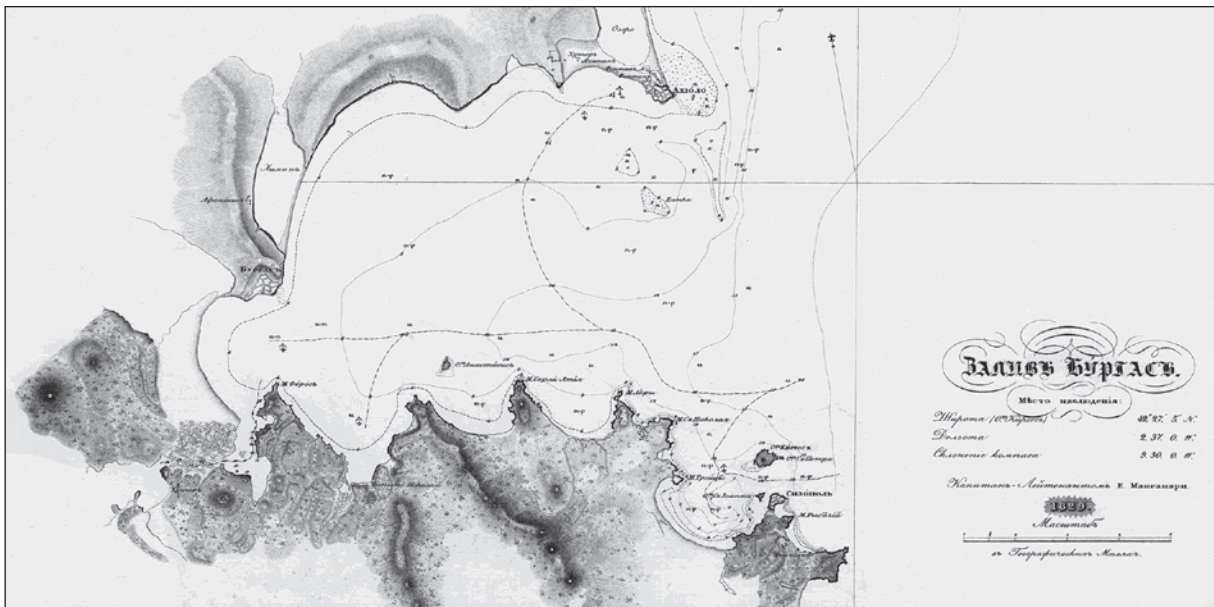
Най-точна информация, къде е била разположена пристанищната инфраструктура на село Ченгене скеле, дава въздушна карта от 1918 г. с мащаб 1:10000 съхранена в архива на К. Шкорпил в БАН (обр. III. 3.7). Документът е получен въз основа на въздушни заснемания от немски самолет базиран в края на Първата световна война в Констанца, Румъния. Ясно се забелязват останките от поне 5 сгради и мястото на две скели в югоизточната част на залива. Това място точно отговаря на района документиран, както на сушата, така и под вода от Найден Прахов през 2020 г. (вж. глава V. 2. История на историческите и археологически проучвания на залива Ченгене скеле).

III.3.1. Карта на Бургаския залив на Тетбу де Марини
(Taitbout de Marigny, *Periple moderne des mers Noires et d'Azov*, 1830);
Map of the Burgas Gulf by Taitbout de Marigny

III.3.2 Детайл от картата на Тетбу де Марини
Detail of the map of Taitbout de Marigny

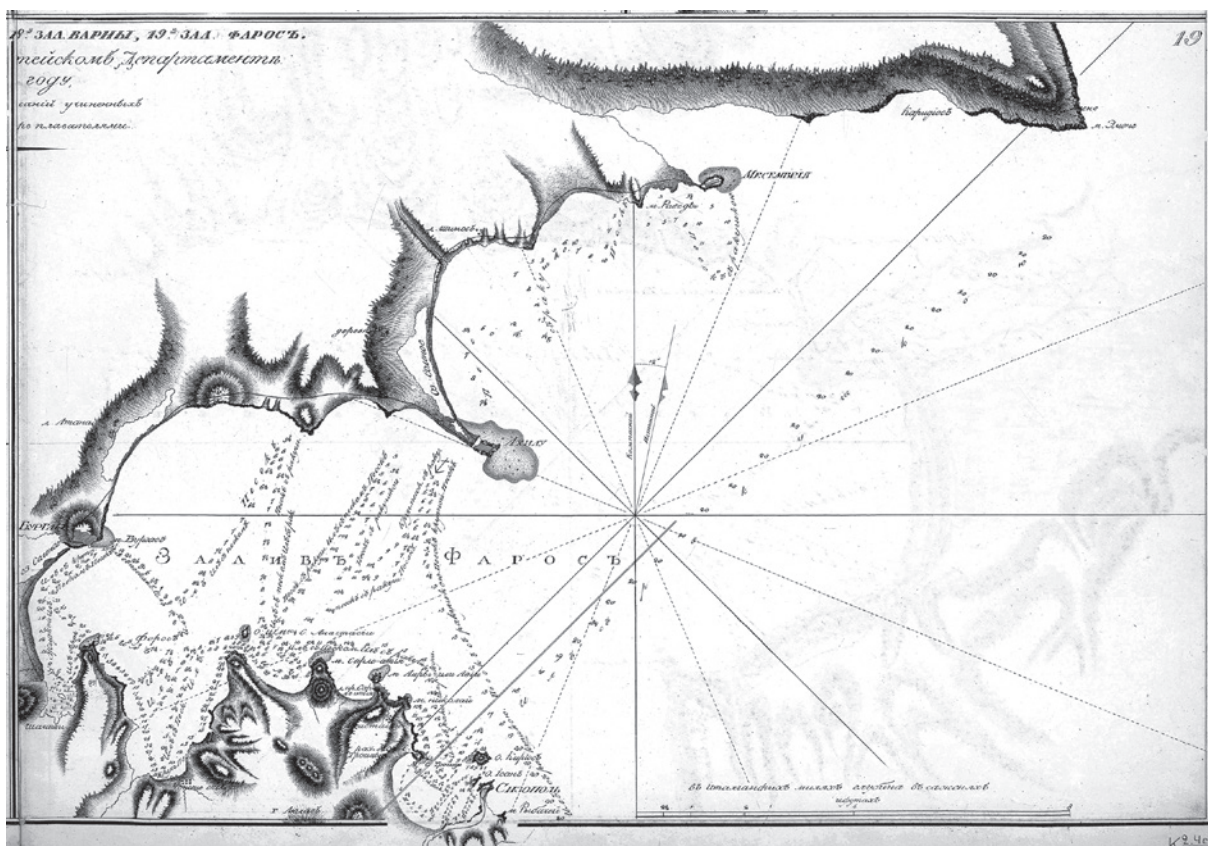

III.3.3. Карта на Западно черноморско крайбрежие на капитан-лейтенант Е. Манганари от 1834 г. (Е. Манганари. Атлас Чернаго Моря съ оп исей, произведенных с 1825 по 1836 годъ, Санкт Петербург, 1841)

Map of the West Black Sea coast of Captain – Lieutenant E. Manganari from 1834

III.3.4. Детайл от картата на Е. Манганари с отбелязо селището Ченгене искелеси
Detail of E. Manganari's map with the village of Chergene Iskelesi

III.3.5. Отрязък от карта на залив Фарос (№19) от Атлас Черногo моря от лейтенант И. Будищев, Санкт Петербург, 1817

Fragment from a map of the Foros Bay (№19) from Атлас Черногo моря от лейтенант И. Будищев, Санкт Петербург, 1817

III.3.6. Детайл от картата на И. Будищев с отбелязо селището Ченгене скелеси

III.3.6. Detail of I. Budishev's map with the Chengene Skelesi

*III.3.7. Детайл от въздушна снимка на залива Ченгене скеле от 1918 г.
Detail of an aerial photograph of the Chengene Skele Bay from 1918*

III.4. Село Чукаля

Името на селището се среща в два документа. Първият е писмо от 29 септември 1609 г. на патриарх Неофит II до игумена на островния манастир „Св. Йоан Кръстител“. Патриархът потвърждава автономията на този манастир и изрежда придадените му метоси, някои от които се споменават за първи път (Kamperidis 1993, 162, 172). В документа се споменава на два пъти топонима Чукалята, съответно като *Domena Tzikalia* (имението Цикалия) и *Pastures of Tzikala* (пасищата на Цикала). Топонимът е споменат с гръцкия си вариант, който на български език звучи Чукалята. Тук следва да разграничаваме някакво голямо имение-домен от пасищата на самото имение.

Вторият документ е т. нар. Месемврийска кондика (codex – дневник, в който се записват по-важните факти от живота в даден манастир). Кондиката била предадена в Народния музей от гръцки жител на Месемврия около 1905 г. (Чилев 1908, 608). Автори на кондиката били някой си Маргарит Константиди и Архидякон. Първият, според П. Чилев, е писал само в черноморския град, докато други – вероятно в град Магнезия (Мала Азия). Изглежда кондиката била пренесена от Магнезия и после върху нея били добавени бележки, които ни интересуват. В документа се споменава, че по време на Руско-турската война през 1828–29 г. „много старини, добре запазени от жителите, били отнети на сила от русите,

а сега украсяват Петербургския музей. Един от жителите на града Месемврия, когато се преселил от този град, взел със себе си един хрисовул, потвърден от разни императори и митрополити, в който се спомавало, че едно пространство от 1000 модии, топлиите бани, селото Чукаля, манастирът „Св. Анастасия“ и няколко части от Агатополската епартия принадлежали на град Месемврия. Този хрисовул присвоил генерал Никола Мавро, живущ сега в Румъния, като го взел от притежателя му под предлог, че желае да го препише“. Вероятно селището е ползвало т. нар. манастирско пристанище, където е имало скеля.

Останки от село Чукаля са отбелязани върху коментираната по-горе българска карта от 1893 г. като „Чифлик Св. Анастасия“. Топографският знак за селището са три плътни правоъгълника за разлика от следващите знаци за „колиби“ с четири симетрично разположени окръжности. Малко по на юг от тези колиби, в средата на полуостров Метоха, откриваме местност Кашлата, вероятно отделна сграда.

Когато отбелязва колибите на полуострова авторът на картата старши топограф Г. Пинтев, вероятно е имал предвид малко селище от няколко къщи (махала). Между впрочем колибите (махалите) се образуват най-вече през XVIII–XIX век в резултат на миграционни движения към незаселени райони. Те са селищен тип характерен за планинските и полупланински райони. Има и изключения. Колибарските селища се състояли от няколко къщи (10–30), като отделните части са се наричали махали, в една от които, обикновено централната, са се намирили църквата, училището, кръчмите (Георгиева 1981, 83). В конкретния случай върху картата вероятно са отбелязани постройки от последния етап във функционирането на село Чукалята, където основен център, придаващ облик на селището, е била църквата на метоха подчинен на манастира Св. Анастасия на едноименния остров.

III.5. Село Отманлу (Отманлий)

За първи път името на селището откриваме в разширения вариант на вакъфнамето (учредителен акт) на султан Баязид II от 1493 г. Както находчиво коментира Цв. Райчевска, документът е издаден 40 години след превземането на Константинопол от турците и последвалото завладяване на черноморското крайбрежие (Райчевска 2000, 156). Според нея този документ е изключително надежден, поради принципа на точно отбелязване на границите на вакъфите и селищата в тях от турската администрация.

Село Отманлу е споменато след Равандинос (дн. с. Равадиново, общ. Созопол) и Изявлу (според Цв. Райчевска изчезнало селище около с. Ченгер). Споменава се местност Ески юрт, разположена в старото землище на Отманлу, наречено

„menzil“, т. е. пътна станция.

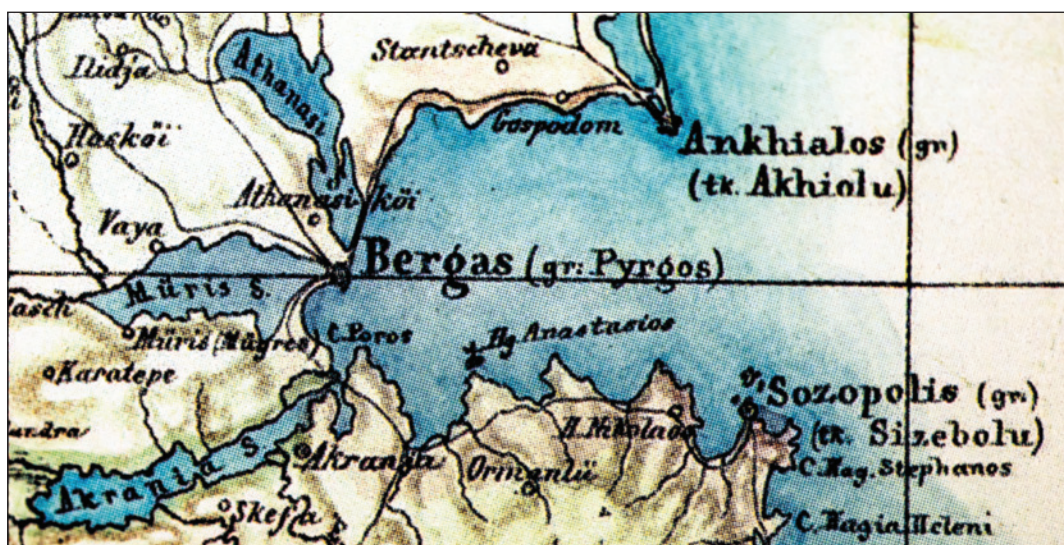
Според С. Шивачев, селото Отманлия било българско, както и близко разположеното село Ченгене скеле (Шивачев 1884, 12–13). Селището е отбелязано върху картата на Х. Киперт от 1877 г. (обр. III.5.1).

Къде точно е било построено село Отманлий? Най-краткият отговор е: в долината на едноименната река, течаща до с. Росен, между върховете Ала тепе и Голям Росен баир. Отново ценни сведения по въпроса ни дава споменатия по-горе краевед Г. Герджиков (Герджиков 1992, 35–36). Според него е съществувала известна миграция на населението в старите селища около полуостров Св. Никола, Атия и Метоха. Тази миграция се долавя и в писмените извори, които коментирам в книгата.

Така например старото население на село Димитриюрт го напуснало и се преселило в Отманлий. Според разказа на някой си Хрусан Ганчев от с. Черноморец, село Отманлий било разположено до кладенеца Караисмаилица, т. е. в близост до село Ченгене скеле (обр. III.5.2). Посочения кладенец и едноименна местност са отбелязани в българската карта от 1893 г. южно от м. Анатема и източно от м. Чаирите. Любопитното тук е, че върху въпросната карта до извора „Караисмаилица“ се намира местност Ченгене юрт. Всъщност това е второто изписване на топонима, първото е отбелязано в долината на р. Маринка. В картата от 1937–1941 г. в коментирания зона южно от Анатема е поместена друга интересна местност, назована Влах Юрт. Топонимът подсказва наличието на старо селище, вероятно свързано с Отманлий. Пак според Герджиков през XVI век българите от Отманлий го напуснали и се преселили на мястото на дн. гр. Черноморец (с. Свети Никола). Тази легенда отговаря на по-късни събития, свързани с настаняването на черкезко население в селото след средата на XIX век.

Селата от каза Пиргос (дн. гр. Бургас), в които според документите били заселени черкези, са Айваджик (дн. с. Дюлево), Мухриз (дн. с. Горно Езерово), Кара тепе (дн. Черни връх), изчезналите Османлъ (до дн. с. Росен?) и Салихлер (село в околностите на дн. Приморско). Вторични размествания изглежда е имало и по-късно, защото според документ от 1864/5 г. в с. Османлъ била заселена група от 35 души, „пристигнали по Одринския път“ от казата Текфурдаг (дн. гр. Родосто – вж. НБКМ, Ориент. отдел, ф. 141, а. Е. 17, л. 2.). Това вероятно били част от заселените в 1861 г. 102 семейства черкези, изпратени там от Портата „за да работят“ (Цариградски вестник, 26/24.VI.1861 г.).

Според Цв. Райчевска Османлъ е Отманлу, в това няма спор, защото между Пиргос и Османлу черкезите са изминали 5 часа път. Днес развалините на с. Отманлий трябва да се търсят в района източно от долното течение на р. Отманлий и южно от сегашното шосе за Созопол след моста над р. Маринка.

III.5.1 Фрагмент от карта на Х. Киперт от 1877 г. изобразяваща селища и брегова ивица в Бургаския залив

Fragment of a map of H. Kiepert from 1877 depicting settlements and the coastline of the gulf of Burgas

III.5.2 Фрагмент от българска военна картата от 1893 г. изобразяващ района около извора Кара Смаилица

Fragment of a Bulgarian military map from 1893, depicting the area about the Kara Smailitsa water spring

IV.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ ОТ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ НА НОС ПОРОС (КАБА БУРУН)

Нос Кабата е посочен в една от последните ми монографии като пример за крайбрежен нос с потенциал за образуване на нов остров в Черно море, поради откъсване на огромни земни неустойчиви маси вследствие работата на морската вода (Христов 2021, 185 – 186).

Каба бурун се намира на 4,96 км южно по права линия от центъра на град Бургас и на 0,95 км северно по права линия от центъра на квартал Краймorie. Разположен е между нос Форос и нос Чироза на полуостров Кафката (обр. IV.1 – IV.2). Името на носа би следвало да се преведе от турски като дебел, масивен нос, но в превода има и друг нюанс – носа е „груб, недоद्याлан“, т. е. подлежащ на ерозия.

При наименованието на носа обаче следват известни проблеми, поради различното му отбелязване в карти от края на XIX и първата половина на XX век. Така например, в карта на Бургаския залив от 1893 г. носът носи името Порос (обр. IV.3). Северно от него е отбелязан нос Кафка (Форос в други карти и съпътстващо наименование в някои публикации!), който е най-издадената в морето част от едноименния полуостров. В близост до нос Кафка са поставени „чифлик Геров“ (стария турски чифлик Кафка) и фабрика за керемиди. Авторът на картата очевидно е имал на място информатори за местната топонимия. Любопитен е факта, че местност и отделен нос с името Каба бурун са поместени южно от днешния бургаски квартал Краймorie в района на днешния къмпинг и пристанище (обр. IV.4). В следващата карта, с която разполагам, коментирана по хронологически принцип от 1907 г., морският нос остава анонимен. Така е и до днес.

Без да можем да решим окончателно проблема с името на носа, ще припомним, че топонима Порос се свързва преди всичко с едноименното селище и залив (вж. Николов 2021, 24–52). Твърде е възможно, в течение на няколко столетия, да е налице препокриване и изместване на топонимията в района, нещо което се случва и на други места по Черноморието.

Днес носът е владен в морето с максимална площ 3400 кв. м и ориентация север / североизток. Той е висок от 7 до 12 м. Горната му повърхност, върху която се забелязват археологически останки, е 1700 кв. м. Характерно за него е свличането на земна маса от югоизток, при което за едно десетилетие от масива е пропаднала 40% земя.

Най-ниската част на Каба бурун, силно уязвима на обезличаване и прекъсване с материка, е широка до 5 м. Тук се забелязва участък с дължина 30 метра, който е твърде вероятно, в рамките на едно столетие, да бъде отмит от водите на Черно море и по този начин въпросния нос да се превърне в поредния малък остров (обр. IV.5–IV.6).

За първи път носът е станал обект на археологически коментар от братята Шкорпил през XIX век (Шкорпил 1891, 120–121). Изследователите пишат, че до Порос в морето се издава един полуостров ограничен от запад с Порос, а от изток Ченгелския залив/залива Ченгене скеле (бел. И. Х.). Тук се забелязвали стари остатъци от зидове според сведения на жители от гр. Бургас и то на самия морски бряг. Тези зидове, били унищожени с времето от морските вълни. На самия полуостров, според изследователите, „се намирала една голяма изкуствена могила“.

К. Господинов споменава Кабата като „селище на източния бряг на н. Форос, северозападно от Краймorie – най-вероятно от III–VII в. Останките от него се откриват на свлачище, което е оставило един обособен, под формата на малък нос терен. Свлачището продължава да е активно (Господинов 2000, 163–176).

През 2008 г. Цоня Дражева провежда сондажно проучване на нос Каба бурун. Според изследователката по цялата му повърхност се открива керамика от IV–VI век. На терена и в профилите на брега, се забелязват останки от градежи на крепостни съоръжения. Заложен е малък сондаж от едва 5 кв. м, в който се твърди, че екипът на Ц. Дражева е попаднал на силно разрушена част от крепостно съоръжение (бастион) и друга напречна преграждаща шийката на н. Кабата (Дражева 2009, 671).

При личните ми посещения на този нос съм забелязал основите на поне пет жилищни структури от Късната античност. Части от зидове, градени на калова спойка открояващи се преди всичко по оголените брегове на носа, подсказват за развитието на голямо селище в периода V–VII век. Интерес предизвиква намирането, в средата на сегашния нос, на късове от хоросанова спойка на някаква по-представителна постройка – вероятно християнски храм.

Тук културният пласт е с дълбочина до 1 м и е изпълнен с фрагменти от разнообразна битова късноантична керамика. На места по склона са откривани фрагменти от кани, паници, чаши, гърнета и похлупаци. Като цяло при моите посещения на обекта съм констатирал, че по периферията на носа, там където има

свличания на земна маса, преобладава т. нар. амбалажна керамика. Тази група обхваща едни от най-често срещаните съдове в обектите по Западния Понт – амфорите и питосите. Откритите фрагменти от амфори намират паралели с подобни фрагменти от цялото Черноморие, вътрешността на Малка Скития, Долна Мизия, Мала Азия и Египет. Разпознати са: стени, някои с релефна или гребенчата украса, дъна със заоблена долна част, устия със заоблен горен ръб, дръжки с обло и елипсовидно сечение. При огледите са открити части от плоски и покриващи керемиди на сгради.

Хипотезата на покойната колега Цоня Дражева не бива да бъде игнорирана при интерпретацията на обекта. В тази насока на размишления ще спомена, че всички носове и полуострови с площ над 5 дка по западния бряг на Черно море, на които има масирано жилищно строителство през епохата на Ранна Византия, са укрепени с крепостна стена. Тук трябва да припомним и обобщя, че през Късната античност са налице два способа на укрепване на ранновизантийските крепости по Западния Понт:

– Първи, чрез една дълга линейна отбранителна линия в най-тясната част на носовете, целяща тяхното „откъсване“ от материка. От днешните български предели примерите със сходно крепостно строителство за отбраната на морски носове, се свързват с крепостта при нос Калиакра, Тауклиман (ваканционно селище Русалка), крепостта Порос, отбраната на носовете Св. Атанас, Емине, Урдовиза (гр. Китен), Маслен нос (между Созопол и Приморско) Всички те са изградени или активно използвани в периода V–VI век (вж. по темата Христов 2013, 55–56; Христов 2018).

– Втори, при който крепостните стени обхващат повече от две от страните на носовете. Способите зависели от конкретните терени условия и височината на терена, представящ условия за естествена отбрана или уязвимост, поради ниската височина.

Според мен останки от предполагаема крепостна стена трябва да се търсят в непосредствена близост южно от мястото, в което днес носа се свързва с „материка“. Останки от структури се забелязват на местата използвани за паркинг до неасфалтирания обходен път в посока нос Форос.

За съжаление липсата на мащабни археологически разкопки е причината за Каба бурун да се изказват само хипотези. Сигурно е обаче, че селището тук е било на площ повече от 6 дка и за неговата характеристика стои основния въпрос: Било ли е укрепено по примера на вече описаните нос Акра при Черноморец?

IV.1. Нос Каба бурун и нос Форос / Cape Kara Burun and Cape Foros

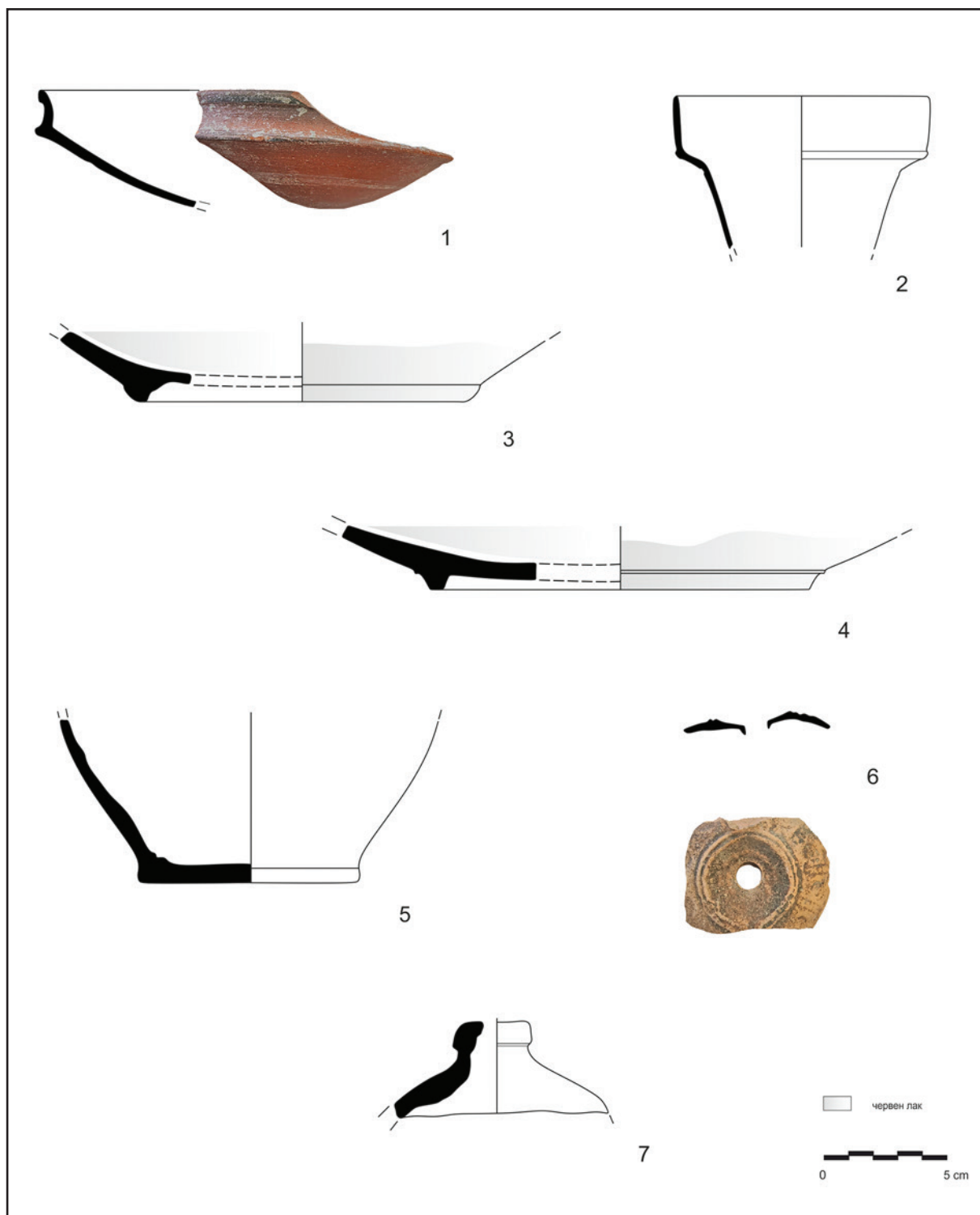
IV.2. Нос Каба бурун и нос Чукалята / Cape Kara Burun and Cape Chukalyata

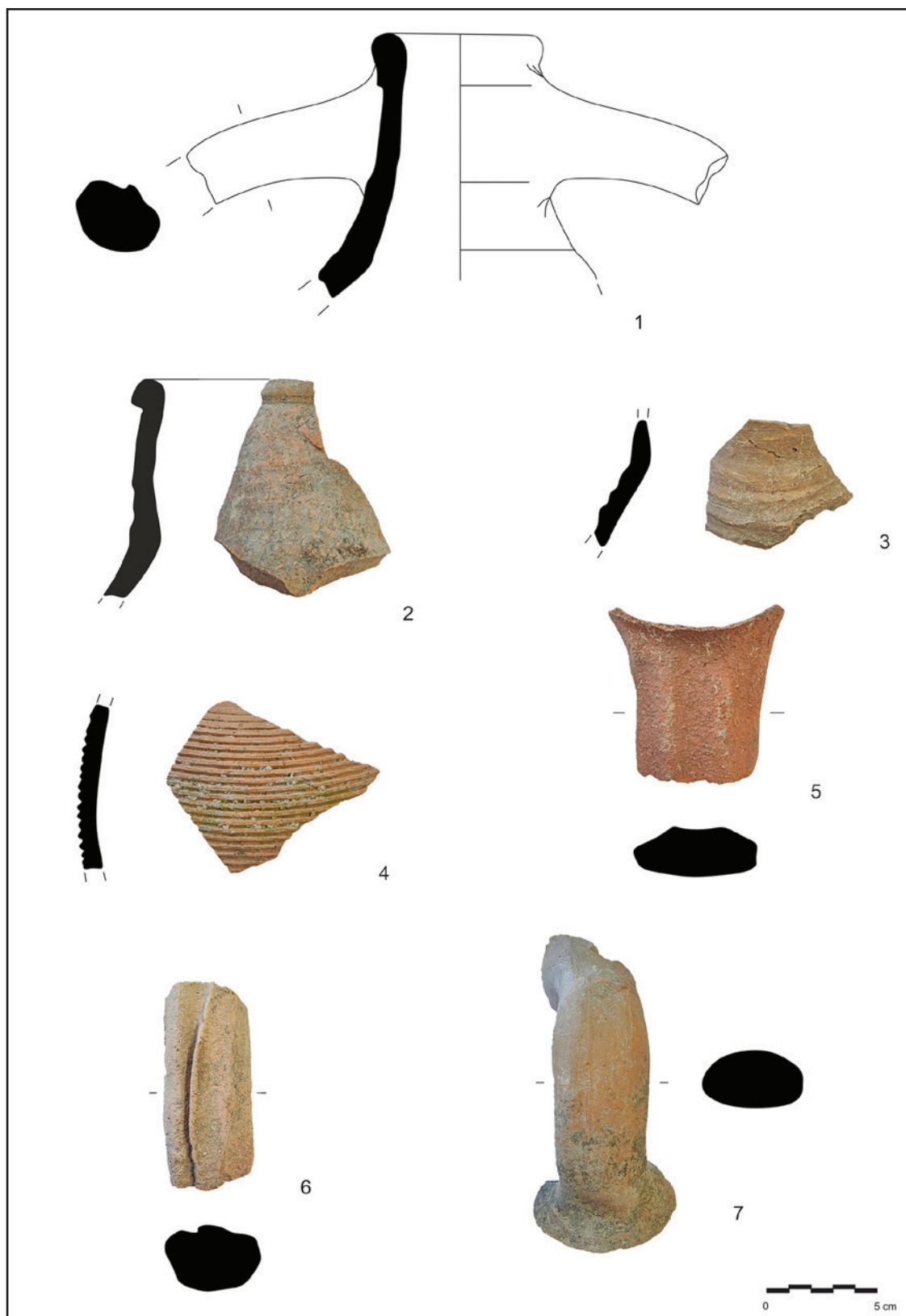
IV.3. Крайбрежната зона в района на нос Форос според карта от 1893 г.
The coastal zone in the area of Cape Foros according to a map from 1893

IV.5–IV.6. Нос Каба Бурун през 2021 г. / Cape Kara Burun in 2021

IV.7. Фрагменти от късноантични керамични съдове
Fragments of late antique ceramic vessels

IV.8. Фрагменти от късноантични керамични съдове
Fragments of late antique ceramic vessels

IV.1. Късносредновековно селище Зугус (*Zoudous*)

Името на това селище се среща единствено при Шарл дьо Пейсонел (Френски пътеписи за Балканите 1975, 306). Сведенията на френския дипломат са от 50–70-те години на XVIII век. Между Ченгене искиелеси и Бургас Пейсонел посочва ‘незначително’ село на име Зудус (*Zoudous*), което П. Коледаров правилно локализира в землището на днешното с. Краймorie, но без да го идентифицира. Опит да се направи това би бил твърде несигурен, още повече, че в превода името на селището е предадено погрешно – Зудрус, вместо *Zoudous*, както е в оригинала (*Traité sur le commerce de la Mer Noire* 1787, 150). Според бележки на Цв. Райчевска в едно останало непубликувано от нея изследване Зудуз е грешно прочетеното име в запис на османска арабица или грешно доловеното име на Порос. Пейсонел допуска и други подобни разминавания (Пип, вм. Папия; Дурде и Виза, вм. Урдовиза, например).

Името изглежда вероятно да е от гръцки език⁴. Едната възможност е, да е свързано с думата ζῳδίων „животно, животинче“, която в средновековния гръцки има вариант ζούδιον (разбира се, преходът [o] > [u] може да е резултат и от преминаването на името през турски). Друг вариант е, името на селото да е свързано с някаква църква и да произлиза от епитети като ζωοδότης („дарител на живот“, за Господ) или ζωόδοχος (πηγή, „живоносен извор“, за Богородица).

Има обаче и друга възможност – ‘z’ в името да е от гръцко ‘s’, и тогава името може да е от употребяваната в средновековния гръцки език дума σοῦδα, σοῦδία (от латински произход) „палисада, (землено) укрепление“, тази дума и нейни производни се срещат и като топоними (напр. заливът и крепостта Суда на остров Крит). Имайки предвид разположението на две антични селища в района на полуостров Форос (едното укрепено с крепостна стена, а другото на нос Каба бурун с предполагаема такава) може би произход от σοῦδα е по-правдоподобен, отколкото от ζῳδίων. Има също дума σόδος като съкратена форма на по-старото εἶσοδος („вход, влизане“).

Според Б. Цветкова и П. Коледаров селището се е намирало в землището на с. Краймorie (дн. кв. Краймorie на гр. Бургас). Щ. Щерионов обяснява липсата на други сведения за него с негативното отношение на авторите на пътеписи към крайбрежни райони, при които отсъстват пристанищни съоръжения и местното население проявява незаинтересованост към морското дело (Щерионов 1989, 111). Засега на терен, между залива Ченгене скеле и нос Форос, не са локализирани останки от късносредновековно селище. Данни за такива споменава К. Господи-

⁴ Благодаря на Николай Шаранков за коментара относно името на селището.

нов за района на протока на Мандренското езеро (Господинов 2000, 168). Това е предпоставка Ив. Карайотов да локализира Зудус именно в западната част на землището на дн. кв. Краймorie в близост до залива Форос. Според него то се е намирало на брега на провлака между Мандренското езеро и морето близо до късносредновековната кула, чиито развалини се виждат при Пода. Зудус е бил върху близкия хълм, пресечен от шосето Бургас – Созопол. Там сега има археологически останки от Средновековието и първите векове на османското владичество (Карайотов 2002, 50–55).

V.

ПОДВОДНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В ЗАЛИВА ЧЕНГЕНЕ СКЕЛЕ

V.1. Случайни находки в българските музеи

През 1997 г. българският Национален исторически музей откупува от Стойчо Стойчев, водолаз от Бургас, колективна находка от 88 цели и фрагментирани стъклени съда, открити, според думите на водолаза, на морското дъно в акваторията на остров Св. Анастасия⁵. Донесени са от същото място и шест броя късноантични и средновековни амфори. Съдовете са определени от Н. Марков, уредник в НИМ, като венецианско производство, най-вероятно от остров Мурано и са датирани от него в края на XVI–XVII в. (обр. V.1.1). Отделни образци са включени в постоянната експозиция на музея като редки експонати с висока научна и експозиционна стойност. Находката остава непубликувана до есента на 2021 г.

V.1.1. Цялостно запазени Късносредновековни стъклени съдове от залива Ченгене скеле съхранявани в НИМ

Wholly preserved late medieval glass vessels from Chengene Skele in the NHM collection

⁵ Предметите са приети в НИМ с акт № I6197/04.11.1997 г. заедно с още 6 броя средновековни цели амфори.

Интерес предизвикват и споменатите амфори, не само защото са цели, но защото датират ранно корабоплаване в залива Ченгене скеле и акваторията на остров Св. Анастасия. Следва едно подробно описание на предметите:

Първата амфора (Инв. №38992/1 – обр. V.1.2–V.1.4) е изработена от кремава и керемиденочервена глина. Притежава широко крушовидно тяло със заоблени рамене и стесняващи се към дъното стени. Има тясна, почти цилиндрична шийка, завършваща с добре изразен, заоблен устиен ръб. Запазени са две дръжки с елипсоидно сечение съединяващи шийката с рамене; облодънни; тялото набраздено с канелюри; високо върху раменете връзан надпис – GEN – НМ. Размери: височина 40 см; диаметър на устието 10,5 см; макс. диаметър 32 см. Амфората е покрита с полепи от раковини.

V.1.2–V.1.4. Средновековна амфора (НИМ – Инв. № 38992/1)

Medieval amphora (NHM, inv. № 38992/1)

Втората амфора (Инв. №38992/2 – обр. V.1.5–V.1.7) е близка по форма като първата. Част от дъното и стените липсват. Впоследствие е реставрирана. Тя също има врязан графит- НМ. Размерите на предмета са: височина 41 см; диаметър на устието 10 см; максимален диаметър 32,5 см. Покрита с полепи от раковини и миди.

V.1.5–V.1.7. Средновековна амфора (НИМ – Инв. № 38992/2)

Medieval amphora (NHM, inv. № 38992/2)

Третиет предмет (Инв. № 38993 – обр. V.1.8–V.1.9) е изработен от кремава на цвят глина. Притежава: яйцевидно тяло, стенияващо се към дъното; тясна фуниевна шийка с пръстеновиден устиен ръб; малки дръжки с елипсоидно сечение съединяват шийката с рамене; тялото набраздено с канелюри, слабо изразени. Размери на амфората са: запазена височина 55 см; максимален диаметър 35 см; диаметър на устието 8 см; долната част фрагментирана, дъното (вероятно обло) липсва; реставрирана.

V.1.8–V.1.9. Средновековна амфора (НИМ – Инв. № 38993)

Medieval amphora (NHM, inv. № 38993)

Четвъртата открита в залива амфора (Инв. № 38994–обр. V.1.10–V.1.11) е също изработена от кремава глина. Тялото е с яйцевидна форма, стесняващо се към дъното. Има широка, почти цилиндрична шия, завършваща с прав непрофилиран устиен ръб; снабдена с две дръжки с елипсовидно сечение. Шията и тялото са с набраздени канелюри на широки интервали. Размерите на предмета са: запазена височина 33 см; диаметър на устието 11,5 см; максимален диаметър 28 см. Запазена е малка част от устийния ръб; долната част на съда липсва.

*V.1.10–V.1.11. Средновековна амфора (НИМ – Инв. № 38994)
Medieval amphora (NHM, inv. № 38994)*

И четирите съда могат да се датират за X–XI век. Те имат вместимост 15 литра. Намират паралел със стотици други амфори откривани, както по черноморското крайбрежие, така и във вътрешността на византийските провинции на Балканите. Възможно е да се определят като тип I на Гюнсенин (Günsenin 1990 21–24); Хейз тип 54 А (Hayes 1992, 73–75); Романчук клас 42 (Романчук и др. 1995, 66–68).

Амфори открити в залива Ченгене скеле се съхраняват и във фонда на Регионален исторически музей Бургас. Те са 2 на брой, като подробности за точното местнонамиране липсват.

Най-ранната амфора (инв. № 3132 – обр. V.1.12) е подарена от жител на гр. Бургас през 1981 г. В инвентарната книга не е посочена височината на предмета. Диаметърът на устието е 8 см; на шийка 11 см, а на тялото 62 см. Дръжките на амфората са високи 13 см. Два са вариантите за определяне на амфората. Първият вариант е тя да е от тасоски питоиден тип, а втория – да е мендейска питоидна (варианти при Монахов 2003, 268, табл. 38; 292, табл. 62). И двата варианта се датират най-общо за IV в. пр. Хр.

V.1.12. Амфора от IV в. пр. Хр. (РИМ Бургас – Инв. № 3132)
Amphora from the 4th century BC (RHM Burgas, inv. № 3132)

Втората амфора е цялостно запазена (инв. № 1838 – обр. V.1.13). Открита е в залива през 1961 г. Предметът е висок 60 см, а диаметърът на устието 10 см. Побирал е до 10 литра течности. Амфората е от края на Късната античност и началото на Средните векове и спада към тип Samos Cistern (Roman Amphorae: a digital resource University of Southampton, 2005 (updated 2014) <https://doi.org/10.5284/1028192>).

Това е сравнително късен тип амфора с широко устие и обикновен ръб. Шията ѝ е къса, широка и цилиндрична, а дръжките са малки и извити в профил с ясен централен жлеб за пръсти. Приблизително цилиндричното тяло изпъква към дъното, преди да се стеснява в твърд шип. Сравнително тънкостенното тяло проявява характерни извивки от шията надолу, въпреки че може да представлява гладка лента около една трета от пътя надолу по тялото. Дръжките са грубо приложени, което вероятно показва прибързано или непредпазливо производство. Р. Артур (Arthur 1998, 157–184) разглежда този тип като наследник на тип амфора с по-широко тяло. Датировката на този тип амфори е сравнително добре изяснена. Находки от Аргос са датирани към 585 г. сл. Хр., а тази от Драндра е намерена вградена в купола на църква, датираща около 580 г. сл. Хр. (Aupert 1980, 440–1; Sotelazvili & Yakobson 1984, 194–5; вж. Arthur 1998, 167). В Crypta Balbi типът изглежда е продължил да се използва поне до края на VII век.

В научната литература Самос е предложен като основен център на този тип, въз основа на множеството находки, открити там (Arthur 1998), въпреки че турското крайбрежие около Халикарнас, областта на долината на Меандр и източното Егейско море, като цяло също могат да претендират за мястото от където се разпространява този тип амфори (Panella 1993, 613–697; Saguì 2001). Подобни амфори, вероятно по-ранни имперски прототипи, са били произведени в пещи в пристанището на Елея, на 60 км северно от Смирна, на западния бряг на Турция (Empereur & Picon 1986a, 143).

*V.1.13. Късноантична северноафриканска
амфора тип Samos Cistern
(РИМ Бургас – Инв. № 1838)*

*Late antique amphora type Samos Cistern
from North Africa (RHM Burgas, inv. № 1838)*

Много рядка ситуация е откриването на монети във вода. Такъв е случая с две бронзови монети открити в залива Ченгене скеле. Монетите също се съхраняват във фонда на РИМ Бургас. Приети са в далечната 1961 г. като за тях е записано дословно „открити в Ченгене скеле, в залива при плуване“.

По-ранна е монетата от IV в. пр. Хр. (инв. № 1236, 1,6 мм – обр. V.1.14). Филип II (359–356 г. пр. Хр.)

Аверс: Глава на Аполон наляво

Реверс: Конник наляво. Надпис не се чете.

SNG, Macedonia, II, Pl. 30–34.

V.1.14. Бронзова монета на Филип II Македонски (РИМ Бургас – Инв. № 1236)

Bronze coin of Philip II of Macedon (RHM Burgas, inv. № 1236)

Другата монета е римска сестерция на императрица Плотина от 112 г. (инв. № 1237, 3,4 см – обр. V.1.15)

Аверс: Бюст на императрицата надясно. Надпис нечетлив, силно износен.

Реверс: надпис силно износен S-C, Fides прав надясно, държи класове и чиния с плодове (RIC 740]sear5 #3376).

V.1.15. Бронзова сестерция на императрица Плотина от 112 г. (РИМ Бургас – Инв. № 1237)

Bronze sestertius of Empress Plotina from 112 (RHM Burgas, inv. № 1237)

V.2. История на археологическите проучвания на залива Ченгене скеле

Ченгене скеле или Циганският залив е малък залив в южната част от Бургаския край на Българското Черноморие. Западният край на залива се намира на около 8 км южно от центъра на Бургас. Ченгене скеле (Цигански пристан) се намира между нос Чукаля и нос Форос. Дълбочината в средата на залива достига до 6 м, като 1/3 от него е морско пространство с дълбочина до 3 м. Грундът на повечето места е тиня, примесена с водорасли – даденост, която затруднява водолазната работа. Източният бряг на залива се спуска полегато към морето и е обрасъл по средата с гора, докато по западния бряг бреговете са оголени.

В най-южната част на залива се влива р. Маринка и изглежда бреговете са били заблатени за дълъг исторически период (обр. V.2.1).

До скоро историята на този залив е била илюстрирана само от писмените сведения на пътешествениците от XVII–XIX век като Евлия Челеби, граф П. Толстой, Жан Белен, Шарл дьо Пейсонел, Жан-Батист дьо Шевалие и Хенри Диърборн. Според всички тях заливът е удобен за акостиране (Райчевска 2014, 167–177).

Първите подводни проучвания в този район са проведени в периода 17–23 февруари 2020 г. от екип под ръководството на д-р Найденов Прахов. Проучването включва геофизично сканиране и два водолазни огледа в района на Рибарското пристанище в залива Ченгене скеле (Прахов, Петкова 2021, 98–102). Извършено е батиметрично сканиране с еднолъчев ехолот. Въз основа на придобитите данни е изработен теренен модел на дълбочините. Установено е, че тя е до около -3 м в акваторията на пристанището, като в голямата си част е до -1 – -1,5 м. Интересни, от гледна точка на разглежданите теми в книгата, са резултатите от извършените огледи под вода от екипа на Н. Прахов. Той съобщава, че на около 20 м от брега (UTM: 542904 E; 4697690 N) и на дълбочина от около 1 м са открити стърчащи от дъното четири дървени кола в линия. Диаметърът им е 8–12 см. Въпреки, че при почистването им не е намерен археологически материал, проучвателят изказва предположение, че това са останки от скеля. Следи от други две скели са открити при обход по брега, в по-дълбоката южна част на залив Ченгене скеле. Останките представляват стърчащи от пясъка греди (колове) на границата на брега и морето (UTM 35 T: 542597 E, 4697607 N и 542702 E, 4697608 N). Покрай тях по плажа има разсипи от строителна керамика (тухли), включително и деформирани при изработването им и извити „турски“ керемиди. На някои места по плажа концентрацията им е много висока – над 5 фрагмента на кв. м. Открит е и малък фрагмент от керамична луличка, която датира една късна епоха на населяване по брега. Материалите свидетелстват за производствена дейност на строителна керамика, навярно през XIX и

първата половина на XX в., и за износа ѝ по вода.

През лятото на 2020 г., при заснемане с дрон на новоразкритите старини на нос Чироза и неговата близка акватория, бяха отбелязани предполагаеми археологически структури, които днес са под вода. Същите са разположени югоизточно от носа в залива Ченгене скеле на дълбочина до 3 м. При извършен подводен оглед бе установено, че във водата на няколко зони има концентрация на обработени камъни за градеж, фрагментирана строителна и битова керамика от Предримската епоха.

Провокирани от развитието на предполагаеми археологически структури под вода от 30 юни до 7 юли 2021 г. в източната и югоизточна акватория на нос Чироза бяха проведени подводни издирвания, които включваха (обр. V.2.2):

1. Локализиране на археологически структури в акваторията на нос Чироза на площ 2 дка при дълбочина 5 м.
2. Картиране на концентрации на движими културни ценности под вода.
3. Съставяне на подробна геодезична карта на подводни рифове и плитко заляти скали.
5. Актуализиране на археологическата карта на залива Ченгене скеле и прилежащата сухоземна територия.
6. Използване на дистанционни недеструктивни геофизични методи (батиметрия и сонар) чрез специализирана техника на Центъра по подводна археология.

В проучванията взеха участие водолази от Центъра по подводна археология и Общински водолазен център – гр. Созопол; инж. Кирил Велковски, д-р Богдан Проданов от Институт за океанология във Варна; д-р Милен Николов – РИМ Бургас (Христов 2021a)⁶.

През същото лято са проведени и подводни проучвания с ръководители Иван Христов и Найден Прахов (обр. V.2.3). Разкопките протекоха в рамките на три сондажа (Прахов, Христов 2021, 102–106). Първият бе заложен в подножието на нос Чироза, а останалите два – в средата на залива. Последните два имат за цел да бъде изяснена археологическата ситуация и потърсени останки от корабокрушение. Два ежектора са поставени от северната страна на рифа. В тази зона рифът представлява монолитна скала, издигаща се до -1,6–-1,4 м дълбочина, чийто ръб върви в посока изток – запад. Още при започване на работата са разкрити фрагменти от стъклени съдове. Те са отложени под повърхностния слой пясък. Открити са в пласт с приблизителна дебелина от 10 см, който в горната си част има черен цвят, вероятно останки от разложен органичен материал, който се разтваря във водата при разкопаването. Намерените стъкла са добре запазени и с чиста повърхност (без молюски и калцити), което показва, че стоят заринати в пясъка от

⁶ Експедицията бе финансирана от Община Бургас под ръководството на проф. д-р Иван Христов – НИМ.

попадането им на морското дъно. Това е интересен факт, тъй като са на малка дълбочина в грунта (до 10–15 см), а в същото време са в плитка зона. При разкопките са открити десетки фрагментирани стъклени съдове и стъклени фрагменти, но не са намерени други археологически материали, като така археологическият контекст на предметите остава неизяснен. Колективната находка се състои от: чаши с високо столче, чаши с ниско столче, чаши с ниско столче и релефна украса, капаци с релефна дръжка, капаци с кръгла дръжка, кани с дръжка, чинии, една малка чашка с дръжка, която е единственият цял съд.

В края на месец юни до 3 юли 2021 г. в югоизточна акватория на нос Чироза (залив Ченеге скеле) бяха продължени подводни издирвания, които включваха (обр. V. 2.4):

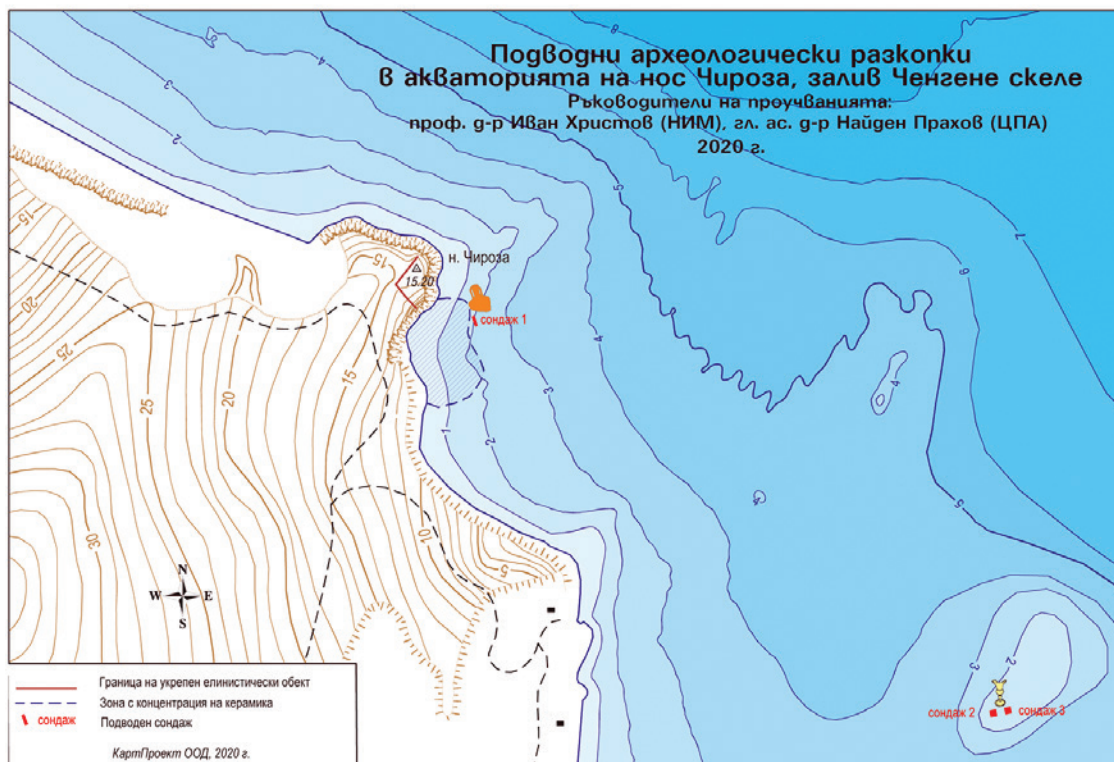
1. Локализиране на предполагаеми археологически структури в акваторията на нос Чироза и западния бряг на залива Ченгене скеле на дълбочина до 4 метра.
2. Картиране на концентрации на движими културни ценности под вода.
3. Актуализиране на археологическата карта на залива Ченгене скеле и прилежащата сухоземна територия.

В проучванията взеха участие: водолази от Общински водолазен център – гр. Созопол; д-р Милен Николов – РИМ Бургас.

V.2.1. Карта на разположение на залива Ченгене скеле

Map with the location of the Chengene Skele Bay

V.2.2. План на сондажите при подводните разкопки в залива Ченгене скеле през 2020 г.
Plan of the sondages during the underwater surveys in the Chengene Skele Bay in 2020

V.2.2a. Сателитно изображение на Google Earth; 1 – археологически сондаж при нос Чироза;
2 – археологически сондаж в залив Ченгене скеле; в червено – зона с разпръснати стъквени
фрагменти (изработил Найден Прахов)

Satellite image of Google Earth; 1 – archeological trenching at Cape Chiriza; 2 – archeological sondage
in the Chengene Skele Bay; in red – an area with scattered glass fragments (made by Nayden Prahov)

V.2.3. Зона на подводни издирвания в залива Ченгене скеле през 2021 г.
Area of underwater surveys in the Chengene Skele Bay in 2021

V.2.4. Корабът „Христина” на Центъра на подводна археология в залива
Ченгене скеле през 2021 г.

The Christina ship of the Centre for Underwater Archeology in the Chengene Skele Bay in 2021

V.3. Локализиране на подводни обекти

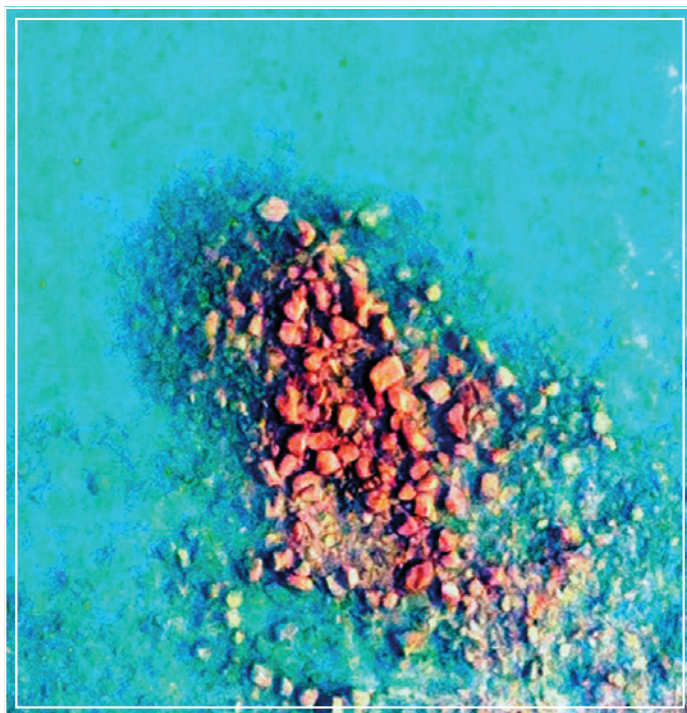
При първата подводна експедиция на Националния исторически музей през 2020 г. са използвани два метода на локализация на археологически структури и отделни предмети. При първият метод са извършени подводни огледи с маркиране на находки и деструкции и впоследствие засичане на координати. Водолазната работа е извършена от трима водолази, които заснемат на дъното обработени камъни и концентрация на керамични фрагменти (обр. V.3.1). Маркирани са по-важните находки, които получават GPS координати и впоследствие са извадени от дъното и инвентирани.

При вторият метод на борда на моторна лодка на Центъра за подводна археология инж. Кирил Велковски използва мултибим, многолъчев ехолот и странично сканиращ сонар на дълбочина до 6 м в квадрат с размери 500/500 м (обр. V.3.2 – V.3.4). При използването на странично сканиращия сонар и в процеса на обработка на данните са отделени общо 65 цели, като 30% от това число са повторения на цели засечени под различен ъгъл на осветяване от сонара.

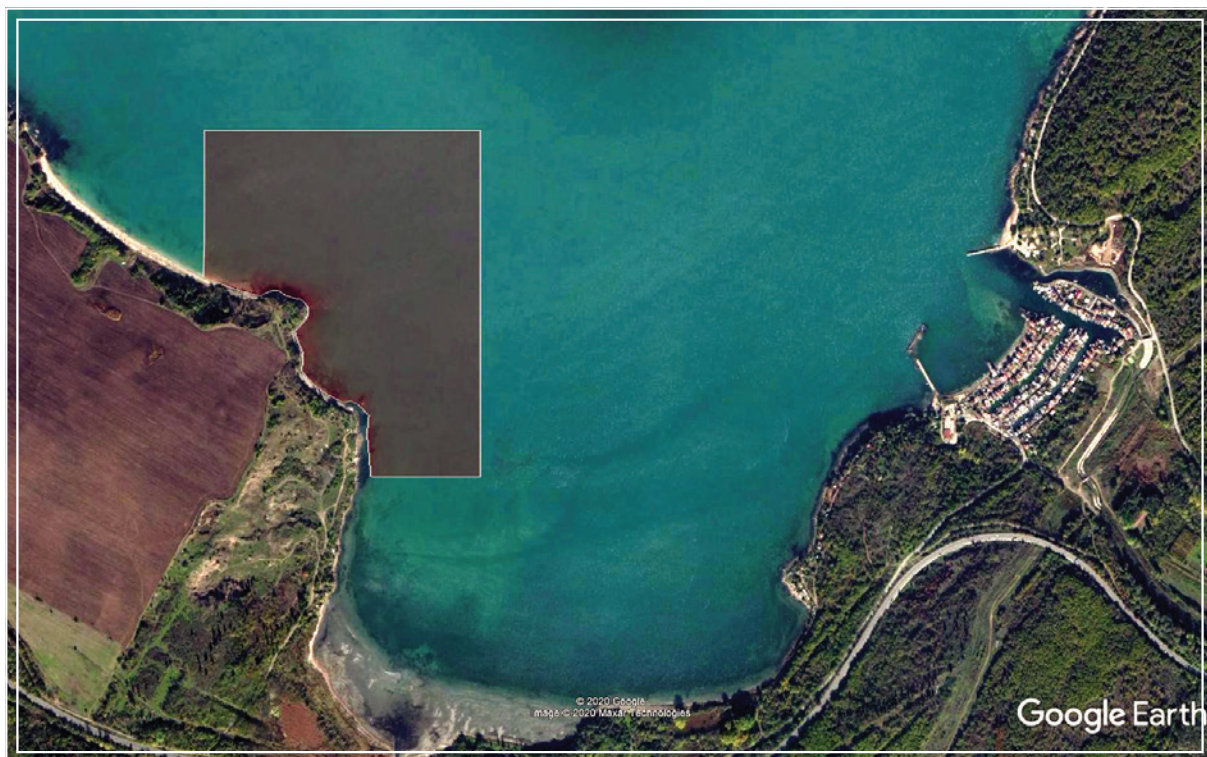
Като предполагаеми цели основно са отделяни вероятно единични камъни и обекти, които не се вписват в контекста на локалното дъно за мястото, където са намирани. В някой случай е отделяна зона с разпръснати камъни, които биха имали потенциален археологически контекст. Особен интерес според Кирил Велковски представлява зона с линейно корелирани структури на 100 метра от малкия плаж до нос Чироза в северна посока. Те са видими и като образи в по-стари сателитни снимки от Google Earth (12.08.2014). Дълбочина на дъното в района е 3,00–3,20 м (обр. V.3.5– V.3.6).

При подводните издирвания през лятото на 2021 бе използван т. нар. метод Swimline (freeline) searches. Той е използван с успех в археологически експедиции в миналото. В конкретния случай системата разчита на 4–5 водолази, разположени на разстояние от 2 метра по лента или маркирано въже на интервали еквивалентно на по-малко от границата на ясна видимост, така че да се постигне възможно пълно покритие. Търсенето обикновено се предприема с наземна линия от осигуряваща лодка за насочване на контролера (обр. V.3.7– V.3.11).

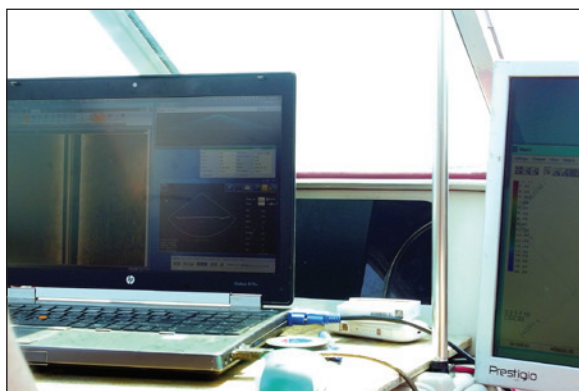
Координатите на зоната на проучване, както и на находките, са взети от GPS разположен на борда на лодката. Използвани са малки буьове за маркиране на находките. На някои от буьовете се слагат светлоотразители и за по-близки до сушата цели се използва мерене с тотална станция. Тук в случая е от значение обстоятелството, че на нос Чироза е разработен добър геодезически полигон с точно измерени и стабилизиращи репери.

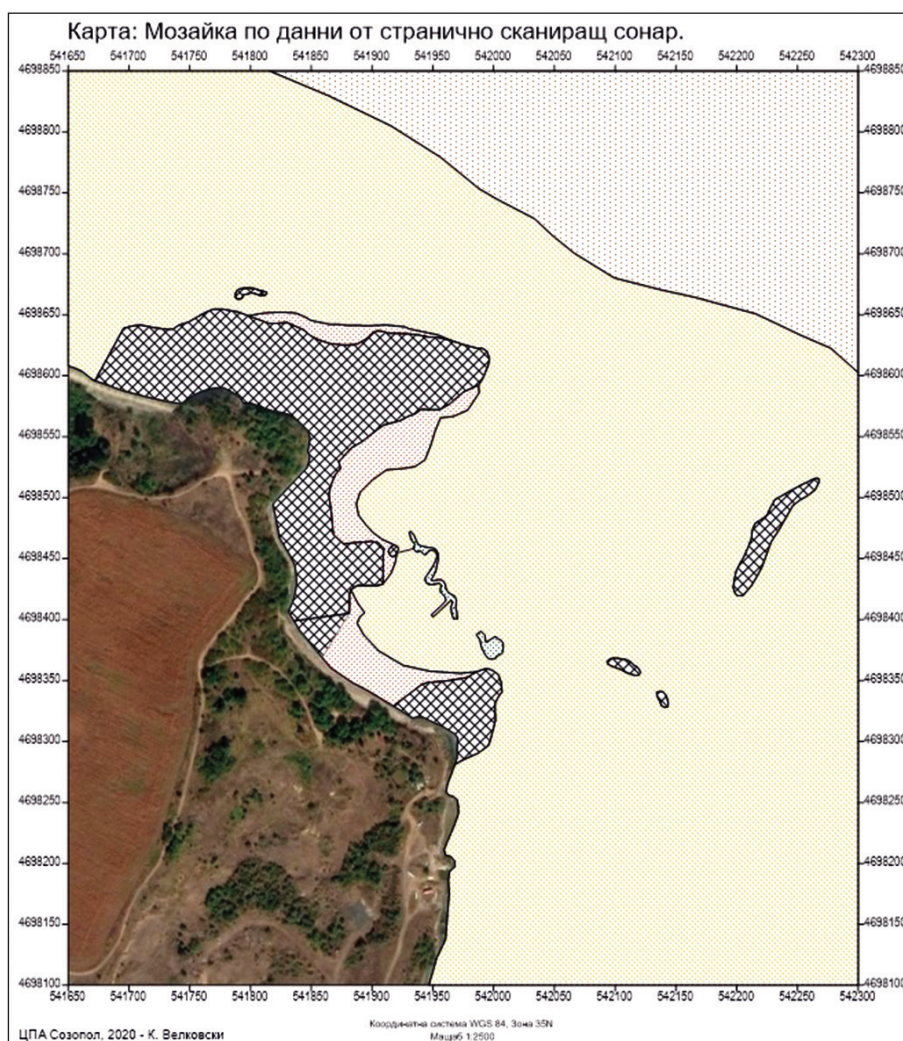
*V.3.1. Заснети останки от антична структура в подножието на нос Чироза
Remains of an antique structure at the foot of Cape Chiroza*

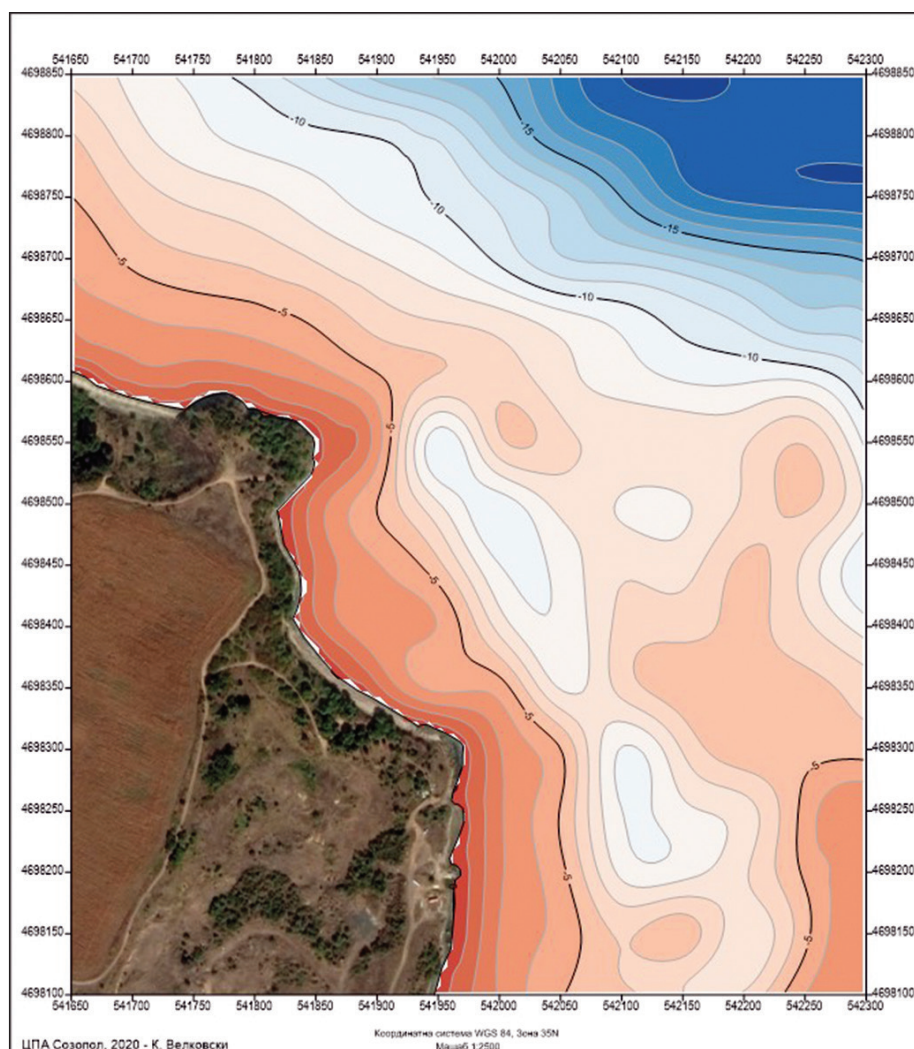
*V.3.2. Зона на геофизични проучвания на инж. Кирил Велковски
Area of geophysical research of Eng. Kiril Velkovski*

*V.3.3 – V.3.4. Кап. Радостин Пенев с лодка на Центъра за подводна археология – Созопол
Cap. Radostin Penev on the boat of the Centre for Underwater Archeology, Sozopol*

*V.3.5. Мозайка по данни от странично сканиращ сонар
Mosaic based on data from a side-scan sonar*

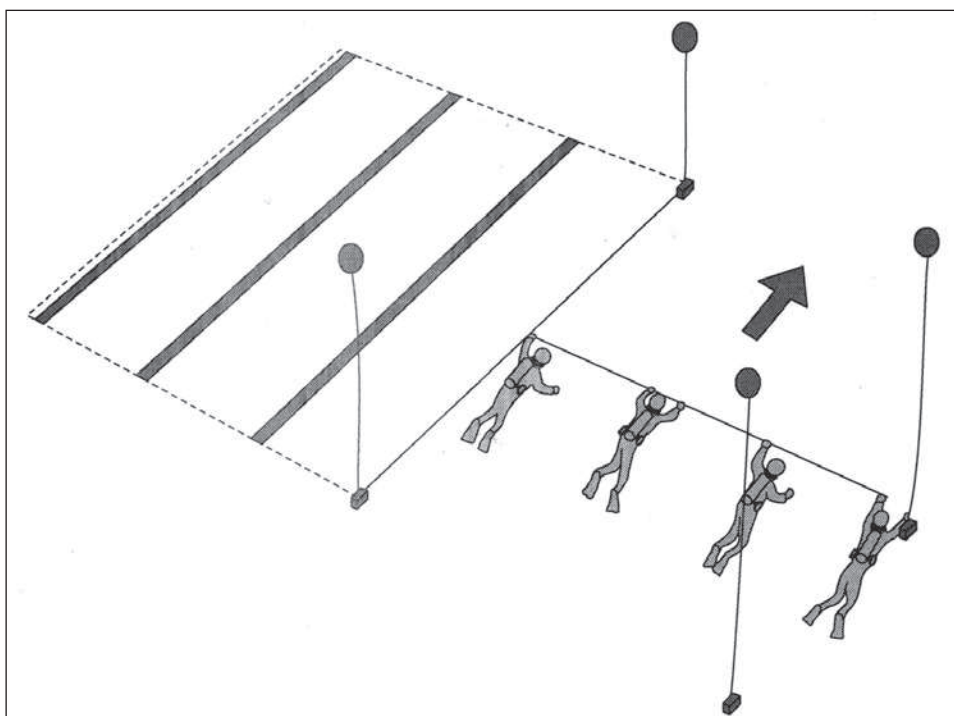
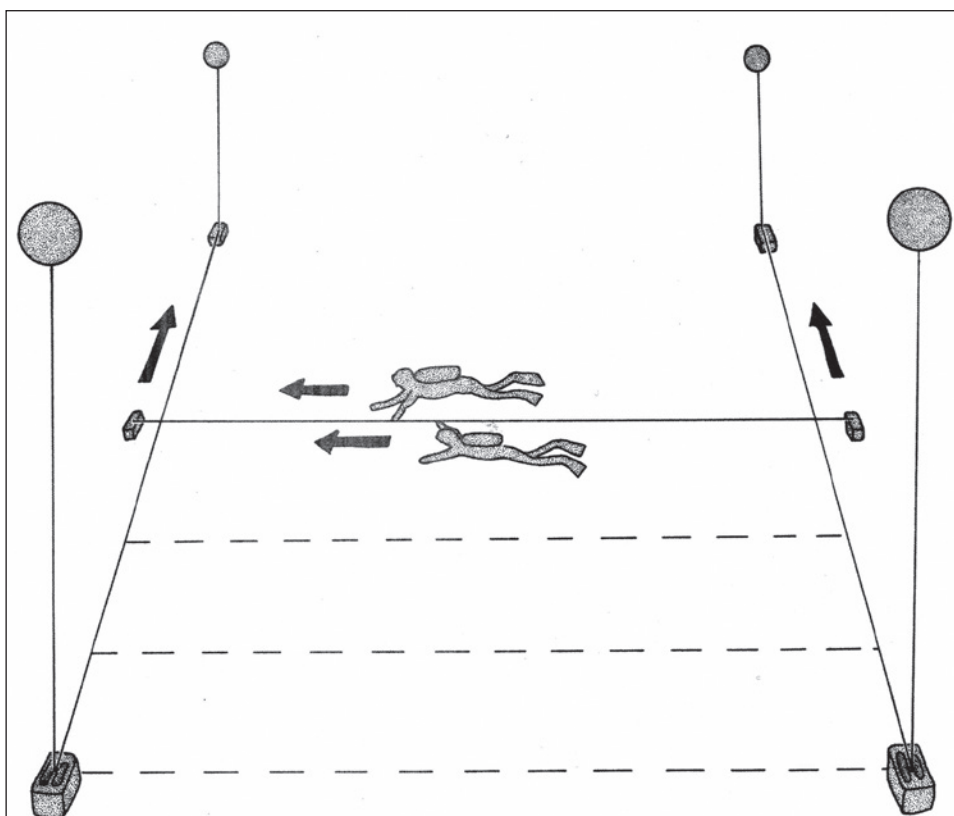

*V.3.6. Батиметрична карта на зоната на геофизични проучвания
Bathymetric map of the geophysical survey area*

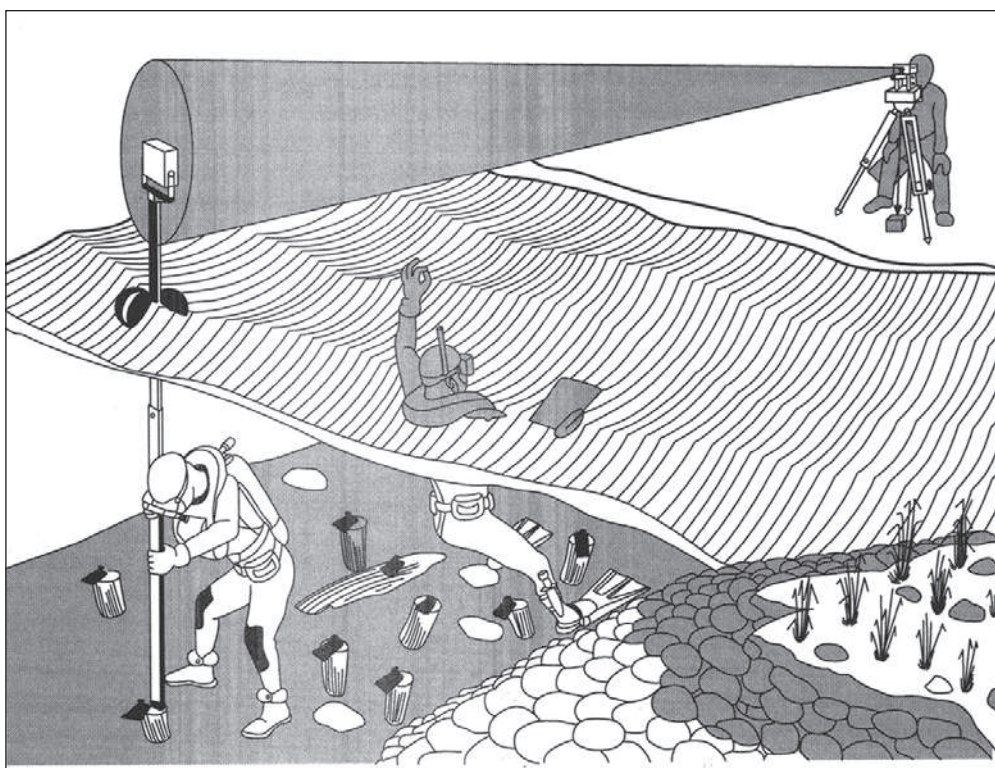
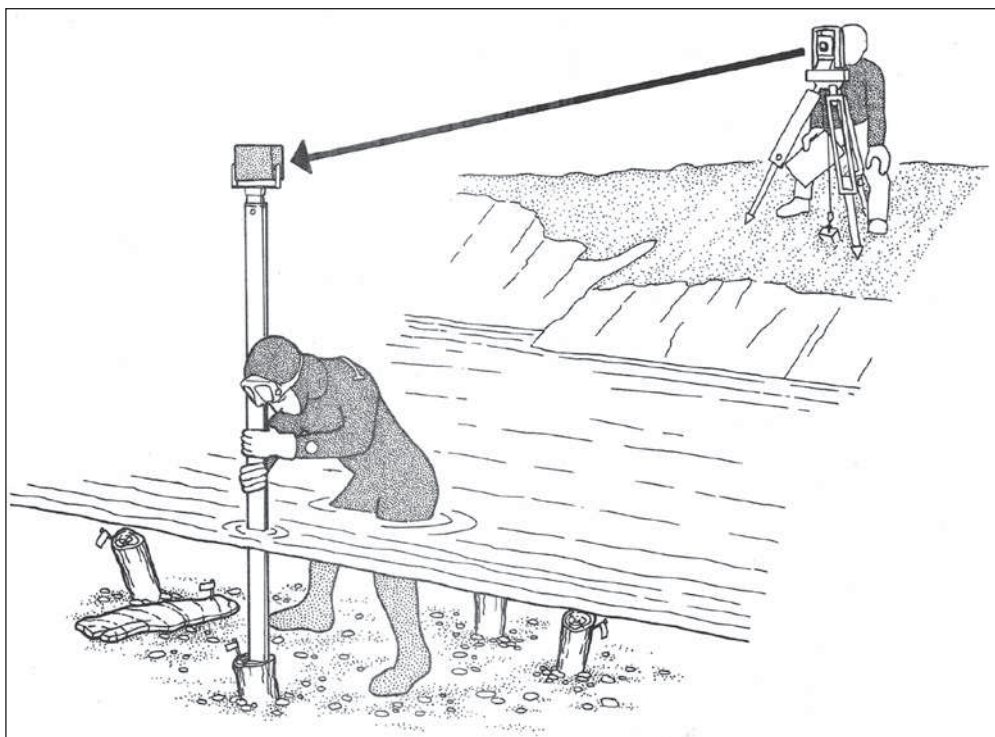

V.3.7. Работа под вода

V.3.7. Work under water

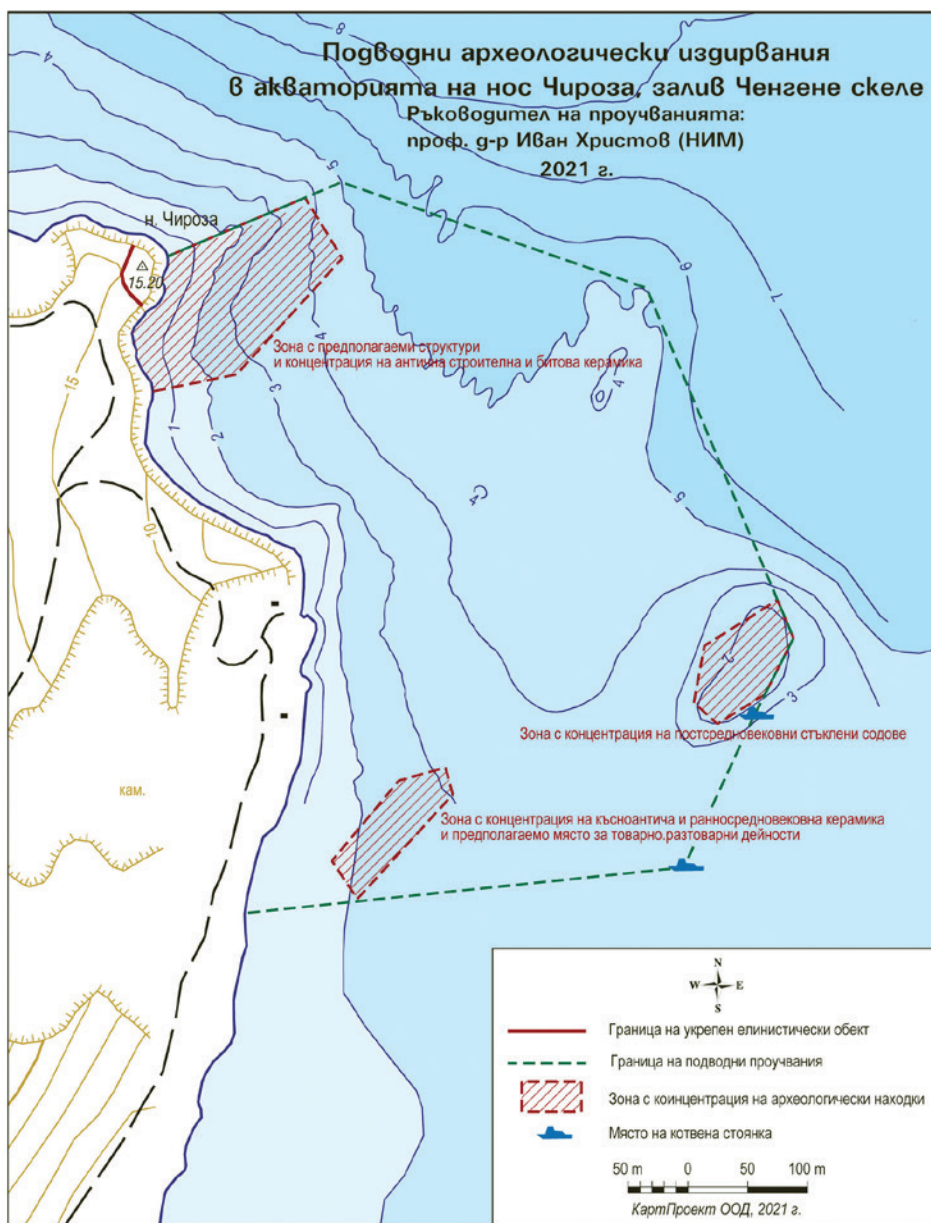
V.3.8 – V.3.9. Методи на работа и документирани на находки под вода (по Amanda Bowens)
Methods of work and documentation of underwater finds (by Amanda Bowens)

V.3.10 – V.3.11. Методи на работа и документиране на находки под вода (по Amanda Bowens)
Methods of work and documentation of underwater finds (by Amanda Bowens)

V.4. Зони с концентрация на археологически материал в акваторията на залива Ченгене скеле

При проведените подводни проучвания в близост до западния бряг на залива са установени три основни зони с концентрация на археологически находки. Това са зоната около югоизточното подножие на нос Чироза, зоната южно от сегашния талян и пред рибарските сгради на брега; зоната в средата на залива с характерна плитко залята скала и откриване на стъквени постсредновековни съдове (обр. V – Va).

V. Зони на проучвания в залива Ченгене скеле с концентрация на находки през 2021 г.
Exploration areas in the Chengene Skele Bay with a concentration of finds in 2021

Va. Зони на проучвания в залива Ченгене скеле с концентрация на находки през 2021 г., снимка с дрон
Exploration areas in the Chengene Skele Bay with a concentration of finds in 2021, captured with a drone

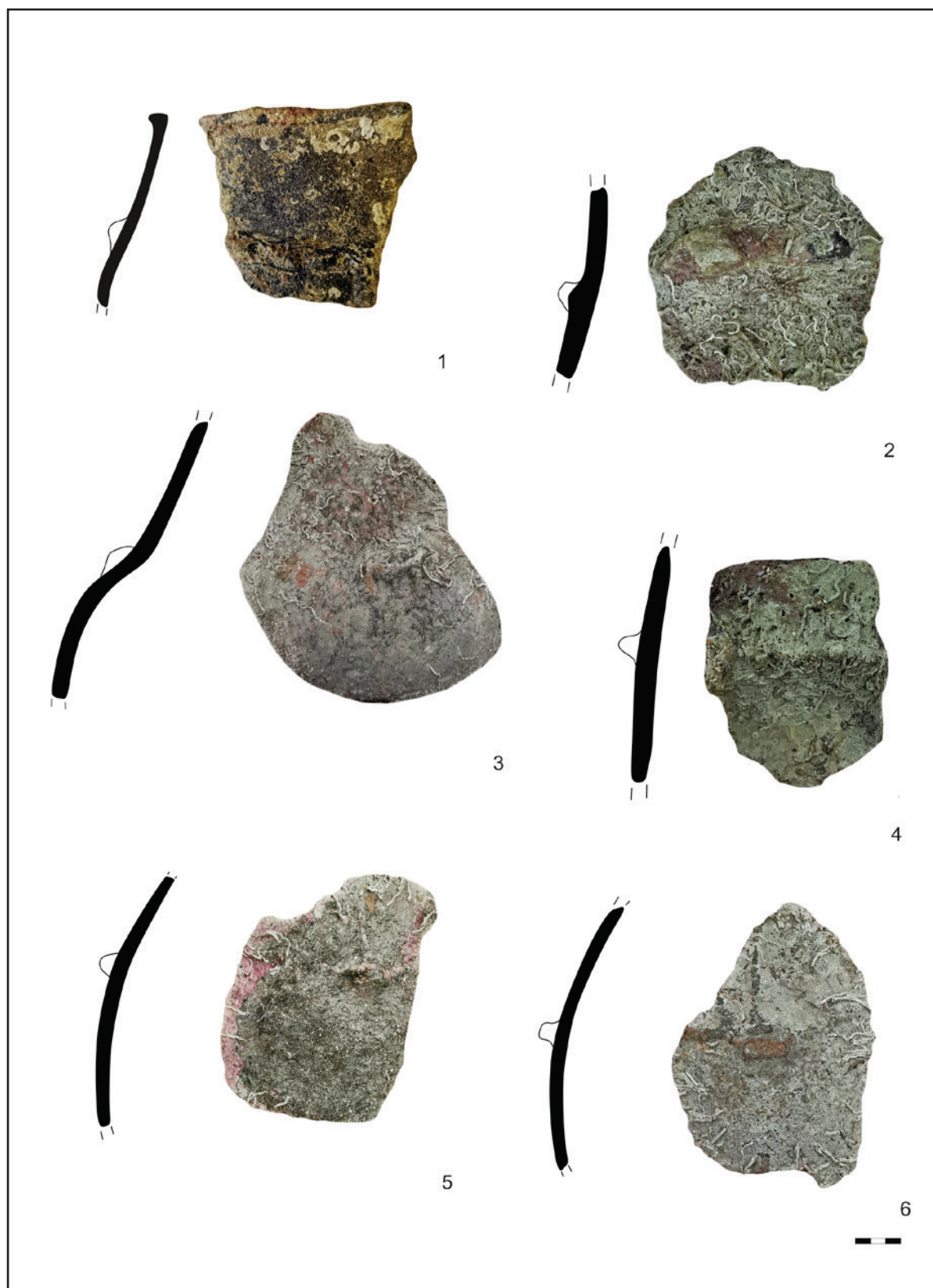
Зона около рифа пред нос Чироза

При подводните огледи през 2020 и 2021 г. водолазен екип успя да събере от морското дъно около 100 керамични фрагмента. Инвентирани са общо 17 предмета, които заедно с останалите находки дават основание да се твърди, че на морското дъно с най-изявена концентрация до 3 метра се е развивал многослоен археологически обект използван през цялото I хил. пр. Хр., както и през I–III век⁷. Най-ранните керамични фрагменти са от урноподобни съдове с релефна украса, които по характеристика могат да се датират за началото на I хил. пр. Хр. (обр. V.4.1).

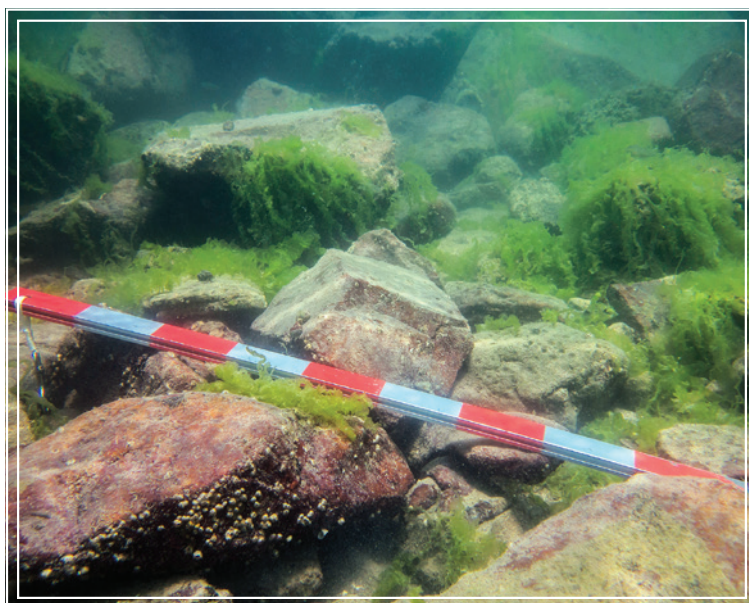
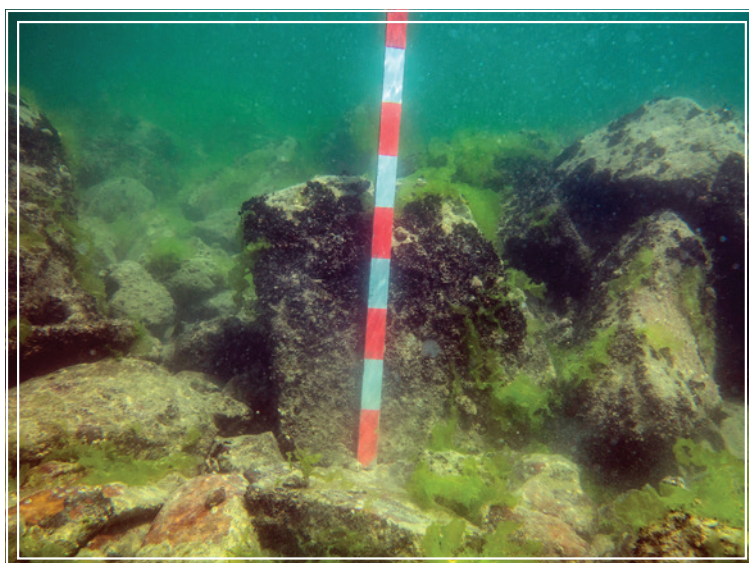
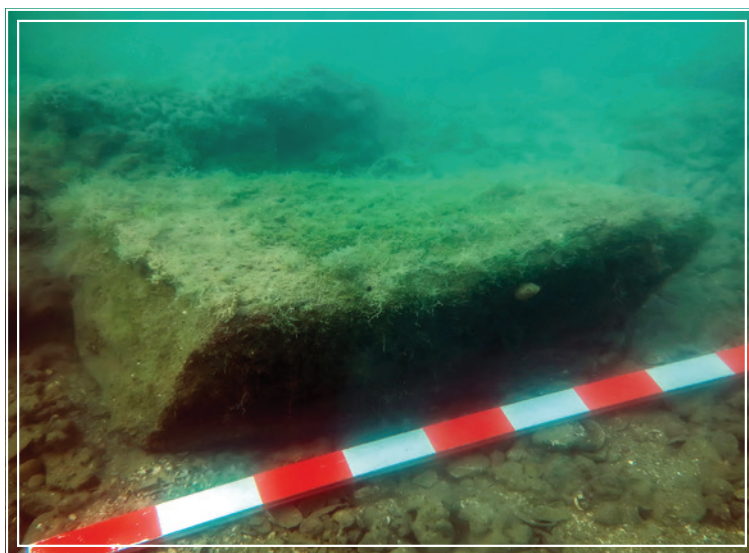
Върху подводна тераса, развиваща се югоизточно от нос Чироза на дълбочина до 2 метра, са заснети концентрации на ломени камъни и обработени блокове, сред които се намират фрагменти от строителна керамика от Класическата и Елинистическа епоха (обр. V.4.2– V.4.6.).

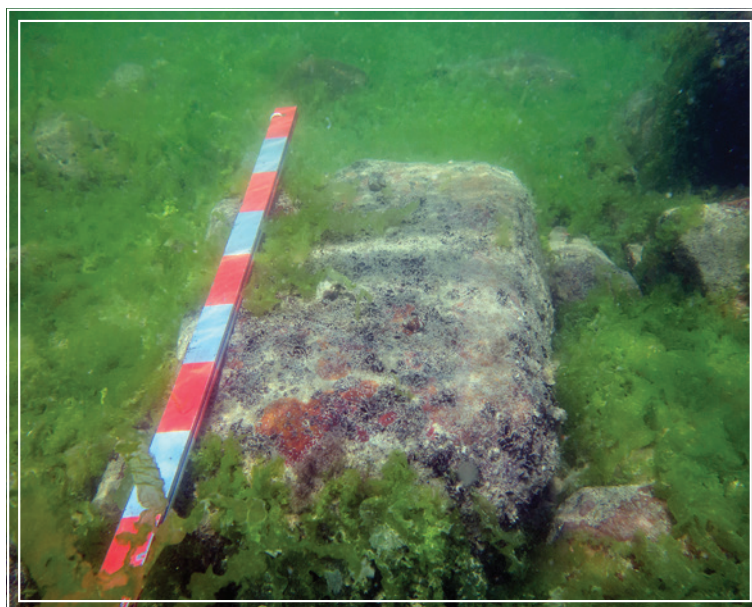
Въпросните блокове и по-малки камъни вероятно са част от една или две структури силно разрушени от морето, с унищожена във времето свързваща калова спойка. Разположени на скална основа с измит културен пласт те са се оказали неустойчиви и разместени. По всичко личи, че каменният материал е различен, по начин на обработка и структура, от този използван при градежа на укреплението на носа.

⁷ Всички находки от проучванията се съхраняват в РИМ–Бургас.

V.4.1. Керамични фрагменти от съдове работени на ръка
Ceramic fragments of hand-made pottery

V.4.2–V.4.6. Обработени блокове от разрушени структури в югоизточното подножие на нос Чироза

Hewn blocks of destroyed structures at the southeastern foot of Cape Chiroza

Откритата керамика през 2020 и 2021 г. коренно се различава по форми и датировка от тази, открита на сухоземния укрепен късноелинистически обект на нос Чироза. Тази констатация особено важи за строителната керамика.

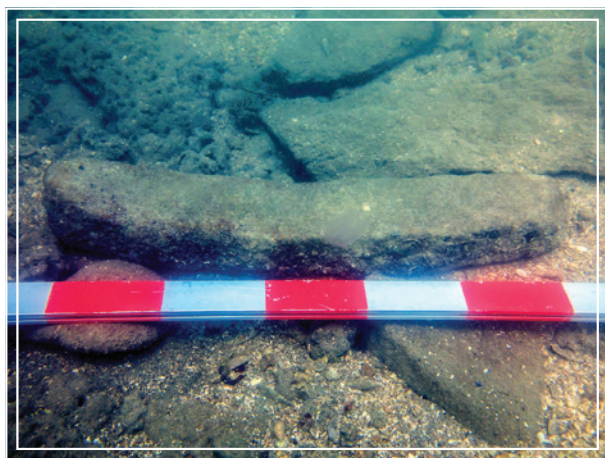
Тук заслужава да обърне внимание на откриването на няколко интересни предмета. На първо място това са половин каменен гръцки щок и два цели такива. Парчето от щока представлява блок с дъговидна форма и правоъгълно сечение

(обр. V.4.7). В единият край се забелязва жлеб, врязан от всички страни. Максималната дължина на предмета е 55 см при височина 10 см.

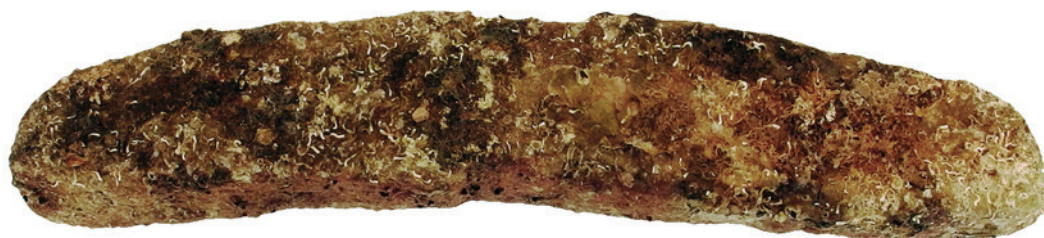

V.4.7. Фрагмент от гръцки тип каменен щок
Fragment of a Greek type stone stock

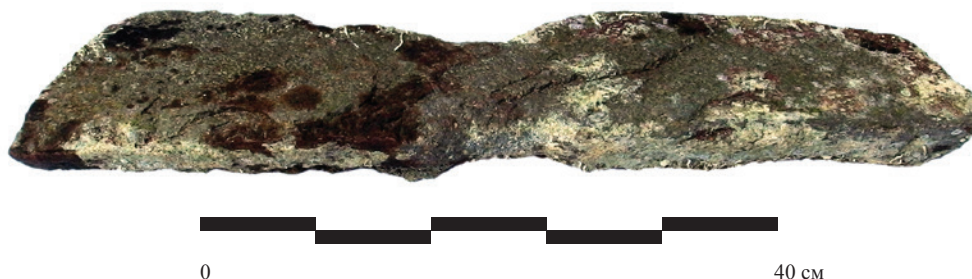
Вторият цялостно запазен щок е открит в близост до първия върху рифа в източното подножие на нос Чироза. Той представлява също блок с дъговидна форма и правоъгълно сечение (обр. V.4.8– V.4.9). Щокът има дължина 63 см и дебелина 7 см. Дължината на жлеба е 7 см.

V.4.8. – V.4.9. Цялостно запазен гръцки тип каменен щок
Completely preserved Greek type stone stock

Третият щок е намерен през 2021 г. южно от първите в близост до мястото на откриване на стъклени съдове, които описвам в следващите редове (обр. V.4.10). Щокът има следните размери: дължина 70 см; широчина 17 см; дебелина 4–5 см. Притежава жлеб в средата с размери 10/10 см. Интересното при този предмет е, че той е реплика на оригинален гръцки щок и по всяка вероятност е местна изработка. Според д-р Стефан Велев той е изработен от метаморфна скала (шист или гнайс), каквато по крайбрежието няма, но се среща във вътрешността на Странджа.

*V.4.10. Каменен щок – вероятна местна изработка
Stone stock, probably a local produce*

Подобен грубо изработен каменен блок, наподобяващ гръцки щок, но с по-малки размери, се съхранява в Националния исторически музей (№ 16827; размери: 46/14/4 см; тегло 5,5 кг). Представява блок с неправилни форми и следи от обработка в централната част и заобляне в единия край. Периферията му е начупена, а повърхността е неравна, както по-горе коментирания щок (обр. V.4.11).

*V.4.11. Каменен щок от сбирката на НИМ (Инв. № 16827) – вероятна местна изработка
Stone stock from the NHM collection (Inv. № 16827), probably local production*

Тук е мястото да припомним, че П. Делев споменава за намирането на каменен щок на „западния бряг на Отманли (нос Чукалята, Делев 1990, 140), т. е. известните каменните щокове от залива Ченгене скеле стават четири.

Откритите предмети са били част от т. нар. класическа дървена котва. Тя има за основа дървен ствол, в чийто долен край са прикрепени под остър ъгъл две дървени лапи. В горната част е закрепен въпросния каменен щок, чиято цел е да наклони котвата така, че една от лапите да се заби в морското дъно (Христов 2013). Най-ранните изображения на каменен щок, върху аполонийските монети, се датират за VI в. пр. Хр. (Йорданова 2020, 196–239).

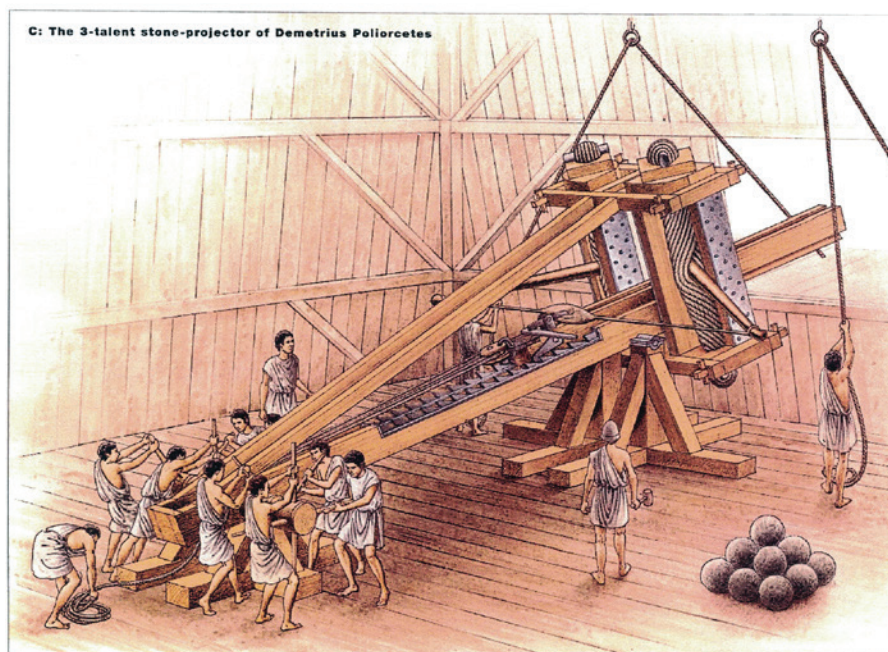
Преобладаващата датировка на каменните щокове е VII–I в. пр. Хр. Според К. Порожанов, съществува вероятност котвите с каменни щокове да са използвани по Западното Черноморие още в началото на I хил. пр. Хр. (Порожанов 2000, 33–39; Порожанов 2012, 262). Тук трябва да припомним, че за разлика от каменните котви, дървените такива с каменни щокове, се използват на гребно-ветроходни кораби с по-голяма водоизместимост и възможност да се предвижват бързо благодарение силата на вятъра. Тези кораби рядко навлизат в малки заливи. Те пускат своите котви в открити места, най-често пред морските носове. В този смисъл изказваме хипотезата, че фрагментирания щок (половинка) е бил преизползван като сполия в някой градеж на сграда в подножието на нос Чироза, след като е престанал да бъде използван от кораб, който не е навлизал в плиткия залив Ченгене скеле.

Другите предмети, които заслужават отделно внимание, са три каменни бойни топки, извадени от водата в края на подводния риф (обр. V.4.12–V.4.14). Те са част от колективна находка от сходни предмети, които предстоят да се документират и съхранят. Първата топка тежи 8 кг и е с диаметър 18 см, втората тежи 7,850 кг и е с максимален диаметър 20 см.

V.4.12 – V.4.14. Каменна бойна топка открита в акваторията на нос Чироза
Stone battle round shot from the water area of Cape Chiroza

Както препоръчва Вегеций (Veget. IV, VIII), камъни с подобна форма трябва да се събират около реките. Да се подбират с кръгла форма, тежки и удобни за мятане. В античният свят са познати редица случаи, при които в армейските контингенти има специални войници, които мятат каменни ядра и такива, които използват обсадни машини изстрелващи по-тежките камъни (над 300 г). Смята се, че първообраза на тези машини бил изобретен през 399 г. пр. Хр. С широка известност се ползвали балеарските прашкари, за които са се съхранили много данни в писмените извори (Diod. V. 18; Liv. XXVIII. 29. 5; Veget. I. 16; Campbell 2011, 678–680). Когато древните гръцки автори споменават катапулти, те понякога диференцират между „стрела“ (ὄξυβελής) и „каменен апарат“ (Λιθοβόλος или πετροβόλος). Юлий Цезар споменава за прашкари, които мятали каменни снаряди с тегло един римски фунт (327 г.) (Bel. Gal. II. 81). Катапултите използвани за изстрелване на каменни ядра се делили на едно и двураменни (Стоянов 2008, 54). Според Т. Стоянов еднораменните (onagros) изстрелвали ядра само с голям диаметър и били предназначени за разрушаване на сгради зад крепостните стени. Двурраменните каменомети, наричани още литобол (от гр. Lithobolos) или палинтони (хвърлящи камъни) изстрелвали каменни ядра с по-малък диаметър. Калибърът на катапултите се изчислявал по схема съобщена от Филон Византийски в съчинението му „Изработване на стрелящи машини“. Така например каменно ядро с тегло 10 мини (4,36 кг) отговаряло на диаметър около 20,3 см, а ядро с тегло 1 талант (26,196 кг) отговаряло на диаметър 36,9 см (обр. V.4.16).

V.4.16. Възстановка на оръжие за изхвърляне на каменни топки по D. Campbell
Restoration of a device for launching stone round shots (by D. Campbell)

Като паралел на ядрата от Ченгене скеле можем да посочим бойните топки от: укрепления елинистически обект Фармакида (Христов, Пантов 2016, 147–149) до гр. Приморско (тежат средно от 1 кг до близо 6 кг и имат диаметър от 9 до 18 см – обр. V.4.15); гетската столица Хелис (Стоянов, Михайлова, Ников, Николаева, Стоянова и др. 2006, 42–44), Севтополис (Димитров 1957, 70–71), тракийската резиденция на връх Кози грамади.

V.4.15. Каменни бойни топки от укрепления елинистически обект в м. Фармакида до гр. Приморско

Stone battle round shots from the fortified Hellenistic site at Farmakida near Primorsko

Другият интересен каменен предмет, макар и не цялостно запазен, е част от т. нар. олинтска мелница (обр. V.4.17). Както е известно в литературата името на този тип хромели/мелници произлиза от името на обекта (гръцкият град Олинт – Северна Елада), където са открити в голямо количество и обособени в отделен тип (Frankel 2003, 5–9, 18). Ареалът на разпространение на „олинтската мелница“ обхваща почти цялото Средиземноморие, а също така и териториите на дн. Чехия, Словакия, Румъния, Украйна и България. Въпреки, че олинтската мелница е определена като мелницата на класическа Гърция, използването ѝ се наблюдава и през Елинистическата епоха (Нехризов, Цветкова 2008, 331 / 493). Най-близкия териториален паралел на този тип хромел е паметник от м. Манастир тепе – района на Бургаски минерални бани (съхранение РИМ Бургас) и фрагментите от обекта Фармакида до гр. Приморско (обр. V.4.18).

V.4.17. Фрагмент от олинтски тип мелница намерена под вода до нос Чироза

Fragment of an Olynthus millstone found in the waters of Cape Chiroza

V.4.18. Олинтски тип мелница от укрепения елинистически обект в м. Фармакида до гр. Приморско

Olynthus millstone from the fortified Hellenistic site at Farmakida near Primorsko

Откритите керамични фрагменти от съдове са разнообразни. Могат да бъдат открити две често срещани форми – чаши и лагиноси.

Чашите от акваторията на нос Чироза са изработени на гърнчарско колело с оранжево-керемиден или керемидено-червен цвят на глината (обр. V.4.18a; 1–2). Използвани са за вода и вино, и вероятно са местно производство. Могат да бъдат оприличени също така и на малки плитки купи (вж. Егорова 2009, 218–221). Те намират точен паралел с чашите открити под вода в залива Вромос (Христов и колектив 2014, 104)⁸.

Запазените фрагменти от лагиноси позволяват графична възстановка на формата (обр. V.4.18a; 3). Те са с керемидено-червена на цвят глина. Лагиносът е съд за течности с тясно устие, тънка и дълга шия, широко биконично или с форма на сплесната сфера тяло и масивна дръжка. Описани са като съдове за вино, използвани при симпозиуми (Недялков 2020, 79). Лагиносите са характерни преди всичко за Елинистическата епоха. Вероятно съдът от акваторията на Чироза е местно производство от Аполония.

⁸ В публикацията от 2014 г съдовете погрешно са датирани в Римската епоха. Всъщност, от позицията на времето, се налага предатиране на керамичния материал от залива Вромос, където масовия материал е от Късноелинистическата епоха.

V.4.18a. Фрагменти от керамични съдове – паници и купи
Fragments of ceramic vessels, plates and bowls

Под водата са открити десетки фрагменти от амфори и няколко сравнително цели такива (обр. V.4.19 – V.4.21). Тяхната датировка варира от Ранноелинистическата епоха, Късноелинистическата и Римската епоха.

Могат да се разпознаят следните фрагменти: столче от амфора на Менде, втора/трета четвърт на IV в. пр. Хр.; столче на амфора от о. Хиос – края на V – първата четвърт на IV в. пр. Хр.; дъно на амфора от о. Лесбос – края на V в. пр. Хр.; гърло от амфора от о. Тасос от IV – III в. пр. Хр.

V.4.19a.
Амфора от
IV в. сл. Хр.

V.4.19a.
A 4th century
amphora

Сравнително добре е запазена амфората от IV в. пр. Хр. Тя има височина 65 см. Долната половина е отчупена. Максималният диаметър на тялото на предмета е 42 см. Височината на устието с дръжките е 23 см при външен диаметър 17 см (обр. V.4.22 – V.4.25). Амфората, която има високо цилиндрично гърло по всяка вероятност спада към продукцията на полуостров Книд (намирал се е в самия край на дългия 70 км полуостров Датча, днес в провинция Мугла, Турция; сравни с: Монахов 2003, 302, табл.72).

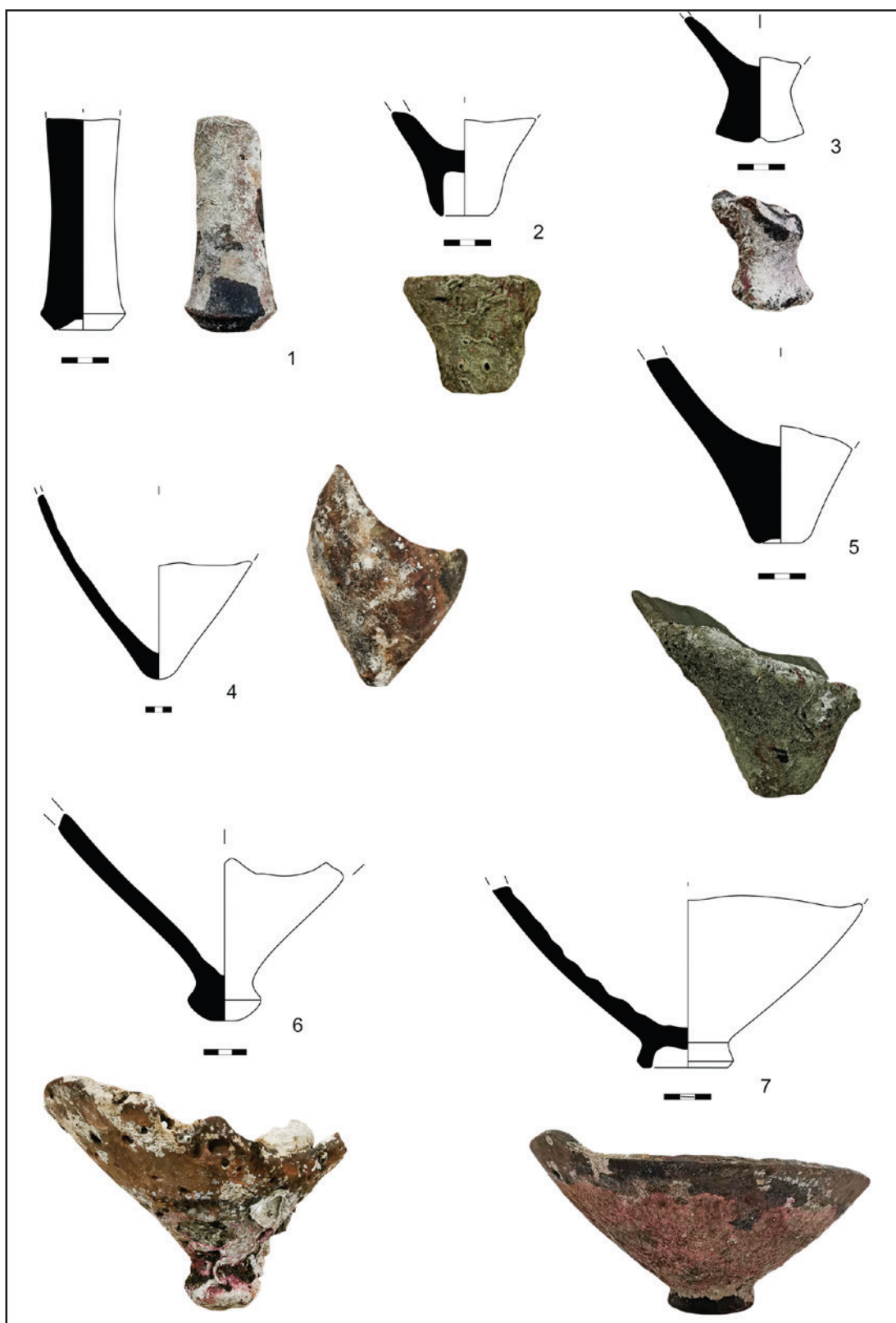
Запазена е и горната половина на амфора от първата половина на IV в. от района на Северното Черноморие. Предполага се, че е за вино, като най-вероятно е вариант на тип Зеест 726 (Зеест 1960, 166; обр. V.4.19a).

В югоизточната акватория на нос Чироза до края на подводния риф са открити също и дъна и стени на късноантични амфори от V – VII в. (Late Roman 1 – вж. подобни амфори при: Bass, van Doorninck 1982, 155 – 157; Hill 2016, 10 – 12).

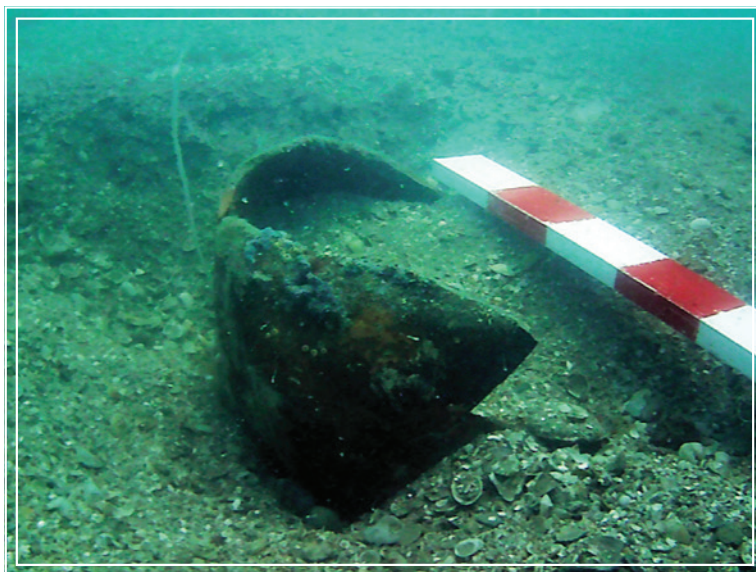
V.4.19. Амфори от различни исторически периоди открити в югоизточното подножие на нос Чироза

Amphorae from different historical periods found at the southeastern foot of Cape Chiroza

V.4.20. Амфори от различни исторически периоди открити в югоизточното подножие на нос Чироза

Amphorae from different historical periods found at the southeastern foot of Cape Chiroza

*V.4.21 – V.4.25. Откриване на части от гръцки амфори в акваторията на нос Чироза
Discovering parts of Greek amphorae in the water area of Cape Chiroza*

Освен битова керамика и амфорна тара под водата са открити различни фрагменти от строителна керамика. Прави впечатление намирането на голямо количество фрагментирани и почти цели плоски и извити керемиди от различни исторически периоди.

Изключително добре запазен е коринтски тип солен от IV–III в. пр. Хр.⁹ Притежаваме цялостно запазена форма с отчупвания само в единия ъгъл (обр. V.4.26–V.4.27). Плоската керемидата има: дължина 64 см; ширина 56 см; височина на ръба по дължина 5 см. Двете дълги страни на плоската част завършват с надлъжни ръбове. В горния напречен край на керемидата е оформен релефен ръб, върху който се закрепва керемидата от следващия ред. Долният напречен край на керемидата се удебелява и завършва с прав челен ръб. Също така в долната част, непосредствено под надлъжните ръбове, върху долната повърхност на керемидата, са оформени две ъглови скосявания (Вж. подробно описание на покривна керамика от епохата – Киров 2014, 65–100; Киров 2016, 81–98).

Между впрочем в залива са открити още множество фрагменти от коринтски плоски керемиди (обр. V.4.28–V.4.30). Те, по подобие на вече описаната керемидата, са с правоъгълна форма, като плоската им част е леко извита. Липсата на цели екземпляри прави невъзможно определянето на дължината им, а от там и датировката им в границите на Класическата и Елинистическа епоха.

За съжаление открит е само един фрагмент от покриващи керемиди. Той също е от коринтския тип.

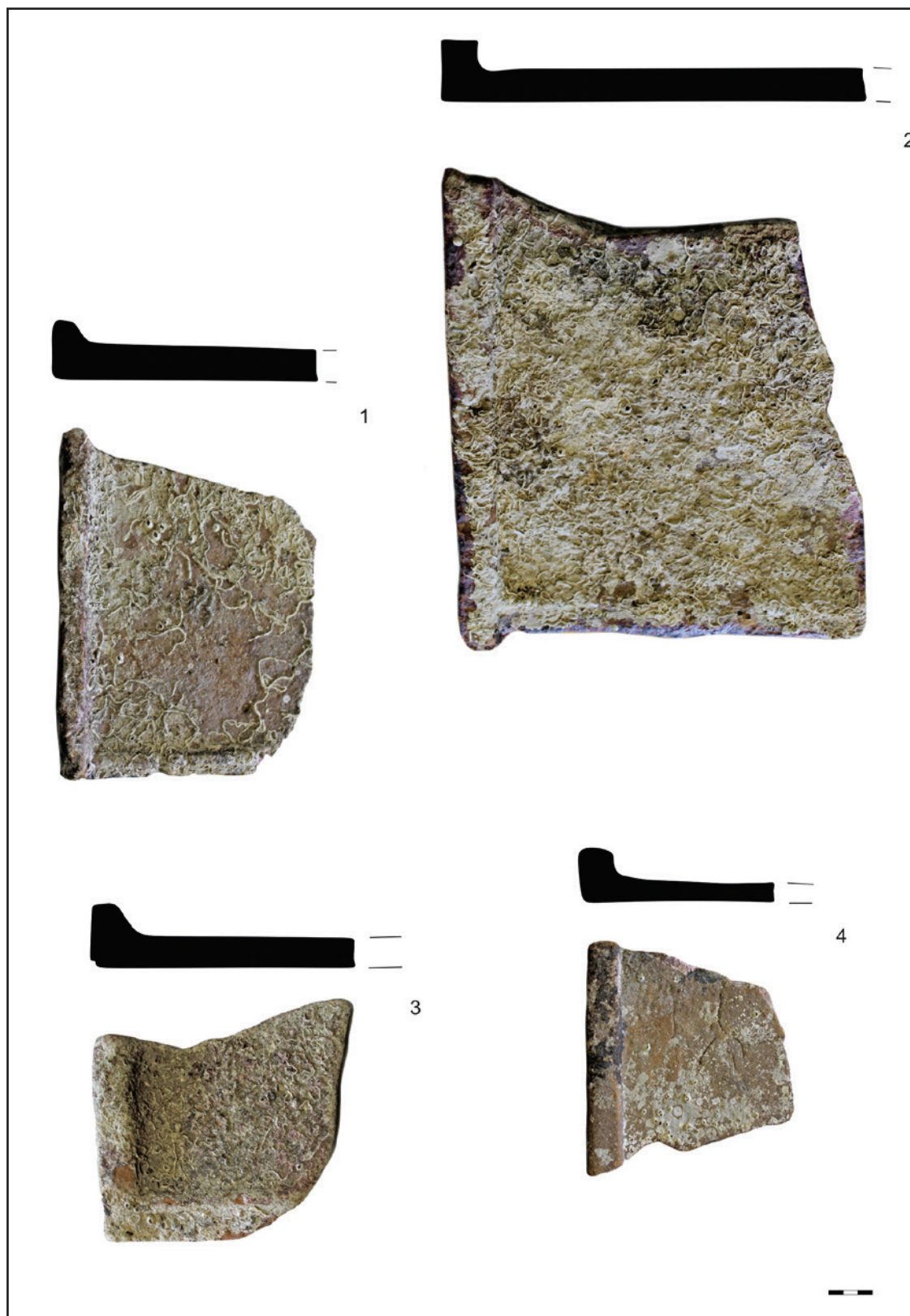
Употребата на строителна керамика през Класическата и Елинистическата епоха не е изолирано явление за крайбрежието на Западния понт. В научната литература има достатъчно публикувана информация, която показва наличието на покривна керамика в редица антични центрове: Истрия (при езерото Синая), Калатис (Мангалия), Бизоне (Каварна), Дионисополис (Балчик), Одесос (Варна), античен укрепен обект до с. Емона, Месамбрия (Несебър), обект в м. Св. Мариана около Созопол, м. Месарите в гр. Созопол на полуостров Колокита, южно от град Созопол, в некрополите на Аполония Понтика и Месамбрия, полуостров Урдовиза (Китен), тържището в залива Вромос, античното селище на полуостров Хрисосотира, Малкото кале при с. Равадиново и др. (Ognenova-Marinova 1980, 110–155; Стоянова 2008, 215–146; Киров 2020, 91–95; Христов, Киров, Прахов 2021, 121–143).

⁹ Благодаря на гл. ас. д-р Даниела Стоянова (СУ „Св. Климент Охридски“) за консултацията относно датировката на керемидата.

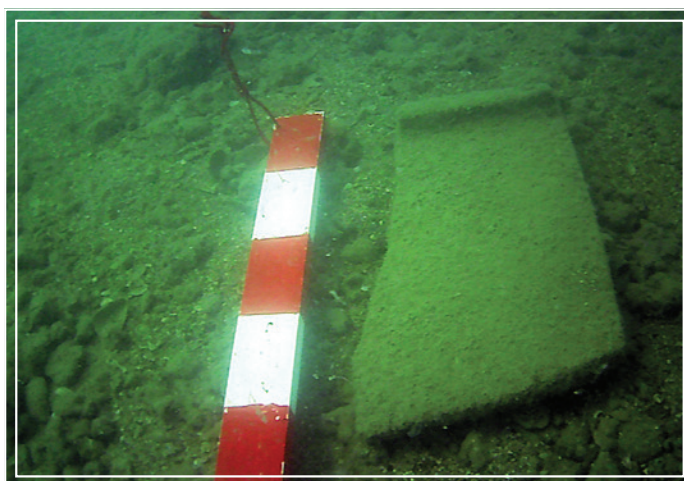

V.4.26 – V.4.27. Добре запазен елинистическа плоска кермида от подножието на нос Чироза – есента на 2020 г.

Well-preserved Hellenistic solen found at the foot of Cape Chiroza

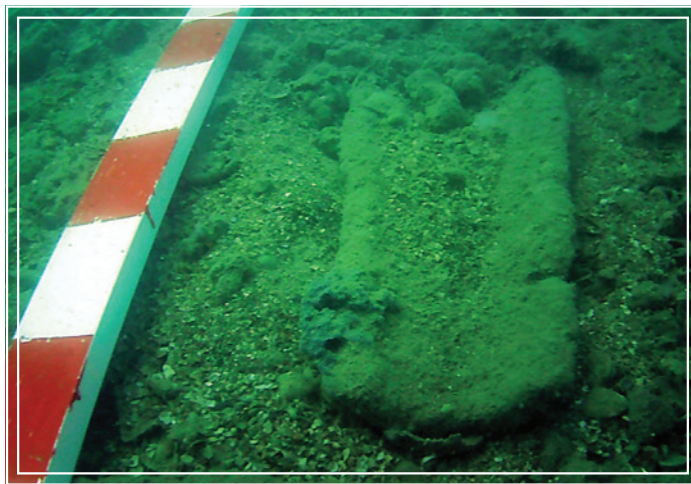
V.4.28. Фрагменти от елинистически плоски керемиди
Fragments of Hellenistic solenes

V.4.29 – V.4.30. Фрагменти от елинистически плоски и покриваци керемиди
Fragments of Hellenistic solenes and kalupters

Хронологически погледнато следващите находки на строителна керамика са два по-големи фрагмента от плоски римски керемиди – тегули (*tegulae*). Близки са по форма с описаната вече плоска керемиди. Страничните ръбове са покривани с обли керемиди наречени имбрици (*imbrices*). Подобен тип керамика се използва в покривната конструкция на обществена, култова или частна постройка (Иванов 2006, 149–160).

Както споменах по-горе, изненада бе и документирането на концентрация на керамични фрагменти от ранновизантийски керемиди. Преобладават широко дълговидно извитите керемиди (обр. V.4.31 – V.4.32). По принцип този тип се характеризира с изключително разнообразие на размерите, оформлението на страничния ръб, състава и примесите на глината. При направата на керемидите е използвана глина с примеси от пясък, слюда, органика, дребни и средни камъчета. Дължината е от 41,6 см до 46,6 см. Външната ширина варира в по-големи граници от 11,4 см до 18,8 см, което е характерно и за вътрешна ширина от 8,0 см до 14,4 см. Дебелината на покриващите керемиди е от 2,2 см до 2,8 см. Откритите цели предмети имат червено-кафяв цвят.

V.4.31. Късноантични керемиди от акваторията на нос Чироза
Late antique roof from the waters of Cape Chiroza

V.4.32. Късноантични керемиди от акваторията на нос Чироза
Late antique roof-tiles from the waters of Cape Chiroza

Зона с късноантична и средновековна керамика

Интерес предизвиква керамично струпване в непосредствена близост до западния бряг на залива на дълбочина 1,6 м. Открити са десетки фрагменти от късноантични амфори, половин паница тип Late Roman C Ware Form 3 (по J. Hayes). Керамичният материал е събран около купчина ломени камъни (обр. V.4.33–V.4.35). Мястото е известно от преди 20 години като зона на намиране от рапанджии на цели и фрагментирани късноантични амфори. През 2020 г. в близост до каменното струпване при съвместната експедиция с д-р Найден Прахов открихме горната част на ранновизантийска амфора от VII в. (обр. V. 4.40).

Важно от гледна точка на изледваната акватория е намирането до късноантичните фрагментирани амфори, горната част на средновековна амфора от X–XI век тип Günsenin 1. Произход: Мраморно море, вероятно Ганос и Мраморен остров. Типът е широко разпространен: Южна Франция, Италия, Егейско море, Черно море, Източното Средиземноморие, Южна Русия (обр. V.4.36–V.4.39).

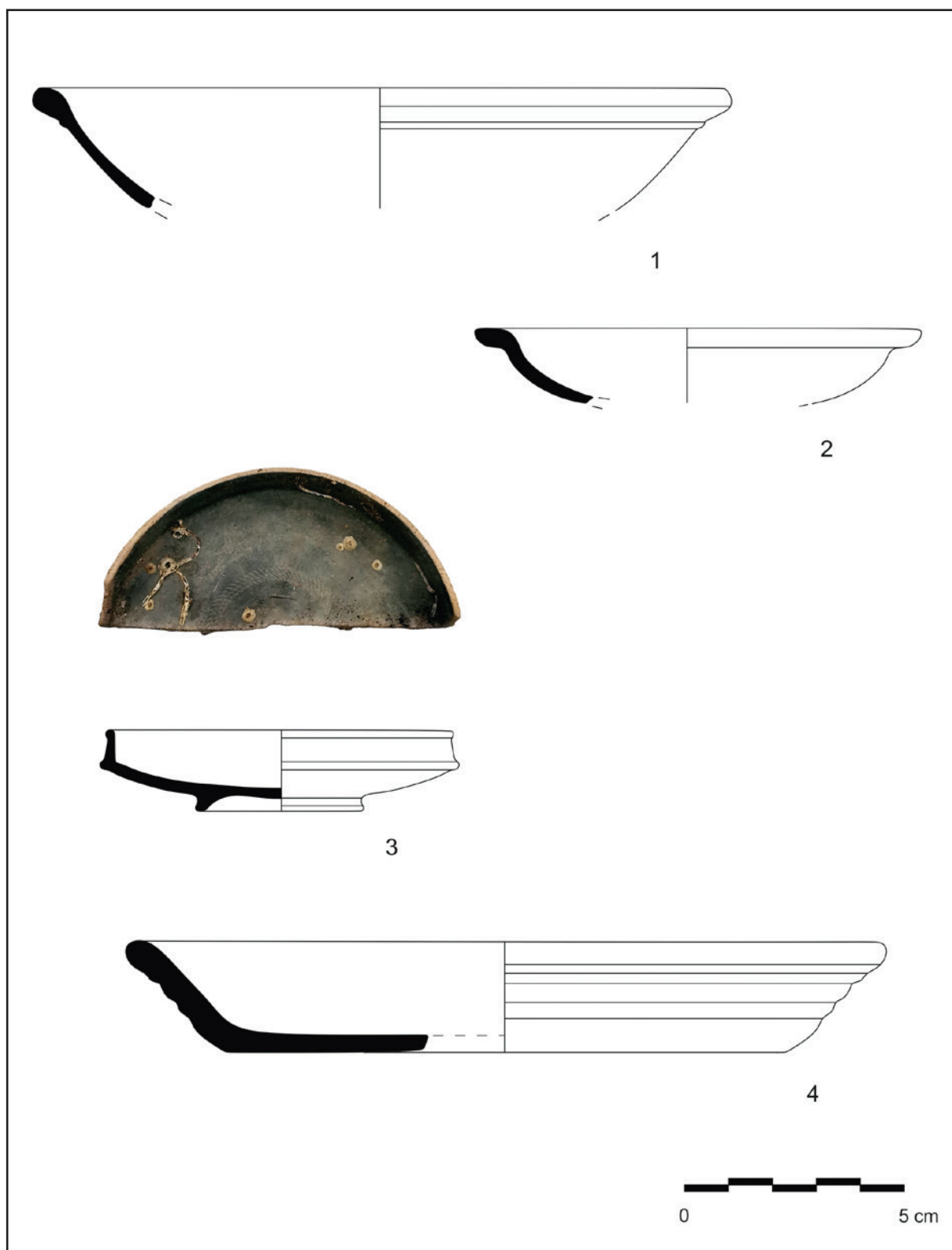
Най-късните фрагменти от амфори се датират в XIII век. Запазени са масивни дръжки, които са се издавали на по-високо ниво от устието на амфорите (обр. V. 4. 38–№2). Дръжките спадат към тип Günsenin 3 и се датират в късния XII и ранния XIII век (Günsenin 1989, 271–274). Произходът на този тип амфори е неизвестен. Неговото разпространение е твърде широко – Източното Средиземноморие, Черно море, Русия, Италия, Южна Франция.

V.4.33–V.4.34.
Късноантична
червенолакова
панница

V.4.33–V.4.34.
Late antique
red-glazed plate

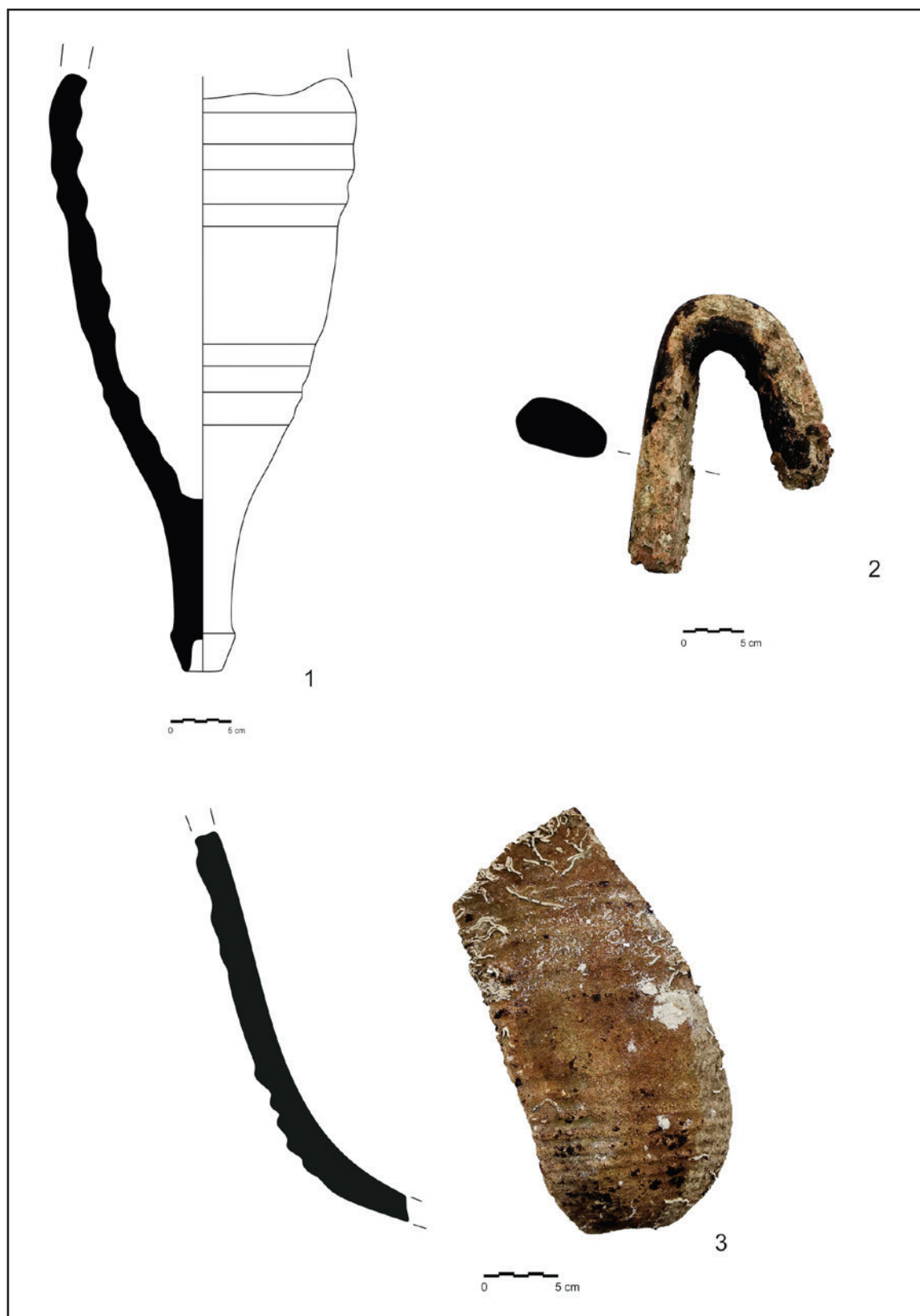
V.4.35. Фрагменти от вносни червенолакови паници от залива Ченгене скеле
Fragments of import red-glazed plates from the Chengene Skele Bay

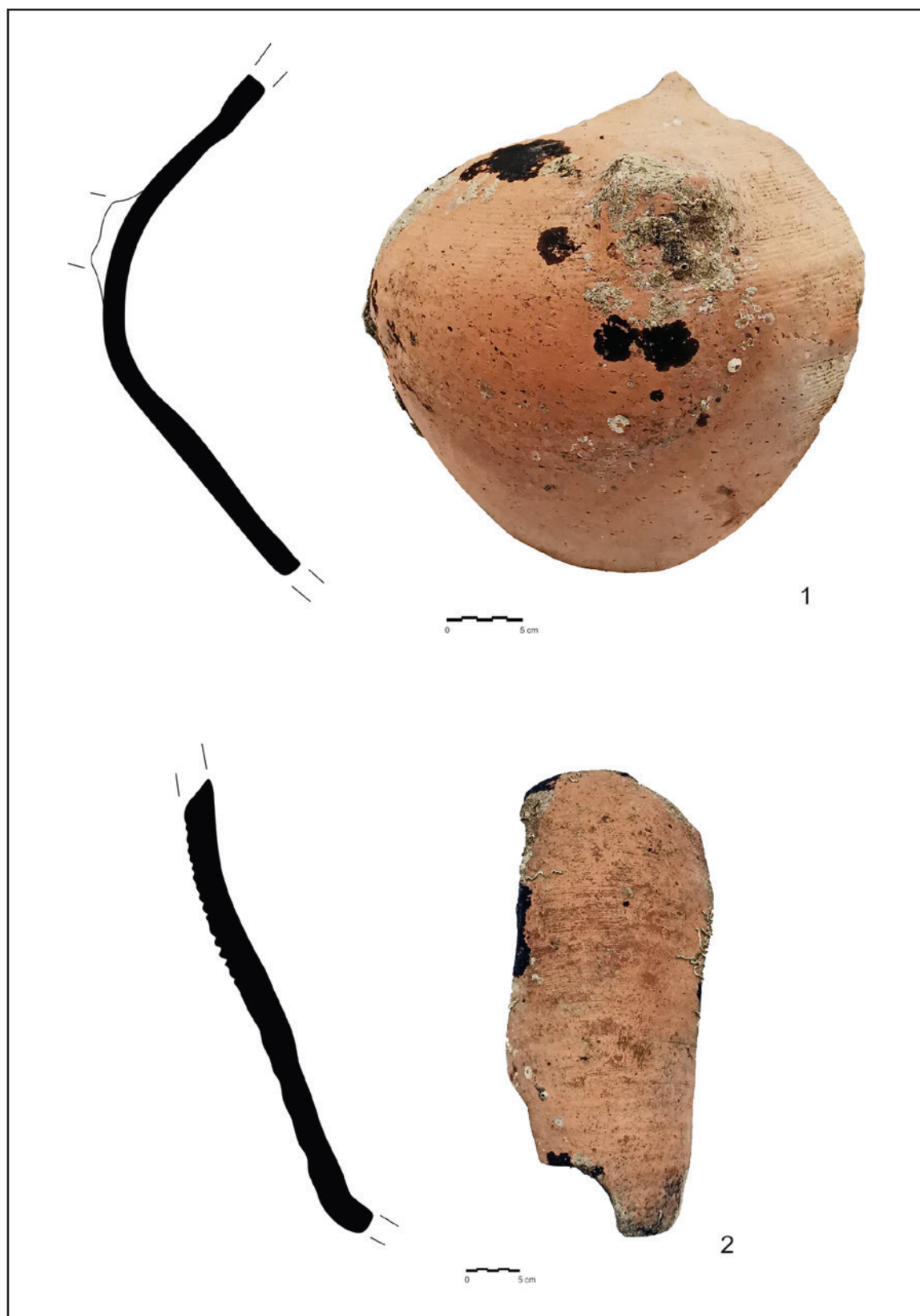
*V.4.36. Късноантични и ранносредновековни керамични съдове
Late antique and early medieval ceramic vessels*

*V.4.37. Късноантични и ранносредновековни керамични съдове
Late antique and early medieval ceramic vessels*

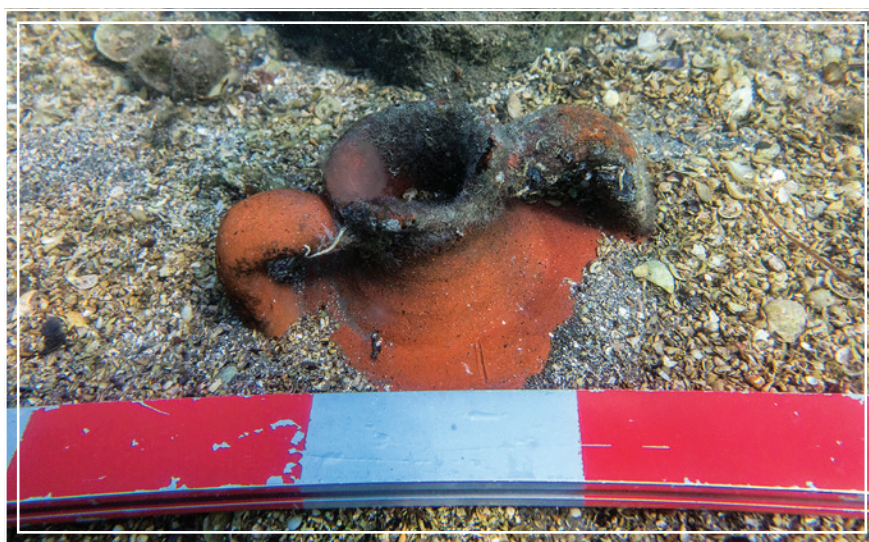
*V.4.38. Късноантични и ранносредновековни керамични съдове
Late antique and early medieval ceramic vessels*

*V.4.39. Средновековни амфори от западната акватория на залива Ченгене скеле
Medieval amphorae from the western water area of the Chengene Skele Bay*

V.4.40. Средновековни амфори от западната акватория на залива Ченгене скеле
Medieval amphorae from the western water area of the Chengene Skele Bay

*V.4.41–V.4.42. Средновековни амфори от западната акватория на залива Ченгене скеле
Medieval amphorae from the western water area of the Chengene Skele Bay*

Зона на стъклени цели и фрагментирани съдове

По време на подводни археологически издирвания в залив Ченгене скеле, проведени от Регионален исторически музей – Бургас, Център за подводна археология и Национален исторически музей, е получена информация за първи път през 2020 г. относно находище на стъклени съдове, открито в района на камениста плитчина в югозападната част на залива.

В посочената акватория през 2020 и 2021 г. се откриха десетки фрагменти от съдове, идентични с притежаваните от Националния исторически музей, за които споменах по-горе. Проучванията са ръководени от проф. д-р Иван Христов (Национален исторически музей) и гл. ас. д-р Найден Прахов (Център за подводна археология и Национален археологически институт с музей към Българска академия на науките – вж. Прахов, Христов, Марков, Попова 2021).

Плитчината е на дълбочина -2 – $-2,5$ м, с площ от около 15 дка с каменисто дъно. При водолазните огледи са открити множество фрагменти от стъклени съдове на площ от около 20 дка. Откриването на голямо количество стъкла около рифа предполага, че навярно става въпрос за корабокрушение в тази по-опасна зона в сравнително спокойния залив, но към момента не са открити останки от подобен инцидент в района на рифа, а и в залив Ченгене скеле. В цитираната публикация е изказано предположението, че е възможно стъклата да са изсипан товар от лодка или кораб по време на буря и силно вълнение, което допълнително е засилено от плитчината и стърчащите скали. Също така изказваме предположението, че инцидентът, при който стъклените съдове са загубени в морето, е възможно да се е случил на друго място в залива, а сандъците, в които те навярно са били опаковани, да са плавали известно време и да са потънали в зоната на рифа поради прибоя.

Вероятността, останките на кораба, превозващ стъклените съдове в близост до мястото на откриването им, според мен, е много голяма. Основание за тази хипотеза ми дават откритите под вода няколко фрагмента от железни котвени вериги и силно фрагментирани керамични съдове носещи белези на керамично производство най-общо за Късното средновековие и Възраждането (обр.V.4.51 – V.4.52). Между впрочем бе заснета една добре запазена верига с дължина повече от 2 м, устойчиво вклинена в камъните на рифа. Възможно е тя да води към котва на потъналия плавателен съд.

Колекциите от стъклени находки на Националния исторически музей и Регионалния исторически музей – Бургас включват 310 фрагмента, фрагментирани и цели съдове, които прилежно са описани и публикувани в цитираната по-горе студия (обр.V.4.43 – V.4.50). За съжаление не сме в състояние да предполагаме как-

во количество цели и фрагментирани стъклени съдове са разграбени от леководолази през последните 40 години.

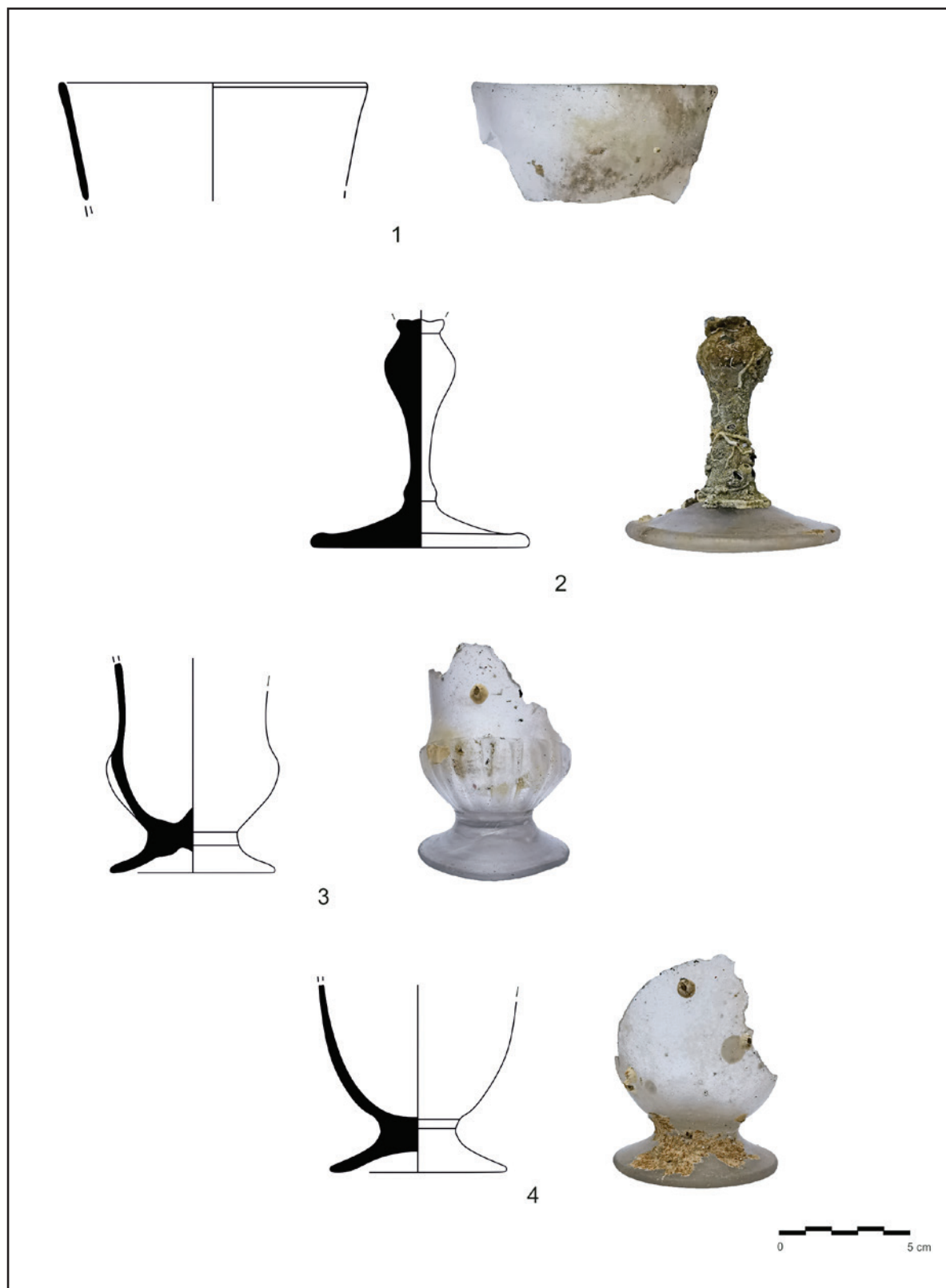
Безспорно находката е важен извор на информация за слабо изследваната тема за потреблението, търговията и производството на стъкло на Балканите през Късноосманския период. До този момент е предложена хипотезата, че съдовете най-вероятно са произведени в работилница на остров Мурано (Венеция), през втората половина на XVI в. или началото на XVII в. Тук въпроса за точната датировка на стъклените предмети и вероятното корабокрушение остава открит, още повече, че мястото около рифа не е допроучено.

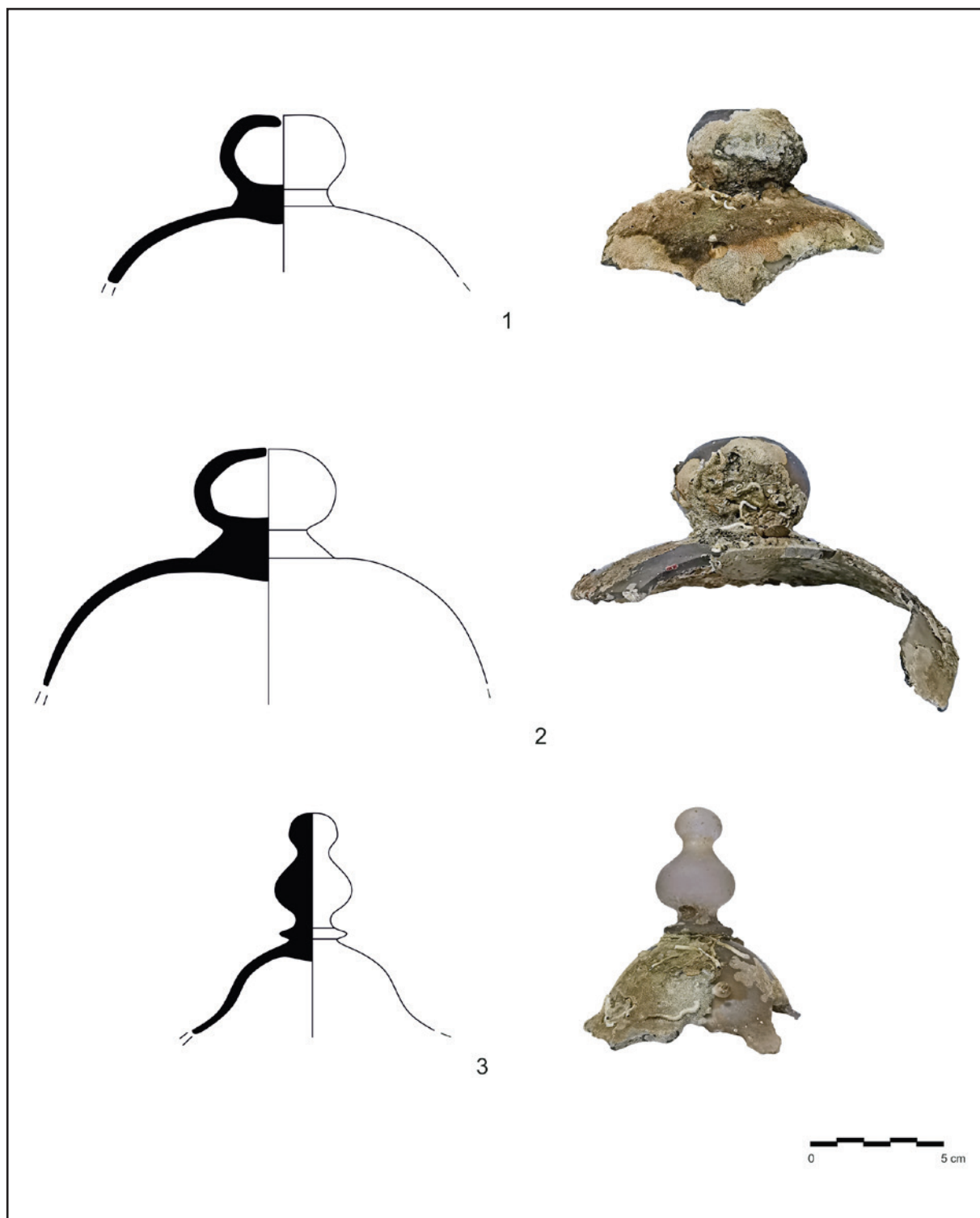
*V.4.43. Фрагменти от стъклени съдове открити под вода от екипа на НИМ през 2021 г.
Fragments of glassware found under water by the NHM team in 2021*

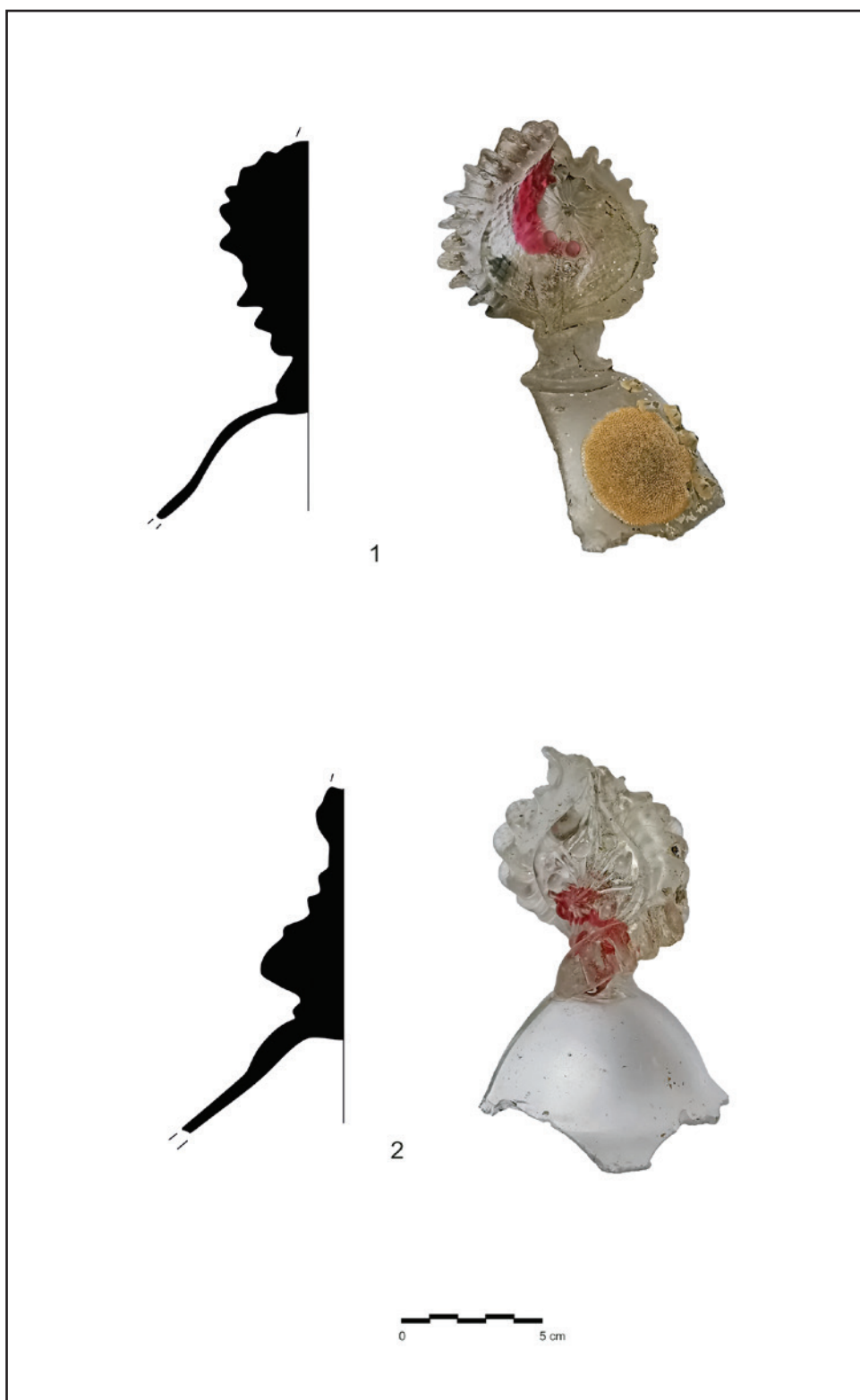
*V.4.44-V.4.45. Етапи от намирането на стъклените фрагменти
Stages of discovering glass fragments*

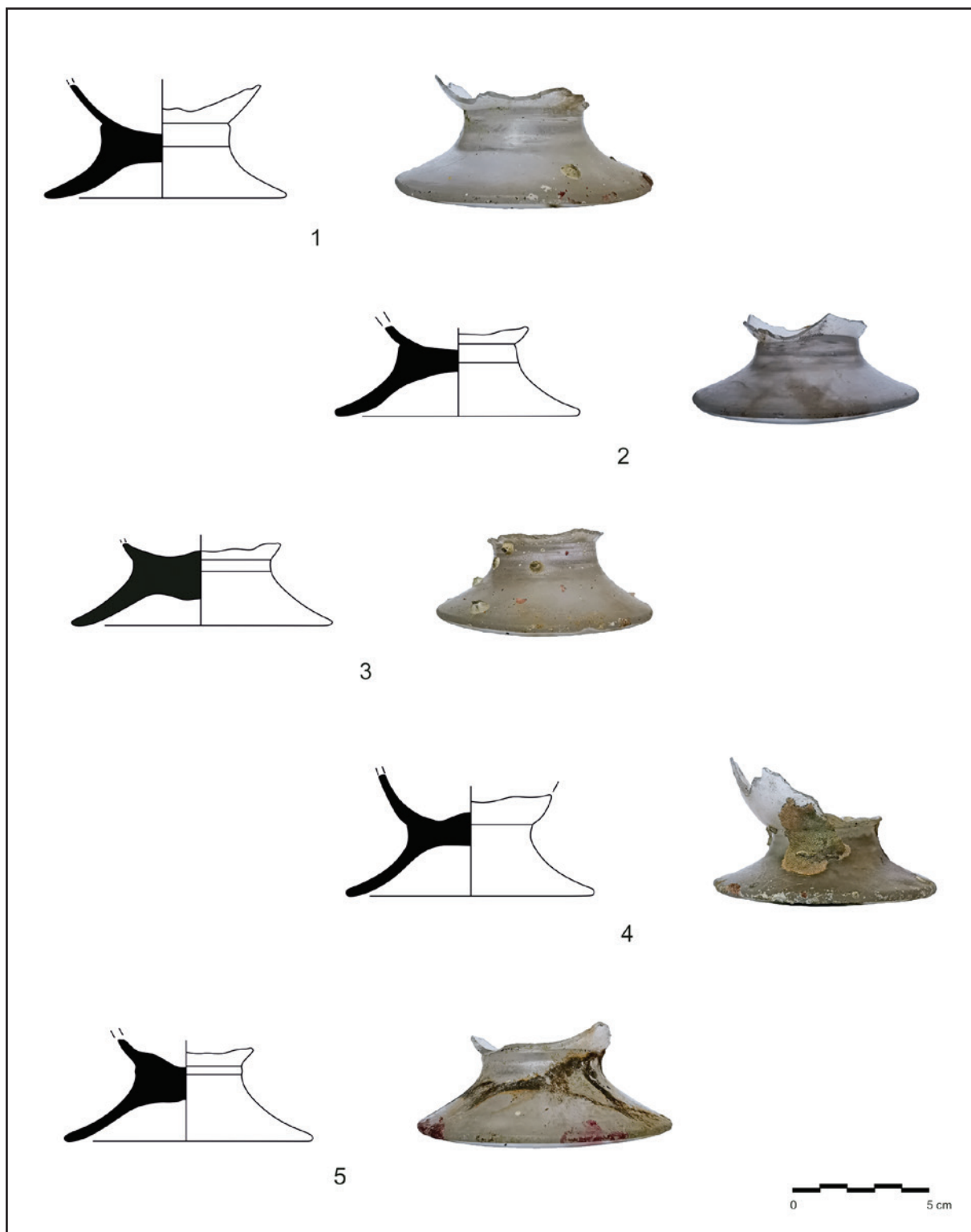
V.4.46. Възстановка на открити стъклени съдове от екипа на НИМ през 2021 г.
Restoration of glass vessels found by the NHM team in 2021

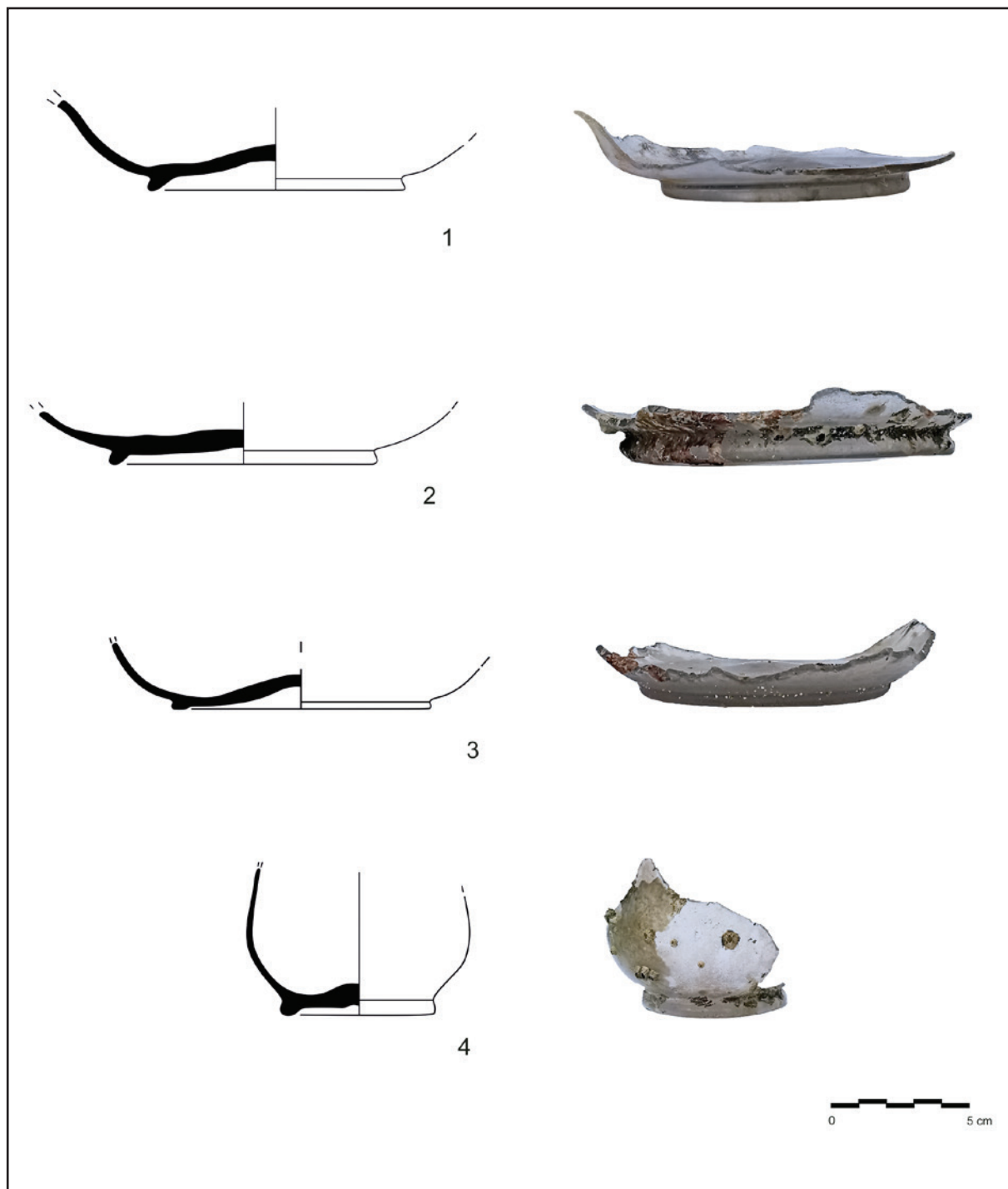
*V.4.47. Възстановка на открити стъклени съдове от екипа на НИМ през 2021 г.
Restoration of glass vessels found by the NHM team in 2021*

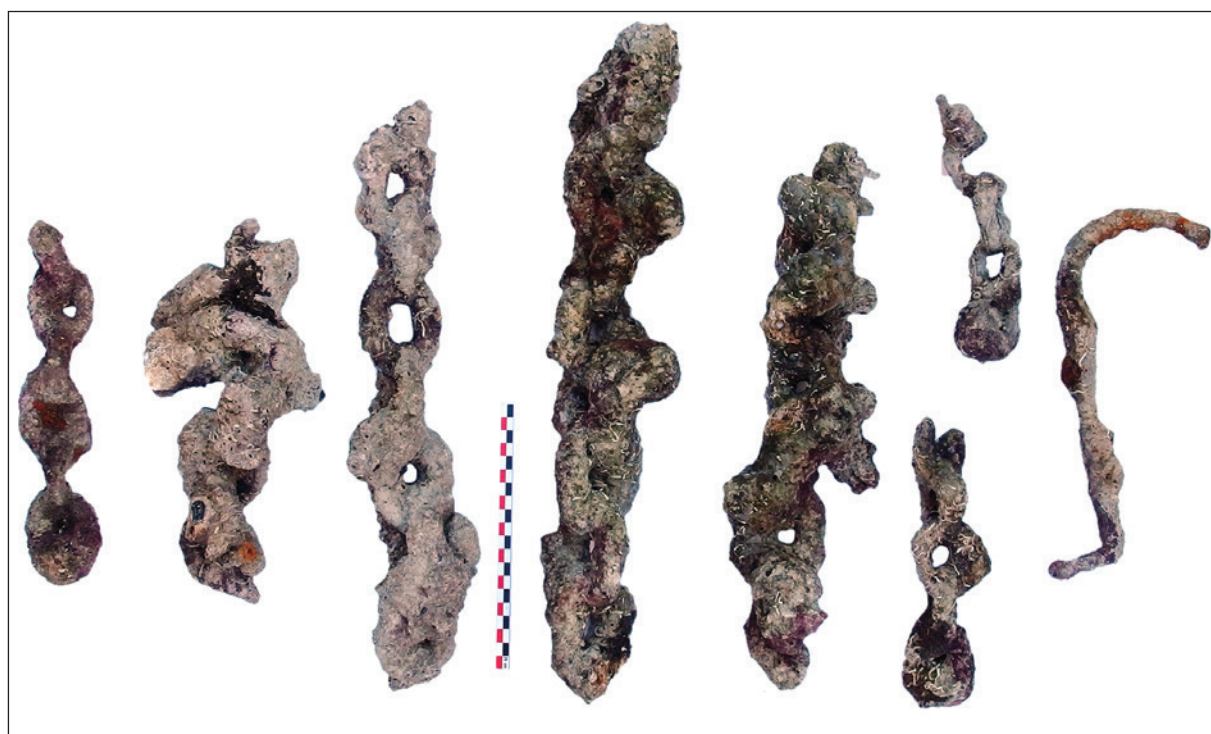
*V.4.80. Възстановка на открити стъклени съдове от екипа на НИМ през 2021 г.
Restoration of glass vessels found by the NHM team in 2021*

*V.4.49. Възстановка на открити стъклени съдове от екипа на НИМ през 2021 г.
Restoration of glass vessels found by the NHM team in 2021*

*V.4.50. Възстановка на открити стъклени съдове от екипа на НИМ през 2021 г.
Restoration of glass vessels found by the NHM team in 2021*

V.4.51 – V.4.52. Части от корабна верига в зоната на откриване на стъклени съдове
Parts of a ship's chain in the area with glass vessels

V.5. Късносредновековен пристан (скеля) Ченгене скеле

Основната скеля е била разположена в югоизточния край на едноименния залив и на 1 км югозападно от днешното Рибарско селище (обр. V. 5 – V.5.1 – V.5.1a). Мястото съвпада с това описано от Найденов Прахов при неговите подводни проучвания през 2020 г. (вж. по-горе в раздел: V.2 История на историческите и археологически проучвания на залива Ченгене скеле.). При оглед проведен през февруари 2022 г. се потвърдиха наблюденията на д-р Прахов. Част от дървените колове за дървената конструкция на скелята стояха полузаринати в пясъка. В зона с дължина 50 м на брега се забелязваше концентрация на силно измита основно строителна керамика. В цепнатините на плитко залятите скали се откриваха фрагменти и от битова керамика. Два фрагменти от амфори обаче провокират тук да се търси и по-старо място за приставане на плавателни средства.

Под термина скеля (*iskele*) следва да се подразбира пристанищно съоръжение, което е изградено основно от дървен материал, оформено като колове забивани в дъното. Към него се приковавали дъсчени плоскости (най-често дъсчени скари) за достъп до лодките, разтоварващи големите плавателни съдове, които стоели на котва в пристанищния басейн. Затова за по-ранните епохи е по-удачно да използваме и термини като пристан, кей, стоварище, вместо пристанище, за да избегнем асоциацията с модерното съоръжение (Райчевска 2021, 91). Думата е гръцка (σκάλα) или може би италианска заемка (латинското *scala*) – пристан, кей, свързана с мореплаването подобно на редица други термини в тази област (Райчевска 2014, 168). Разгледаният метод за градеж на тези наречени по-късно дървени скели, започнал през Античността, продължила в Средновековието и дори до края на XIX и началото на XX век.

Този пристан е често коментиран в запазените писмени сведения на европейските дипломати от XVIII–XIX век. Както обобщава Щ. Щерионов при описанието на Ченгене скеле се забелязват две тенденции:

1. Първата теза е, че то е неудобно за приставане поради характера на крайбрежните води.

2. Втората теза е коренно противоположна. Западноевропейските автори описват залива като сигурно убежище срещу зимните бури, а пристанът – като едно от най-добрите на западния бряг на Черно море.

Щерионов обяснява наличието на двете тенденции в описанието на Ченгене скеле в зависимост от възможността отделните автори да имат преки наблюдения в самия залив или само периферен поглед от външния фарватер на Бургаския залив (Щерионов 1989, 110–111). Авторът включва Ченгене скеле в категорията на средно големите пристанища по западното черноморско крайбрежие.

Най-ранни засега са сведенията на Жан Белен. Те датират от 1738 г. и съдържат подробно описание на Бургаския залив, който Белен нарича залив Форос. *„На 5 левги западно (от Созопол) има едно място, наречено Ченгене скеля. Това е един кей (пристанище), защото това е значението на думата „скеля“, т. е. място за приставане на кораби, морско място за търговия. Оттук идва обичаят всички градове в държавата на Великия султан, които се занимават с морска търговия, да се наричат „Скеля“.*

Любопитен е фактът, че старите автори не са единодушни относно мястото на разположение на пристанищните съоръжения (скели), нито относно техния брой. С. Койнаров пише, че едноименното село имало две скели разположени в североизточната част на залива (Койнаров 1980, 32).

Втори пристан от източната страна на залива откриваме в българска военна карта от 1893 г. Този пристан се е намирал между местностите Сазлъка и Драката (югоизточното подножие на нос Чукалята). Днес на мястото на този пристан е разположено нефтеното пристанище на Лукойл (вж. обр. III.1.1).

У Броняр Ченгене искелеси е споменато като малко дървено пристанище ситуирано на източната страна на един силно издаден нос (вж. Ников 1932, 32). Това сведение вероятно се отнася за нос Чукалята и манастирското пристанище.

Австрийският дипломат отбелязва една важна подробност за приставането на кораби в залива, която според мен е била важна за всички исторически епохи, в които малкият залив е бил използван. Дословно той пише: *„И това, сред всички останали отлични пристанища, има един съществен недостатък, който се състои в това, че корабите могат да бъдат изтласквани само от един единствен и твърде рядък източен вятър, който не трябва да бъде слаб, но е силно възпрепятстван от второто разклонение на Хемус или Балкана, което преминава от югоизточната страна на Бургас до към Форос“* (Ников 1932, 32). Бележката се отнася до големи плавателни средства, а не толкова за рибарски лодки и съдове, които разчитат на влизане и излизане от залива, не само на весла, но и на платна.

Споменатия по-горе бургаски краевед Ст. Шивачев през XIX в. пише, че имало случаи, при които при лошо време до „360 корита“ са се заслонявали в залива. Според Шивачев той е можел да побере и до 500 „големи и малки кораби“. Имал е и две важни преимущества: дъното било пясъкливо и корабните котви лесно са „ловели“ в него; заливът бил защитен от всички ветрове. Шивачев обобщава в своя ръкопис, че пристанището Ченгене скеле „било едно от най-добрите в Черно море“ (Шивачев 1884, 14).

Между впрочем сполучлив паралел на скелите в залива Ченгене скеле и темен наследник са тези при Бургаското пристанище от втората половина на XIX век (обр. V.5.4–V.5.5). Известно е, че Освобождението на България заварва Бургас

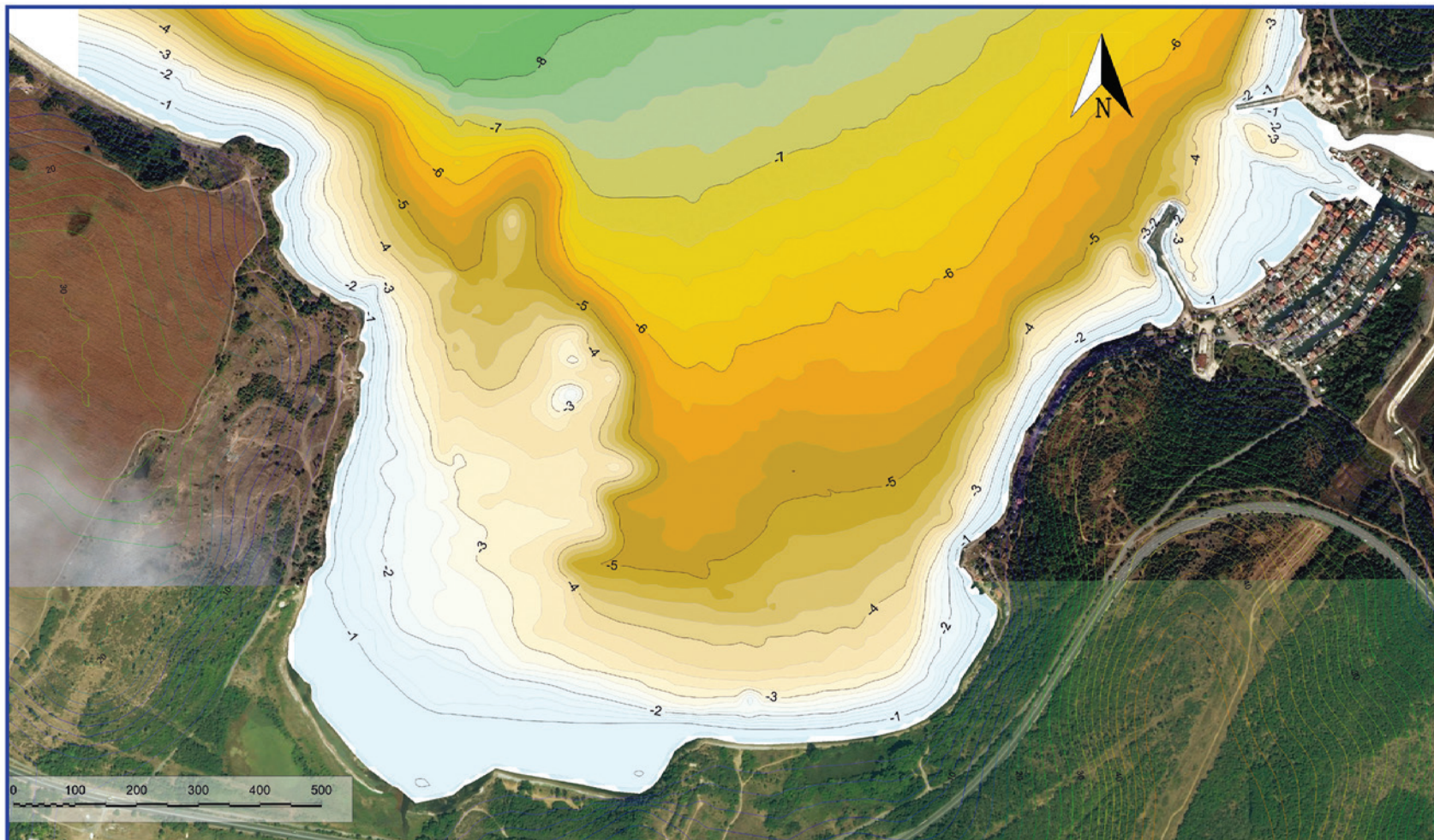
като пристанище в примитивно състояние, а именно с 5 дървени скели, без каменен вълнолом до 1896 г. Дължината на тези скелета била от 30 до 50 м и достигали до 3–4 метра дълбочина на водата в морето (Апостолов 2016).

На мястото, където е била построена скелята през XX век българската армия изгражда желязо-бетонен кей за товарно-разтоварени работи. При водолазен оглед през есента на 2021 г. в посочената зона на залива открих разпръснатите части на голям късноантичен питос.

Тук е мястото да се подчертае, че освен известното Ченгене скеле в едноименния залив е имало още няколко скели, които били използвани през различни исторически периоди. За такава споменават възрастните рибари от кв. Крайморие Петър Петров и Георги Николов. Скелята била построена под старата кариера на западния бряг на залива. Останки от нея или мястото, на което били извършвани товарно-разтоварни дейности, открихме при подводните огледи през 2020–2021 г. В зоната на откриване на късноантични и средновековни амфори, описана по-горе, бе открито огромно струпване на тухли на дълбочина 1,80 м отдалечено на 30 м от брега. Тухлите били изработвани по калъп с датировка първа половина на XX век (обр. V.5.2–V.5.3).

*V.5. Заливът Ченгене скеле – снимка от дрон
The Chengene Skele Bay captured with a dron*

V.5.1. Пълна батимитрична карта на залива Ченгене скеле (изработил инж. Кирил Велковски)
Complete bathymetric map of the Chengene Skele Bay (by Eng. Kiril Velkovski)

V.5.1a. Мястото на основната скеля в залива
V.5.1a. The location of the main scaffolding in the bay

V.5.2–VI.5.3. Тухли от края на XIX – първата половина на XX в. открити до западния бряг на залива

Bricks from the end of the 19th to the first half of the 20th century found on the western shore of the bay

*V.5.4. – VI.5.5. Дървена скеля от Бургаското пристанище
Wooden skele (pier) of the Burgas port*

VI.

СУХОЗЕМНИ И МОРСКИ ПЪТНИ ВРЪЗКИ МЕЖДУ СЕЛИЩАТА И АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОБЕКТИ ПО КРАЙБРЕЖИЕТО

Темата за трасетата на старите пътища по крайбрежието е изключително важна и същевременно слабо изследвана. При коментара на археологическите обекти тя е особено актуална, предвид изключително разчленения терен на проучване (полуострови и заливи).

За съжаление останки от сухоземни пътища, функциониращи синхронно с античните, та дори и късносредновековни обекти, няма запазени. Днес разчитаме на описанията на състоянието на пътната мрежа засягаща Новото време. Все пак имайки предвид консервативния характер на пътната мрежа в тази част на българското крайбрежие можем да опишем пътища, които са използвани през Късното средновековие, Възраждането и Новото време или поне техните трасета са били едни и същи.

Според братя Шкорпил стария път свързващ м. Пода в южната част на полуостров Форос със Созопол минавал под северните склонове на Ала тепе и Росен Баир (Шкорпил 1891, 122 – вж. обр. VI. 2–VI.3–VI.4). Вероятно в м. Отманлий (старото едноименно село) имало хан или станция. Тази хипотеза се базира на запазени писани сведения от XV век. В дарителски акт от 1493 г. (вакъфнамето на султан Баязид II) се споменава м. Ески юрт – в старото землище на с. Отманлу. То е наречено в турския документ „menzil“, т. е. пътна станция (Райчевска 2000, 157). Пак приблизително в този район в българска карта от 1937 г. е отбелязана местност Влах юрт, т. е. старо изчезнало селище по примера с Ченгене юрт и Дмитри юрт.

Възлови и често проблемни места по пътищата били бродовете на реките. Тези бродове представлявали плитки участъци на реките с характерни скални прагове, които при маловодие са били преминавани безпрепятствено от пешеходци и кервани с товарни животни. Впрочем до началото на XX век, както пишат местните краеведи, преминаването на странджанските реки, в това число и Ропо-

тамо, е ставало единствено през подобни бродове (Станчев 1990, 100–102).

Г. Герджиков, който събира ценна информация от възрастното население на с. Черноморец през миналия век, пише, че до 20-те години на ХХ век предпочитаното време за пътуване от с. Св. Никола в посока към гр. Бургас било лятото (Герджиков 1992, 32–33). Първият ден минавал в бавно предвижване с каруци до района на старото село Ченгене скеле, където в м. Крушките пътуващите преносували. Ако съдим по картните изображения от 1893 г. пътя след с. Свети Никола преминавал през м. Боаза в южната част на полуостров Атия и подножието на връх Тумбата на полуостров Метоха и достигал другия „Буаз“ до залива Ченгене скеле. Устието на р. Маринка се преминавало по дървен мост, за който топографът отбелязал, че бил изгнил (вж. обр. VI.2).

След това достигали м. Пода, където през ХІХ век, а и по-рано, се налагало да се изчаква преминаване на Мандренска река със сал по няколко дни. Практиката показва, че тези салове били твърде уязвими при пълноводие на реките и често били завличани от предошлите води в морето. В някои случаи при преминаване на реките се е стигало до крайния вариант товарните коли, теглени от животни, да бъдат разглобявани, а натоварената стока – пренасяна на ръце през реката. Като пример ще припомня случаите при р. Ропотамо и р. Караагач (р. Китенска), където, освен чрез бродове, реката се преминавала и със салове. При брода Калдъръмгечит („брода при каменния път“ – от турски) и до ден-днешен стоят пробитите ями в скалното дъно на реката служещи за поставянето на дървени греди за мостовата конструкция (Христов, Пантов 2016, 15–16). Едва през 1906 г. нещата се променят, когато се построява железен мост на Пода.

Разбира се освен по оста север-юг, т. е. терена успореден на бреговата ивица, важни пътища свързвали проучваната територия и с вътрешността на масива Медни рид и Странджа. Така например през дн. с. Маринка е преминавал важен път, по който били превозвани дървени въглища от Странджа до пристанището на брега на местността „Ченгене скеле“. В района на т. нар. каракачански колиби, западно от м. Ченгене юрт, пътя имал разклонение и в посока Бургас.

Милен Николов обръща внимание на детайли от австрийска карта от 1829 г., където Ченгене скеле е представено, не само като пристанище, но и като населено място на големия път от Факия през дн. Зидарово–Форос–Ченгене скеле–Созопол (обр. VI.1). От Созопол пътя тръгвал на юг към Цариград. Пътят от Факия е с много разклонения, но тръгва от Одрин (Николов 2021, 45, обр. 6). Любопитното е, че след селището Ченгене скеле на юг пътя в посока село Свети Никола и Созопол преминавал доста отдалечено от морския бряг. Друг път, който е достигал полуостров Метоха и района на Ченгене скеле, е преминавал през дн. с. Росен между масивите на Ала тепе и Росен баир.

Път с локално значение е свързвал пристана и селището Ченгене скеле с метоха и селището до нос Чукаля. Този път е преминавал през м. Боаза отбелязана в българската карта от 1893 г. (обр. VI.2). Под термина 'боаз' следва да разбираме проход, дефиле, пролом. Той произлиза от тур. *boğaz* 'гърло, планинска теснина'. Пътят поетапно е преминавал пред местностите Кашлата, Колибите, Драката и достигал до т. нар. манастирско пристанище, описано в книгата по-горе.

Освен сухоземните пътища в проучваната територия разположена до Бургаския залив, от важно дори първостепенно значение, били морските връзки. А те се осъществявали по също така традиционни маршрути. Създава се впечатлението, че морските пътища били по-натоварени и по-популярни за жителите на крайморските селища в Бургаския залив поне до началото на XX век. Такава ситуация описва и К. Иречек в края на XIX век когато пише, че съобщенията между Бургас и Созопол ставали с малък плавателен съд с платна (Иречек 1974, 830). Дължината на пътуването зависело от метеорологичните условия (посока на вятъра, вълнение и др.)

Преди повече от 120 г. в предобедно време К. Иречек пътувал от Бургас до Созопол 4 часа и половина в тихо неветровито време, но връщането траело 2 часа и 8 минути. Предвид консервативният характер на пътуванията по море, при което всяко предвижване е зависило от веслата и платната, считам, че скоростта наблюдавана от Иречек, е била аналогична и в по-ранни епохи.

Както вече цитирах в друга книга, Бургаският залив се е намирал под въздействието на т. нар. бризови ветрове (Христов 2018, 72–78). Най-голяма активност при тях се забелязва от май до август – период съвпадащ с активно корабоплаване в района. Вероятно и в Късната античност от сутрин до ранния следобед е дуhal вятър. Към 17 часа настъпвало пълно затишие, през нощта вятъра сменял своето направление, а на разсъмване, до към 10 часа, отново настъпвало пълно затишие.

В зависимост от сезона и вида на плавателния съд маршрутите за корабоплаване в разглежданата крайбрежна зона могат да бъдат разделени на такива с кратки разстояния между селищата в обсега на Бургаския залив и такива с по-големи разстояния в почти права проекция между по-важните градски пристанища в Черно море.

Можем да посочим следните маршрути по море с локално значение:

– Пристанищната зона на Апология Понтика/Созопол – пристанищната зона на Атия – залива Ченгене скеле – близката акватория на нос Каба бурун – пристанищната зона в залива Форос

– Остров Св. Анастасия – скелите в залива Ченгене скеле

– Остров Св. Анастасия – второ манастирско пристанище в залива Бухос между нос Каремидар бурун и нос Чукалята.

Както вече писах, освен т. нар. каботажно плаване в близост до брега (какъвто е характера на описаните маршрути), са съществували директни открити морски пътища и въпреки, че писмените извори засягат по-късни епохи, няма основание да не се приеме, че през Античността и Средновековието такива вече са съществували (Христов 2018, 78–79). Това от своя страна означава, че в залива Ченгене скеле са влизали кораби от по-далечните дестинации и доказателство за това са предметите открити под вода с подчертано импортен характер (амфори от островите Тасос, Самос, Кос, Родос, Ганос, централна Гърция; керамични съдове от Малоазийското крайбрежие; стъклени съдове с предполагаем произход остров Мурано до Венеция).

Какви са били плавателните средства влизали в залива Ченгене скеле през различните исторически периоди?

В текста вече коментирах, че най-ранните доказателства за корабоплаване в този залив са откритите каменни щокове, които са били част от дървена класическа гръцка котва. По-ранните кораби с каменни котви (с един, два или три отвора) са влизали в заливите и са акостирали почти до самия бряг. Това е било възможно, ако те са гребно-ветроходи. За разлика от тях корабите с дървени котви (с каменни или оловни щокове) е трябвало да хвърлят котва на открити места. Просто те са били в повечето случаи ветроходни и са разчитали на силата на вятъра, а не на гребците.

Размерите на споменатите щокове обаче показват, че гръцките кораби не са били големи. Интересен е факта, че до този момент на проучванията не са налични данни за откриването на оловни щокове на кораби използвани през Римската епоха.

Въпреки липсата на открити железни котви множеството открити амфори от Късната античност и Средните векове доказват влизането в целия залив на кораби. Корабите в Късната античност са били основно два вида: търговски и т. нар. бойни кораби. Съществувал е и един трети вид – малки плавателни съдове и лодки предназначени за риболов и товаро-разтоварни дейности в зоните на пристанищата, каквито влизат в залива Ченгене скеле и до днес.

След V в. дължината на търговските кораби е варирила между и 30 м, а широчината – между 3 и 10 м. Така например корабът „Яси Ада“ от VII в. има обща дължина 20,5 м и широчина 5 м. Корабът *Seree Limani* е с обща дължина около 15 м и широчина от 5 м. Капацитетът им варирил между 10 и 250 тона (вж. разгледани примери с литература Христов 2018, 61 – 70).

Според Ев. Тодорова от Римската епоха до XI в. се наблюдавала тенденция към намаляване на вместимостта на корабите и постепенното заменяне на т. нар. *shell-first technique* в изграждането на корпуса с т.нар. *skeleton-first technique*. Корабите имали триъгълни платна (от едно до три), което говори за крайбрежно плаване през цялата година в условия на често сменяща се посока на вятъра (То-

дорова 2012, 11 – 12). Как е изглеждал един търговски кораб в от X–XI век плаващ по Западния Понт ни дават резултатите от подводните проучвания на Центъра по подводна археология в Созопол (Вагалински, Димитров, Адамс, Бъчваров, Драганов, Гърбов, Пачеко-Руиз 2017, 720–723). На дълбочина 92 м североизточно от с. Варвара е открит двустър едномачтов кораб с дължина 20 м и широчина 7 м. Корабът е притежавал високи кърма и нос.

В по-нови времена, ако се доверим на бургаския краевед С. Шивачев, в залива в края на XIX век са могли да пуснат котва до 500 „големи и малки кораби“. Тези различни по вид кораби вероятно са били същите, които са документирани сравнително добре в близко разположеното пристанище на Созопол: варка (лодка с платна до 10–15 тона); аламани (лодка с едно платно и до 12 гребла); малки кораби назовани гемии, каици, чекета и перами до 250 тона (Традиционна морска култура 2009, 131 – 144).

Всъщност през последните 200 години в залива Ченгене скеле най-популярните лодки били т. нар. саферка и грипчийскака лодка (дължина до 8 м – вж. Кирова 2021, 61 – 62).

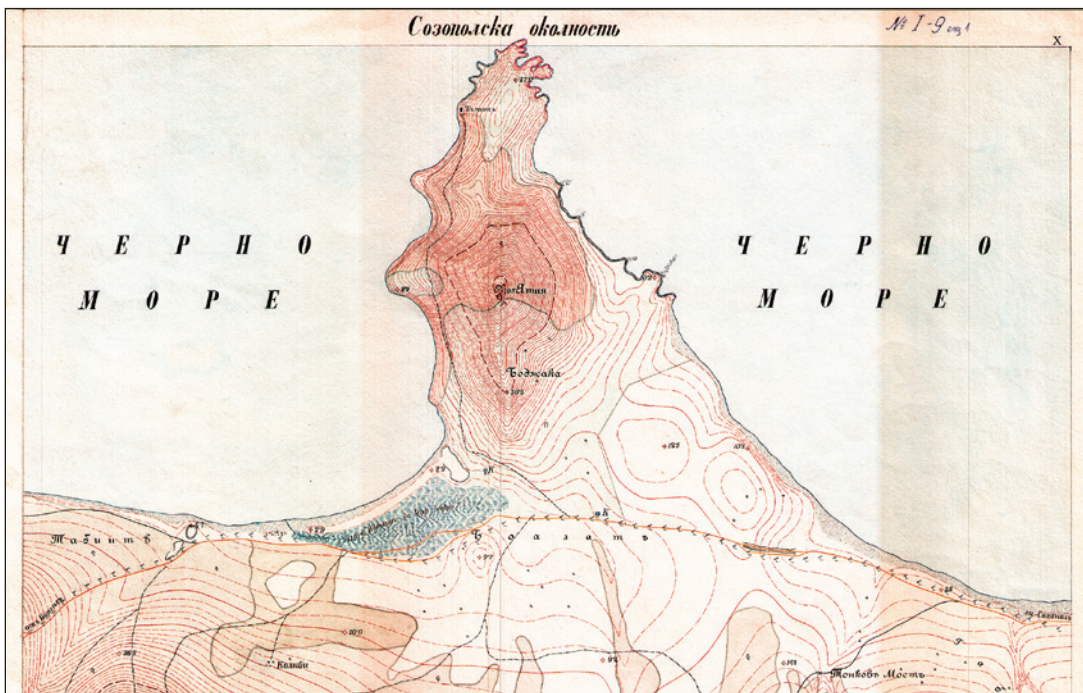
VI.1. Австрийска карта от 1829 г. / Austrian map from 1829

VI.2. Детайл от карта изработена през 1893 г. изобразяваща част от пътя Бургас–Пода–моста над устието на р. Маринка
Detail of a map from 1893 depicting part of the road Burgas–Poda–the bridge over the Marinka River mouth

VI.3. Детайл от карта изработена през 1893 г. изобразяваща част от пътя Ченгене скеле – южната част на полуостров Метоха
Detail of a map from 1893 depicting part of the road Chengene Skele – southern area of the Metoha Peninsula

VI.4. Детайл от карта изработена през 1893 г. изобразяваща част от пътя полуостров Метоха – южната част на полуостров Атия за с. Свети Никола
Detail of a map from 1893 depicting part of the road the Metoha Peninsula – southern area of the Atia Peninsula – the village of Sveti Nikola

VII.

ОПИТ ЗА ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В КРАЙБРЕЖНАТА ЗОНА МЕЖДУ ПОЛУОСТРОВ МЕТОХА И НОС ФОРΟΣ

Проведените проучвания в крайбрежната зона между полуостров Метоха и нос Форос запълват едно бяло петно от крайбрежната селищна система на Западния Понт между полуостров Атия и района на дн. гр. Бургас.

В резултат на изследванията в периода 2020–2022 г. цялостно е проучен елинистически обект на нос Чироза, локализиран са три нови селищни обекта, събрана и анализирана е наличната информация за още четири обекта.

Данните за селищата в района се отнасят за голям хронологически период от време и дават възможност да се проследи динамиката на поселищните процеси по крайбрежието от Късната елинистическа епоха до Късното средновековие. Изследваната сухоземна територия обхваща приблизително 10 кв. км. На сушата доминират обекти от Късноелинистическата и Късноантичната епоха. Следва хиатус в развитието на поселищната система, което вероятно се дължи на особеностите в историческото развитие на района извън големите градски центрове през Средните векове като Месемврия и Созопол. Възможно е обаче представените данни за типа и хронологията на селищните обекти да бъде коригирана при едни нови теренни проучвания. Изключително интересни за интерпретация са данните за наличие на различни по вид и хронология обекти дори в рамките на полуостров Метоха. В тази площ са описани три села, метох и съпътстваща инфраструктура като пристани започващи от крайбрежието и действащи водоизточници, които са в основата на съществуването на селищата.

Темата за водоизточниците е особено важна за дн. Южно българско Черноморие, което е бедно на такива, както сега, така и в минали епохи. Всички селища в района на Бургаския залив са зависели от разположението и дебита на извори и най-вече кладенци. Затова и обектите, описани в книгата, са изградени до източ-

ник на сладка вода (Чироза до извора западно от носа; село Чукалята и метоха до краденеца в залива Бухос; Отманли до извора Кара исмаилица; Ченгене скеле до Клинка Бунар). В съпоставителен план преди масовото застрояване на бреговата ивица през XX век изворите и кладенците на: Созопол, които предлагали годна за пиене вода били едва три – вж. Папайоанидис 2004, 24; на с. Св. Никола основно четири – вж. Герджиков 1992, 18–22; на Бургас в началото на своето развитие в м. Та Пигадия, което значи „Кладенците“ и старите „Сладки кладенци“ (обр. VII).

До извори са били изградени и пристаните-скели. Примерите са взети от изображенията върху коментираните по-горе български карти. Така например кладенци съществуват в близост до: скелята в южната част на едноименния залив; пристана в югозападното подножие на местността Драката до нос Чукалята; пристана до залива Бухос.

Какво е историческото развитие на споменатите села? За съжаление отговорът на този въпрос само въз основа на анализа на запазените писмени документи и карти няма да е пълен. Нужни са археологически разкопки на местата, които посочих като зони на поселищно развитие. Може да се предположи, че най-старите селища в района, които са образувани преди турското завладяване на крайбрежието през първата половина на XV в., са Ченгене юрт и Отманлу. Ченгене скеле и Чукалята са изградени през Късното средновековие, поради развитието на пристана в залива и построяването на метоха на островния манастир Св. Анастасия до нос Чукалята. Тяхната поява и изчезване са пряко свързани с развитието на Бургас като пристанищен град и отслабеното икономическо състояние на гръцкия манастир.

Безспорно, както се вижда от текста, акцент в книгата са резултатите от археологическото проучване на нос Чироза и подводните издирвания на археологически обекти и материали в западната акватория на залива Ченгене скеле. В тази заключителна глава по-подробно ще анализирам именно резултатите от сухоземните разкопки на нос Чироза и подводните проучвания в залива Ченгене скеле.

Пълното проучване на нос Чироза дава една безспорна датировка във функционирането на обекта от края на II и целия I в. пр. Хр. Надделява мнението, че тук е построен късноелинистически обект укрепен с ров и оградна стена функциониращи синхронно. Като замисъл на функциониране обекта намира паралели с укрепените обекти по Западното българско Черноморие: м. Палюра до с. Емона, Кантона на северния бряг на Мандренското езеро; м. Фармакида при гр. Приморско; м. Калето до с. Ясна Поляна, Община Приморско; с. Бродилово, Община Царево; крепостта при дн. Ахтопол (Аулеутейхос?); с. Синеморец, Община Царево; с. Равадиново, Община Созопол и с. Извор, Община Бургас; с. Зидарово. Заемат площ от 1,5 до 1,9 дка (обр. VII.1 – VII.7). Всички те са обозначени като самостоя-

тени тюрзиси. Ще припомня, че терминът е известен от Анабазис на Ксенофонт в частта, където се разказва за парадинаста по времето на одриския тракийски цар Амадок – Севт II. Ксенофонт споменава, че одриският парадинаст Севт (II) резидира добре охраняван в *тюрзис*. Използван е терминът *тюрзис* (Xen. Anab. VII 2, 21), за разлика от друго място в *Анабазиса* (Xen. Anab. VII 5, 8), където крепостите са наречени *тейхос*. Този термин всъщност е най-ясната елинска представа за крепост, укрепено място, укрепена резиденция на владетел (Порожанов 2012, 175). Следващият термин за укрепено място е хорион, отново гръцки, но различен от тюрзиса, вероятно по размери и фортификация. Терминът *тюрзис* традиционно се превежда като кула.

Според мен за конкретния случай засягащ интерпретирането на обекта на нос Чироза в Бургаския залив следва да се използва термина *тейхос* (*τεῖχος*), който се използва и през Късната елинистическа епоха.

Според Ивайло Лозанов анализът на общите топографски, планови и архитектурно-фортификационни характеристики на обектите край Синеморец и Бродилово в общ. Царево, както и обектът в м. Фармакида край Приморско води до различна от предложената от мен и колегата Д. Дичев интерпретация като „тюрзиси“ или „резиденции“ (Лозанов 2017).

Според Лозанов сходствата на обектите могат да се дължат повече на прилагането на типов архитектурен модел, който се разпространява синхронно върху по-значителна територия. В конкретния случай е предположено използването на тази сравнително скромна типова военна архитектура като резултат от налагането на организирани и централизирано направлявани мерки за контрол над важни от инфраструктурна, стратегическа и икономическа гледна точка микрорайони. През този период в ареала на Странджа и прилежащата черноморска област такава организирана сила е могло да бъде единствено одриско-астейското царство.

Укрепените обекти изброени по-горе по Западното българско черноморско крайбрежие могат да бъдат разделени на няколко групи:

– укрепени обекти до 2 дка, в чиято фортификация присъства изнесена извън куртината кула и поне една централна вътрешна постройка

– укрепени обекти заемащи площ над 2 дка със стени следващи линията на естествено защитими хълмове без планировка, чията поява е също в края на II в. пр. Хр. с използване през по-голяма част на I в. пр. Хр.

– брегови укрепления, в чиято основа стои изграждането и функционирането на кула, която освен жилищни и стопански функции може да бъде използвана в навигацията на кораби в пристанищните зони.

Във връзка с предположението за съществуването на последната група обекти ще обърна внимание на твърде интересното разположение и масивните основи

на сградата ситуирана на края на нос Чироза. Фундаментът ѝ подсказва наличието на етажност във височина чрез каменна зидария. Независимо от податките за жилищно използване на първия етаж не бива да изключваме възможността тази сграда да е изпълнявала функцията на кула. Подобна кула с масивни основи е проучена от проф. Петър Делев на Зайчи връх при Кабиле (Делев 2006, 97–104; Делев 2008, 189–200). Става дума за т. нар. сграда А – интерпретирана като отбранителна кула с размери 13,30/7,80 м (обр. VII. 8). Кули, сходни на тази от нос Чироза, са регистрирани на различни места в Средиземноморския свят. За някои от тях е изказана хипотезата, че те са били наблюдателници и места за предаване на сигнали. Като паралел мога да посоча кулата в м. Маслиновик на южнодалматинския остров Хвар (Kirigin, Popovic 1988, 177–255 – обр. VII.9–VII.10).

Другият паралел като брегово разположение е с елинистически обект в м. Палюра, землището на с. Емона (обр. VII.1). Неговото изграждане и функциониране се датира за IV в. пр. Хр. – началото/първата половина на III в. пр. Хр (Христов, Киров, Прахов 2021, 121–143). Обектът е с приблизителни размери 25/25 метра. Ориентиран е по световните посоки. Силно е пострадал от иманярски изкопи (обр. 4–5). Градежът е от необработени камъни извлечени от морето и с ломени камъни с едно и две лица. Преобладават сравнително големи блокове със средни размери 60/25/15 см. Голямото количество строителен материал и големият размер на камъните е предпоставка да се допусне наличието на масивен градеж във височина, който е представлявал самостоятелна укрепена структура. Под обекта, на морския бряг, при изхода на едно дере, личат основи от рибарска хижа на функционирал до края на 20 век сезонен талян. Според Ст. Райчевски тук е имало стар пристан и дървена скеля обслужваща малки плавателни съдове (Райчевски 2007, 404).

В конкретния случай обекта на нос Чироза трябва да се разглежда в контекста на откритите предполагаеми структури под вода в югоизточната акватория на носа, където са документирани детайли от разрушени сгради, археологически материал с датировка от цялото I хил. пр. Хр., както и амфори и строителна керамика от Римската и Късноантичната епоха.

Тук е мястото да премина в обобщението и на другия вид археологически проучвания – подводните. Те дават възможност да се прецизира хронологията на корабоплаването в залива Ченгене скеле с нови данни за цялата Античност, Ранното средновековие (VII–X век) и XVIII век.

Що се отнася до откриването под вода на каменни основи на структура/структури в подножието на нос Чироза, мога да напиша, че те са част от по-редния еднотипов обект, открит от екип на Националния исторически музей след разкопките в залива Вромос през 2013 г. (Христов и др. 2014). На практика экс-

педицията в залива Ченгене скеле е третата българска подводна археологическа експедиция (след проучванията в залива Вромос и устието на р. Ропотамо), която поставя началото на пълно разкопаване на зает от водите на Черно море крайбрежен античен обект и то с методите на т. нар. сухоземна археология. Изброените по-горе находки открити под вода в залива Ченгене скеле маркират терена на значимо селище, чието разположение отговаря на повечето древни заети селища в Бургаския залив (Вромос, Сладките кладеници, Бургаското пристанище, Нефтеноото пристанище, залива Форос, Атия, брега на Мандренското езеро).

Най-близо разположените обекти подходящи за археологическо сравнение са ситуирани в югозападната акватория на полуостров Атия и югоизточната част на залива Вромос (обр. VII.12 – VII.13).

При първия случай, ще припомня, че обсега на селището заето от водите на Черно море е твърде голямо (Христов 2018, 31 – 48). То започва от югозападната акватория на полуострова, където е стоянката на бойния флот и продължава на север в района на два малка залива. Особено богат на старини е крайният северен залив преди носа, в близост до стария таян и рибарска хижа. Селището се е простирало вероятно и до първия по-стръмен склон в западната периферия на полуострова. Зоната от днешната морска брегова ивица до въпросния висок бряг е била подравнена на места и засипана с цел „отвоюване“ от морето на сухоземна територия. Логично е, непосредствено на запад и северозапад от полуострова, да се търси и пристанище или по-скоро *пристанищен басейн*. В конкретният случай имаме пример за едни от най-добре защитените пристанищни басейни на юг от нос Емине, разположени между полуостров Атия на изток, нос Чукаля на запад и о-в Света Анастасия на северозапад.

Най-сигурното свидетелство, че даден залив е бил пристанищен басейн, е намирането на котви и щокове, както и разбира се, на керамичен материал. В акваторията на Атия от западна страна е открит оловен щок. Голяма каменна котва лежи пред носа на полуострова. Други каменни котви с отвори са откривани от източната страна на Атия в района на рифа Мокроскала в залива Вромос.

Твърде интересен от научна гледна точка, и както вече написах, подходящ за сравнение с находките и предполагаемите структури от Ченгене скеле, е случаят със залива Вромос. Той е част от по-големия Бургаски залив и е с граници: на запад полуостров Атия, на изток полуостров Св. Никола, на юг северните склонове на Медни рид. По подобие на владения в морето подводен риф на нос Чироза същата роля е играела група скали, продължение на възвишение на запад-югозапад – днес в по-голямата си част под вода. Въпросните скали образуват непрекъснат подводен рид с дължина 300 м, който в миналото се е издигал над морското ниво и е играел ролята на естествен вълнолом.

Обектът в залива Вромос е обхващал площ приблизително около 3,5 дка на дълбочина от 0,50 м до 2,5 м. Внимателният оглед на дъното позволява някои струпвания на камъни да бъдат причислени към предполагаеми жилищни и стопански структури. Прави впечатление откриването на огромно количество цели и фрагментирани плоски и покриващи предримски и римски керемиди, и респективно тегули и имбреци. В зидовете на обекта е документирана смесена техника с използването на тухли, някои открити с хоросанов разтвор. В източната част на проучваната зона са намерени няколко керамични водопроводни тръби, насочващи се в посока на близко разположен водоизточник със сладка вода (обр. VII.14–VII.15). Въпреки силно обърканите стратиграфски пластове и разбитите структури от морските вълни, могат да се направят следните наблюдения за разположението в дълбочина на датиращи предмети. В най-горния пясъчен слой се откриват цели и фрагментирани съдове от Късната античност (IV век). Следва пласт, изобилстващ със строителна и битова керамика от Римската епоха (II–III век). Под този пласт следва друг, в който освен мидени черупки и пясък се откриват разбити части на зидове и керамични находки от Римската, Елинистическа и Класическата епоха. В най-дълбоко достигнатия пласт се откриват, както керамични фрагменти от Класическата и Елинистическата епоха с подчертан импортен характер, така и типично местна тракийска керамика. И тук, както при обекта в залива Ченгене скеле, дълбочината на така описаните пластове варира различно в зависимост на наклона на скалната основа на обекта, която се спуска от околния бряг в посока запад и юг.

Обектът в залива Вромос и този на нос Чироза попадат в хората на полиса (клерите на гражданите), която обхваща според М. Гюзелев ограничената от Меден рид тясна крайбрежна равнина от нос Атия на север до с. Равадиново и м. Каваците на юг с площ около 80 кв. км (Gyuselev 2008, 134). Тази рамка отговаря на т. нар. „тясна“ представа за понятието хора, пряко зависима от поземлената собственост на полиса, за разлика от широкия смисъл на понятието, имащ връзка по-скоро със зоната на влияние на полиса. Откриването на огромно, и то преобладаващо количество импортни стоки, датирани в Предримската епоха, е предпоставка да предположим, че обектът в югоизточната част на споменатия залив има търговски функции, т. е. той вероятно е бил малък емпорион в хората на Аполония Понтика. Дългата история на селището и директния му контакт както с морето, така и със сушата на юг към северните плодородни склонове на Меден рид, са друга предпоставка за изказаната хипотеза, че в книгата е описан обект с търговски функции.

Но да се върна на резултатите от подводните проучвания в залива Ченгене скеле. Предполага се, че на този етап на подводните проучвания, обектът в подножието на нос Чироза е обхващал малка площ до 400 кв. м. Базирайки се на

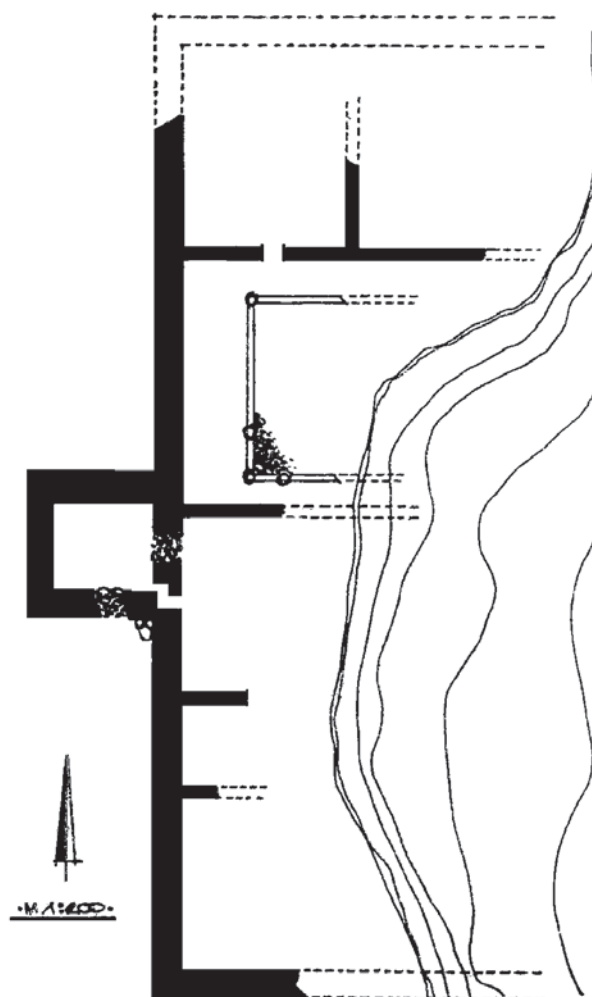
откритите стотици, основно керамични, материали на морското дъно, може да се отбележи, че имаме налице изключително интересна ситуация на поселищен континуитет за дълъг исторически период в район, разположен в близост до древногръцкия полис Аполония. Все още не е прецизирана датировката на фрагментите работни на ръка с релефна украса, но наличието на тракийски съдове и фрагменти подсказват използването на селището преди или синхронно с гръцко население. Особено наситена с информация от разкопките е епохата от IV в. пр. Хр. до края на хилядолетието. Вероятно поселищният континуитет продължава и в епохата на Римската империя при наличието на материали условно датирани в I–III век. Липсата на монетен (засега!) материал не позволява по-прецизна датировка.

Финалът в развитието на обекта е V–VII век. Причините, освен военни, може да се окажат и такива, свързани с промяна нивото на Черно море. Най-общо в преобладаващата част от научната и учебна литература черноморското ниво в началото на VI в. пр. Хр. се фиксира на 4 м, за да достигне до -2–3 м в неговия край (VI в. сл. Хр.). Всички съоръжения по българския бряг престават да функционират към VI в. сл. Хр. Изводът, който се налага според В. Пейчев и Пр. Пеев е, че от Късната Античност насетне се отбелязва покачване на морското равнище (Пейчев, Пеев 2006, 47–48). След VI в. очевидно има сравнително бързо покачване на морското ниво. Посочва се един добър пример с кула от Херсонес на Крим, чиито основи от VI–VII в. са на дълбочина 1 м (Антонова 1971, 102–118). Средно до между 0,50 и 1,20 м са заляти основите на кула в залива Вромос от крепостта Акра, стопански структури в пристанищните зони на крепостите на полуостров Форос край Крайморие и полуостров Хрисосотира при Черноморец (Христов 2018, 46–52).

По-ранните градежи от Елинистическата и Класическата епоха можем да търсим и на по-голяма дълбочина до 6–8 м. Тези предварително оповестени изчисления са индикация за коренно различна брегова ивица в Древността от сегашната, както и на сравнително по-голяма сухоземна територия на обектите от Късната античност.

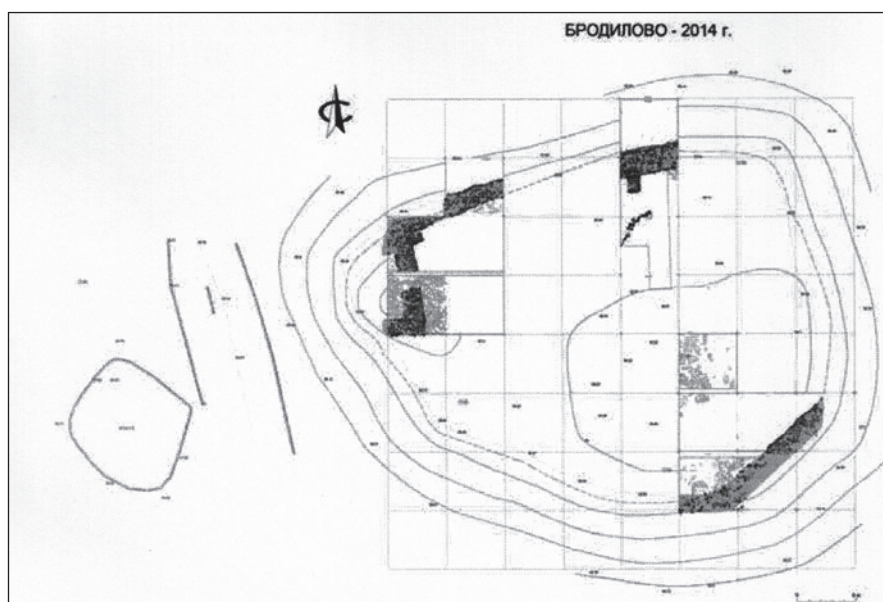
VII. Кладенец на южния бряг на Порос в подножието на светилище на Тракийския конник
VII. Well on the south coast of Poros at the foot of the sanctuary of the Thracian horseman

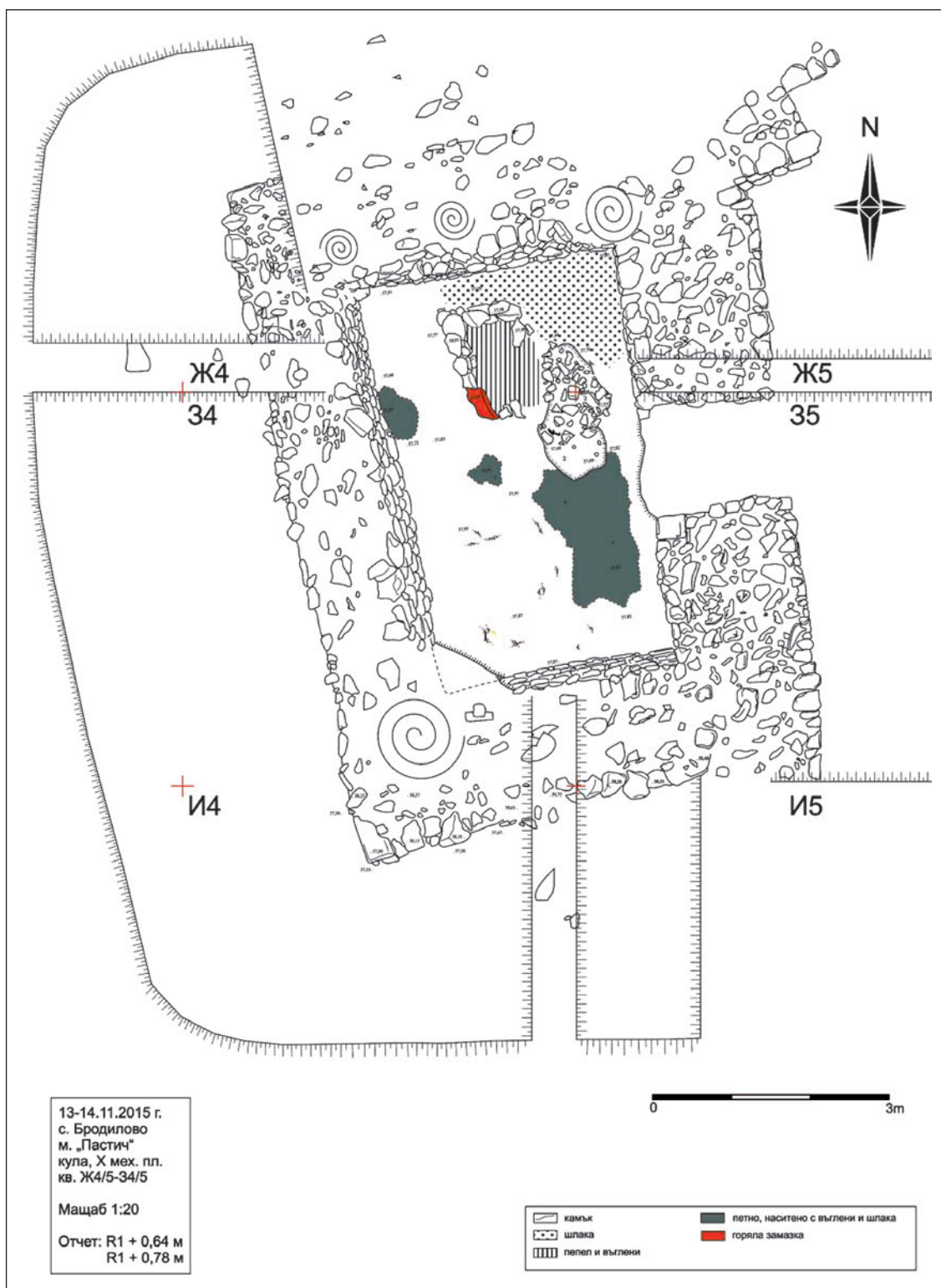
VII.1. План на укреплението при Мандренското езеро (по П. Балабанов)
Plan of the fortification at the Mandra Lake (by P. Balabanov)

*VII.2. План на укрепението при с. Синеморец (по Д. Агре)
Plan of the fortification at the village of Sinemorets (by D. Agre)*

*VII.3. План на крепостта при с. Бродилово (по Д. Дичев)
Plan of the fortification at the village of Brodilovo (by D. Dichev)*

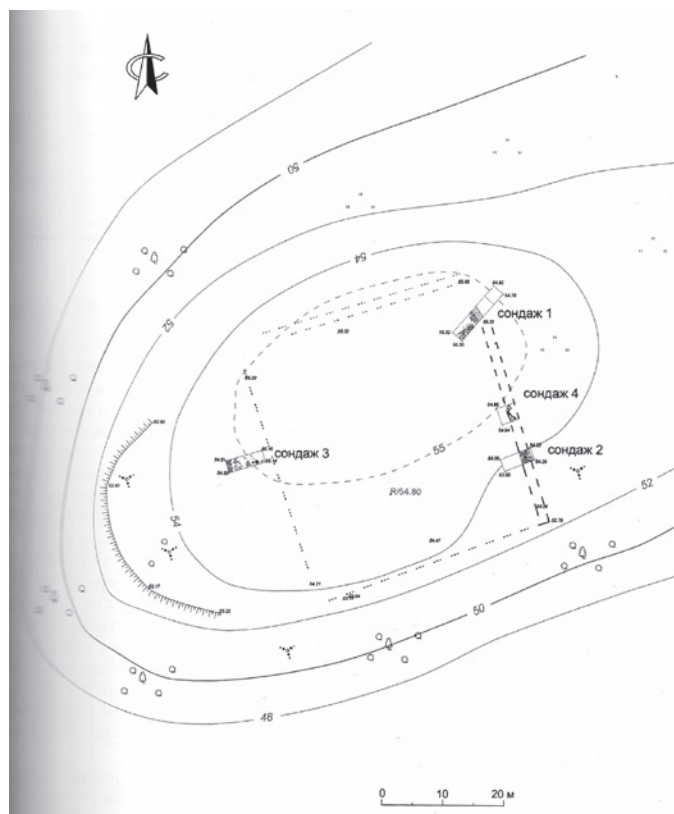
VII.4. Кула от крепостта при с. Бродилово (по Д. Дичев)
Tower of the fortification at the village of Brodilovo (by D. Dichev)

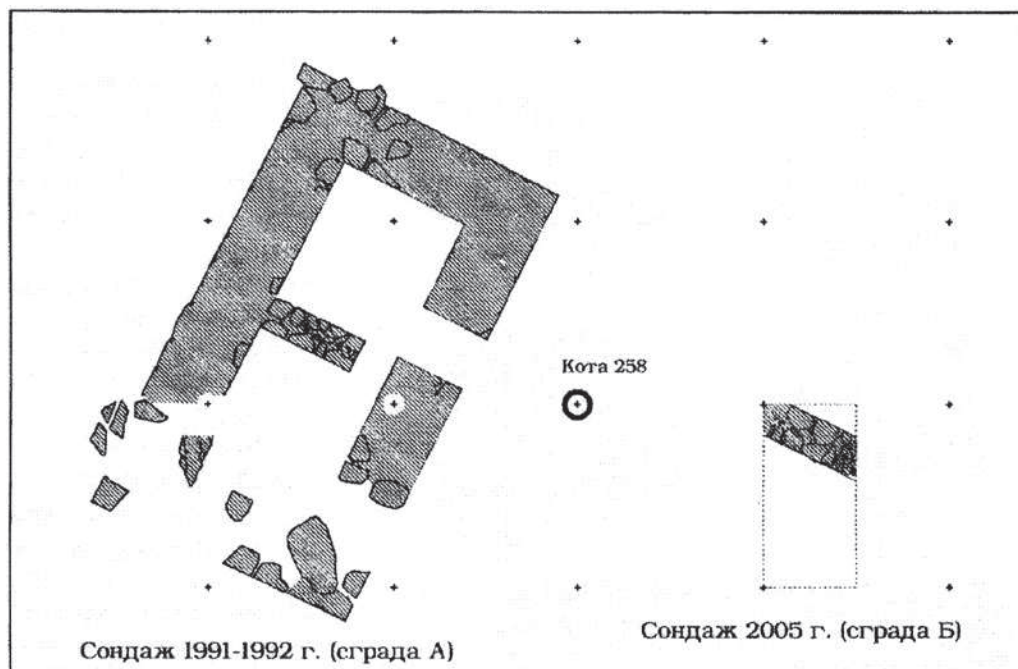
*VII.5. План на укрепления обект в м. Фармакида до гр. Приморско
Plan of the fortified site in the locality of Farmakida near Primorsko*

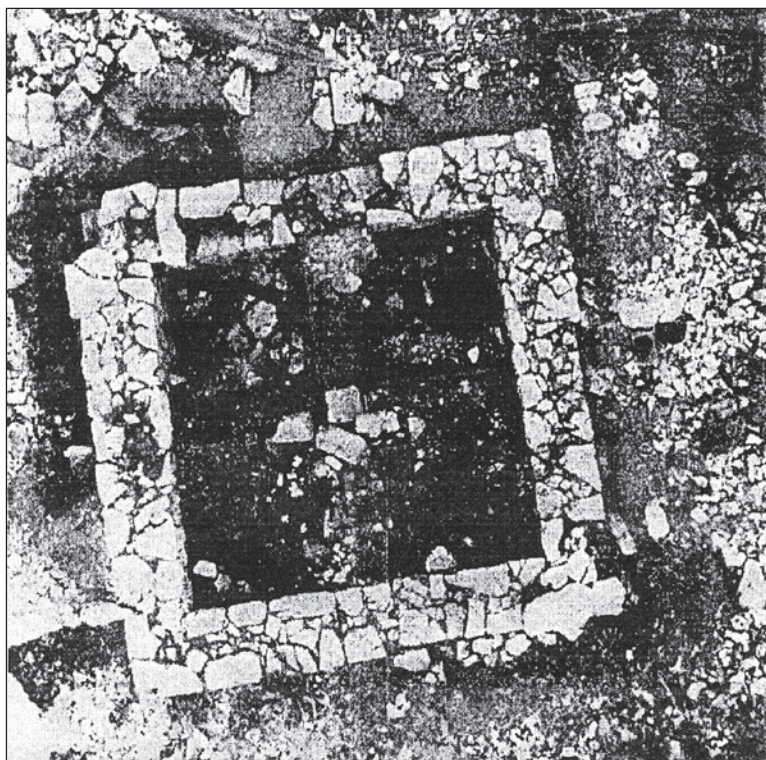
*VII.6. Кула на югозападната стена на укрепления обект в м. Фармакида
Tower of the southwestern wall of the fortified site in Farmakida*

VII.7. План на укреплението при с. Извор (по Гюрджийска, Иванов)
Plan of the fortification at the village of Izvor (by Gyurdzhiyska, Ivanov)

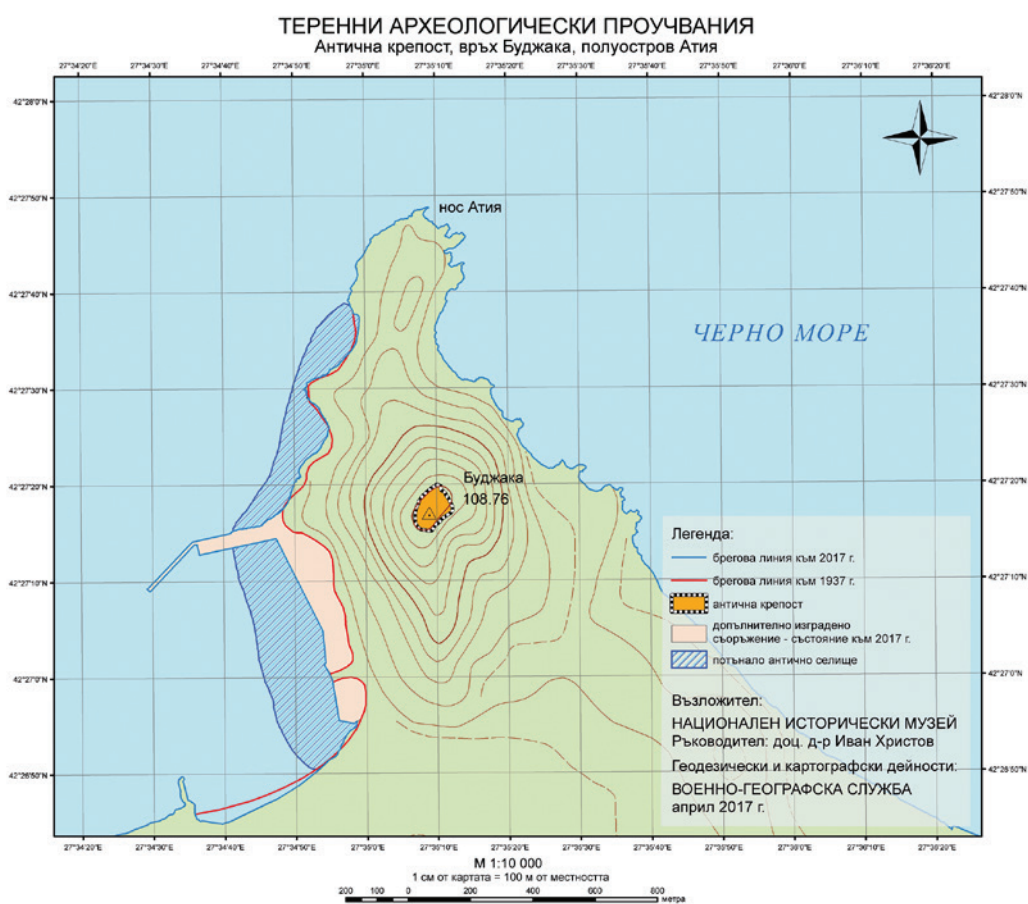
VII.8. Кула от Елинистическата епоха при Кабиле (по П. Делев)
Tower from the Hellenistic epoch at Kabyle (by P. Delev)

*VII.9–VII.10. Сигнална кула на о-в Фарос (по В. Kirigin, P. Popovic)
Signal tower on the Pharos Island (by V. Kirigin, P. Popovic)*

VII.11. Основи на елинистическа сграда в м. Палюря до с. Емона
Foundations of a Hellenistic building in the Palyura site near Emona

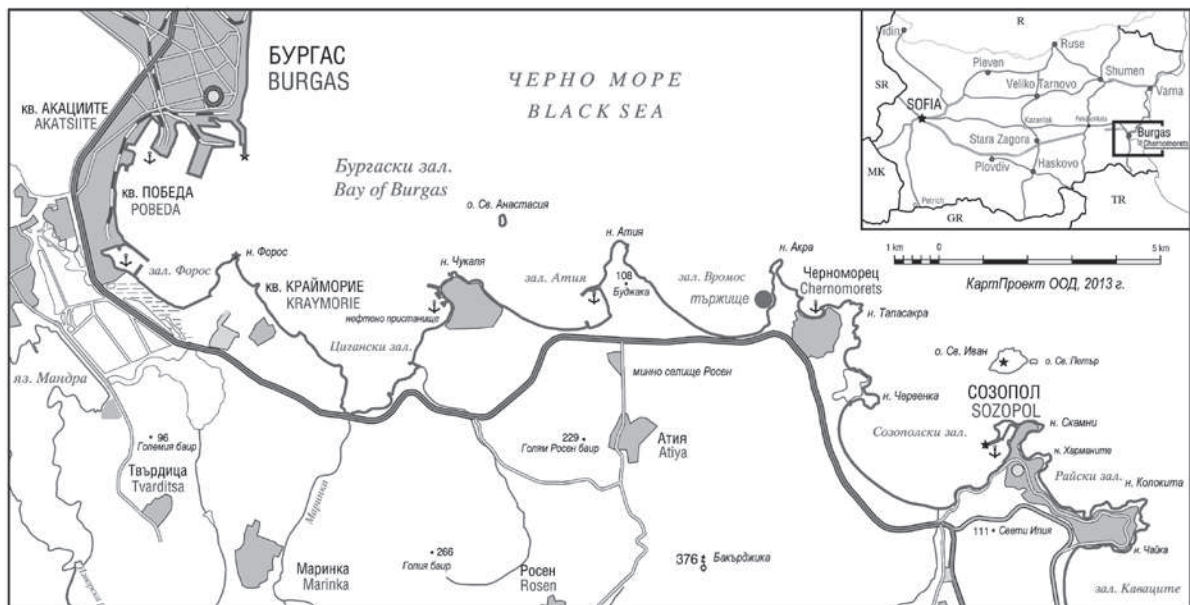

VII.12. План на археологическите обекти на полуостров Атия и неговата акватория
Plan of the archaeological sites on the Atia Peninsula and its water area

VII.13. Югоизточната част на залива Вромос до гр. Черноmoreц
Southeastern part of the Vromos Bay near Chernomorets

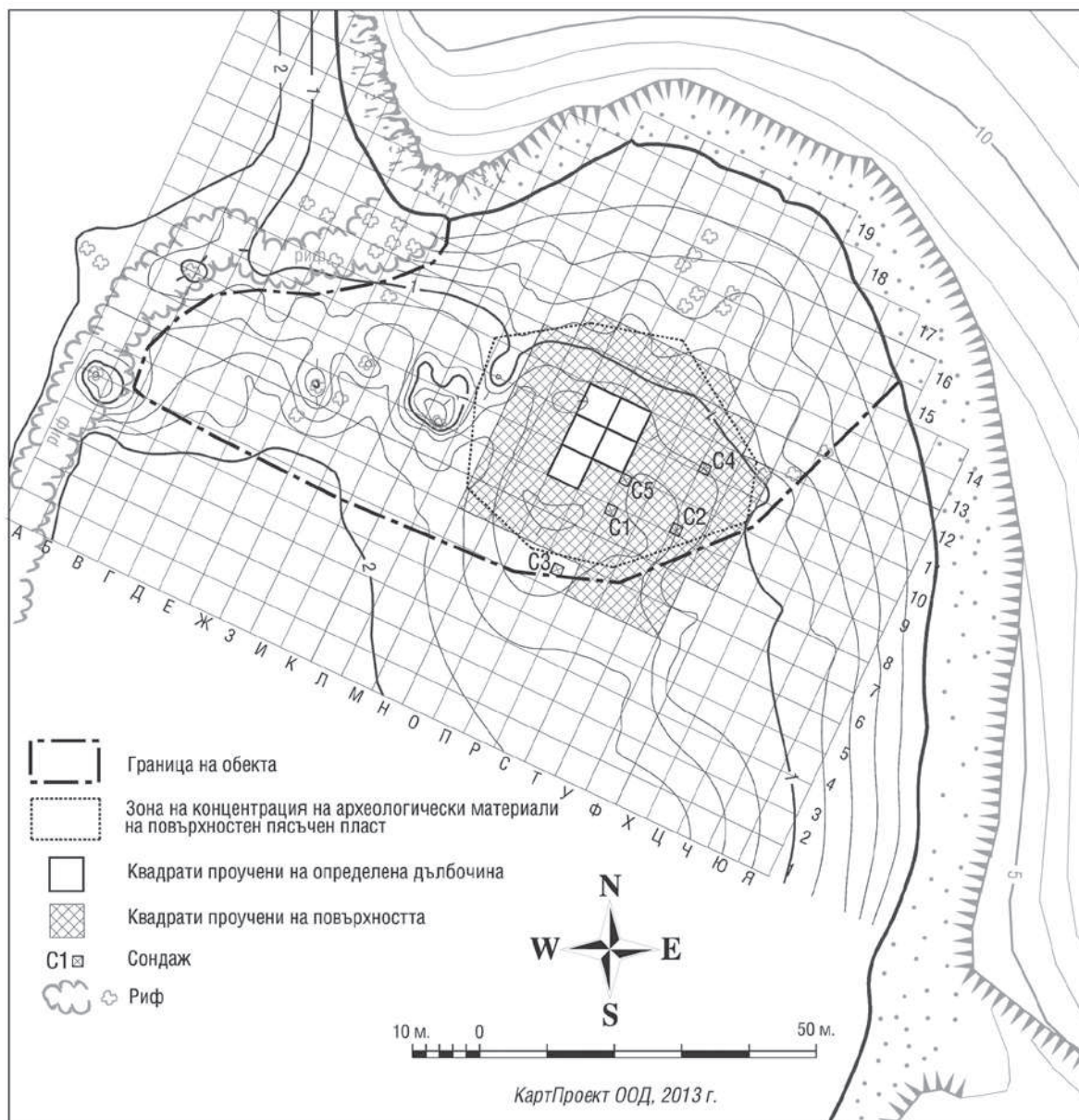
Бургаски залив - подводен археологически обект в залив Вромос
(обзорна карта)

VII.14. Карта с разположение на подводния обект в залива Вромос
Map with the location of the underwater site in the Vromos Bay

Подводен археологически обект
АНТИЧНО ТЪРЖИЩЕ В ЗАЛИВ ВРОМОС
акватория на гр. Черноморец

Проучвания 2013 г.
Ръководител: доц. д-р Иван Христов

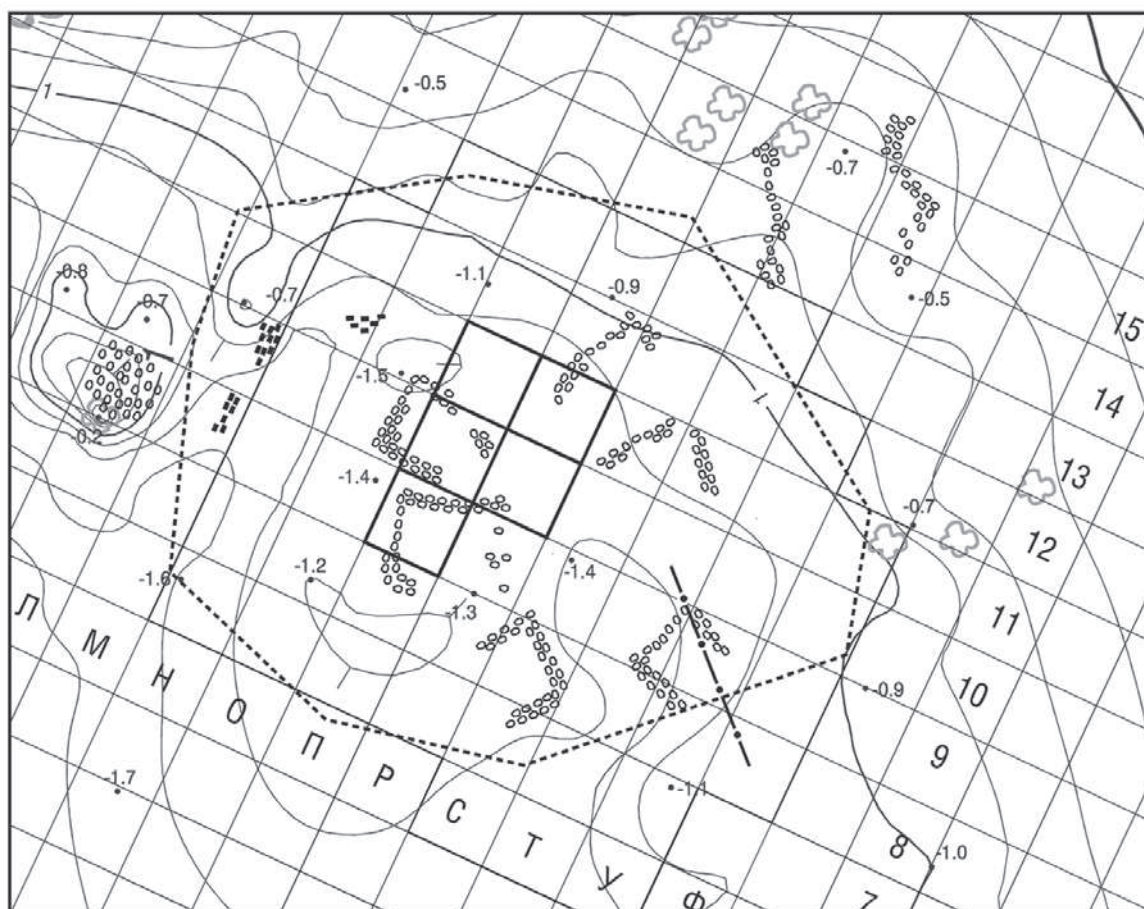

VII.15. План на разкрити структури под вода в залива Вромос
Plan of the surveyed structures in the Vromos Bay

РАЗКРИТИ ЖИЛИЩНИ И СТОПАНСКИ СТРУКТУРИ
в подводен археологически обект в залив Вромос

Проучвания 2013 г.

Ръководител: доц. д-р Иван Христов

- Локализираны жилищни и стопански структури
- Концентрация на римски тухли
- Каменно струпване
- Направление на открит водопровод

КартПроект ООД, 2013 г.

VII.16. План на разкрити структури под вода в залива Вромос

Plan of the surveyed structures in the Vromos Bay

ЛИТЕРАТУРА

Astruc 1950: C. Astruc. Un act patriarcal inedit d'epoque des Palaeologues. – In: Melanges H. Gregoire, 4, 1950, 19–36.

Arthur 1998: P. Arthur. Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy. *Ceramica in Italia: VI–VII secolo. Atti del convegno in onore di John W. Hayes*. Roma, 11–13 maggio 1995. 1998, 157–184.

Bass, van Doorninck: G. F. Bass, F. H. van Doorninck. Jr. *Yassı Ada 1. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*. College Station, Texas: Texas A&M University Press, 1982, 155–157.

Bowens 2009: A. Bowens. *Underwater Archaeology: The NAS Guide to Principles and Practice Second Edition*. Nautical Archaeological Society. Portsmouth 2009.

Campbell 2003: D. Campbell. *Greek and Roman Artillery. 399 BC – AD 363*. New Vanguard, 2003.

Finkielsztejn 2001: G. Finkielsztejn. *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. Environ.* – BAR International Series 99, 2001.

Frankel 2003: R. Frankel. *The Olynthus Mill. Origin and Diffusion: Typology and Distribution*. – *American Journal of Archaeology*, 107, 2003, 1–21.

Gunsenin 1989: N. Gunsenin. *Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Turcs*. – In: *Recherches sur la Ceramique Byzantine*. Edited by V. Deroche and J. M. Spieser. Athens: Ecole Francaise d'Athenes, 1989, 267–276.

Günsenin 1990: N. Günsenin. *Les amphores byzantines (X^e–XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques*. Paris, 1990.

Gyselev 2008: M. Gyselev. *The West Pontic coast between Emine Cape and Byzantion during the first millennium BC*. Burgas, 2008.

Hayes 1992: J. Hayes. *The Pottery*. – *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Volume 2*. Princeton, 1992.

Hill 2016: Tr. Hill. *A Guide to Late Roman and Byzantine Amphorae* December 15, 2016 CLAS 599 Dr. Voyatzis University of Arizona, 2–44.

Kamperidis 1993: L. Kamperidis. *The Greek Monasteries of Sozopolis. XIV–XVII centuries*. Thessaloniki. Institute of Balkan Studies, 1993.

Karayotov 1994: I. Karayotov. *Les sites portuaires sur les rives des lagunes et le golfe de Burgas (VIe–IIIe s.av.J.C.)*. – In: *Thracia Pontica 5: Les ports dans la vie de la Thracia*

ancienne Sozopol, 7–12 Oct. 1991. Varna 1994, 131–138.

Kirigin, Popovic 1988: B. Kirigin, P. Popovic. Maslinovik. A greek watchtower in the chora of Pharos. – Recent Developments in Yugoslav Archaeology. BAR International Series 431, Oxford 1988, 177–255.

Konova 2005: L. Konova. Kultfiguren aus Ton aus dem Gebiet von Konevo, Kreis Elhovo. In: Von Domicia bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. (Hrsg. V. Nikolov, K. Bacvarov), Sofia 2005, 205–213.

Ogdenova-Marinova 1980: L. Ogdenova-Marinova. Tuiles et terres cuites architecturales. – In: Nessebre, II. Sofia, 1980, 110–155.

Panella 1993: C. Panella. Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico. Storia di Roma 3, L'età tardoantica. II. I luoghi e le culture. 1993, 613–697.

RIC II: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vespasian–Hadrian (69–138) Vol. II, London, 1926.

Sagui 2001: L. Sagui. Anfore. Roma dall'antichità al medioevo. Archeologia e storia, Milano 2001, 283–294.

SNG ANS: Sylloge nummorum Graecorum. American numismatic Society. Macedonia II, New York, 1994.

Sotelazvili, Yakobson 1984: M. K. Sotelazvili, A. L. Yakobson. Vizantijskij sram v s. Drandra (Absaziya). In, Vizantijskij Vremennik, 1984, 192–206.

Thompson 1993: D. B. Thompson. An ancient shopping center. Excavations of the Athenian Agora Picture Book No. 12 The Athenian Agora American school of classical studies at athens princeton, New Jersey 1993.

Traité sur le commerce de la Mer Noire. Par M. De Peyssonel, ancien Consul Général de France à Smirne, Associé des Academies de Marseille, de Lyon & Dijon; Membre Honoraire de celle des Antiquités de Caffè & Correspondant de l'Académie Royale des Inscriptions & Belles-Lettres de Paris. Tome second. Paris, 1787.

Zabehlicky-Scheffenegger, Schneider 2000: S. Zabehlicky-Scheffenegger, G. Schneider. Applikenverzierte Gefäe aus Ephesos, RCRFActa 36, 2000.

Агре, Дичев 2015: Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на укрепен владетелски дом в м. Татар Маша край с. Княжево, общ. Тополовград. – Археологически открития и разкопки през 2014, София 2015, 205–207.

Агре, Дичев 2019: Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на укрепен владетелски дом в м. Татар Маша край с. Княжево, общ. Тополовград. – Археологически открития и разкопки през 2018, София 2019, 140–142.

Агре, Дичев 2020: Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на укрепен владетелски дом в м. Татар Маша (IV–III в. пр. Хр.) край с. Княжево, общ. Тополовград. – Археологически открития и разкопки през 2019, книга I, София 2020, 532–534.

Александър 1987: Дж. Александър. Пътешествие до мястото на военните събития в Ориента през Русия и Крим в 1829 г. – В: Английски пътеписи за Балканите. София 1987, 682.

Антонова 1971: И. Антонова. Оборонительные сооружения Херсонесского порта в средновековую эпоху. – Античная древность и средние века. 7. Свердловск, 1971, 102–118.

Апостолов 2016: Ст. Апостолов. Бургас и морето. Бургас 2016.

Арnaudов 1928: В. Арnaudов. По бреговете на Черно море. Сп. Български турист, №3 от 1928, 61.

Байраков 2016: Д. Байраков. Планинските светилища в Родопите. – ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ. Сборник в памет на проф. Димитър Попов София 2016, 50–75.

Балабанов 1984: П. Балабанов. Тракийски тюрзис близо до Бургас. – Известия на музеите от Югоизточна България, VII, Пловдив, 1984, 11–38.

Божкова 2017: А. Божкова. Антична керамика между Хемус, Родопи и Евксинския Понт (VII–I в. пр. Хр.). Характеристика, разпространение и употреба. В. Търново 2017.

Бояджиев 2016: Увод в историческата география. София 2016.

Войнов и колектив 1943: М. Войнов и колектив. Старогръцко-български речник. София 1943.

Вагалински, Димитров, Адамс, Бъчваров, Драганов, Гърбов, Пачеко-Руиз 2017: Л. Вагалински, К. Димитров, Дж. Адамс, Кр. Бъчваров, В. Драганов, Др. Гърбов, Р. Пачеко-Руиз. Морски археологически проект Черно море. Археологически изследвания по българския континентален шелф. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 720–723.

Гаджанов 1909: Д. Гаджанов. Едно пътуване на Евлия Челеби по българските земи през XVII в. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, № 9–10, 1909, 634–724.

Георгиева 1981: Б. Георгиева. Населени места, жилище и строителство. – Българска народна култура. Историко-етнографски очерк. София 1981.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Домонетни форми на пари у тракийското племе асти.– Археология, I, 1, 1959, 85–87.

Герджиков 1992: Г. Герджиков. И го наименували село Свети Никола. София 1992.

Господинов 2000: К. Господинов. Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически данни срещу една необоснована локализация. – Studia in memoriam Ivani Galabov, 2000, 163–176.

Господинов 2000а: К. Господинов. Древната картография Бургас. – В: Вечното пристанище. Бургас 2000, 63.

Гоцев, Петрова 2020: Ал. Гоцев, В. Петрова. Емпорион Пистирос. Археологически проучвания на структури от Класическия и Елинистическия период в кв. Б3, Б4, Б5. – Археологически открития и разкопки през 2019, кн. I, София 2020, 455–458.

Гюзелев, Господинов, Класнаков 2015: Гюзелев М., К. Господинов, М. Класнаков. Издирвания на археологически обекти на територията на вилно селище „Царски извори“ в землището на с. Маринка, Община Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София 2015, 848–849.

Делев 1990: П. Делев. Археологически и епиграфски паметници. – Странджа – древност и съвремие. София 1990, 141–190.

Делев 2006: П. Делев. Зайчи връх в елинистическата укрепителна система на Кабиле. – IV Международен симпозиум. Поселищен живот в Тракия. Ямбол 2006, 97–108.

Делев 2008: П. Делев. Елинистически тюрзис на Зайчи връх над античния град Кабиле. – *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, Tome 4/2008, София 2014, 189–200.

Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия, т. 2, София 1953.

Димитров 1957: Д. Димитров. Материална култура и изкуство на траките. Ранноелинистическата епоха (IV–III в. пр.н.е.). – Археологически открития в България. София 1957, 63–90.

Димитров 1975: Б. Димитров, „За стрелите-пари от западното черноморско крайбрежие. – Археология, XVII, 2, 1975, 43.

Дражева 2009: Ц. Дражева. Спасителни разкопки на обект „Средновековна крепост Порос“, разположена на нос Форос и средновековно селище в м. Пода в кв. Крайморе край Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2008, София 2009, 668–671.

Евлия Челеби 1972: Евлия Челеби. Пътепис. София 1972.

Егорова 2009: Т. В. Егорова. Чернолаковая керамика IV–II вв. до н.э. с памятников СевероЗападного Крыма. Москва 2009.

Иванов 2006: Р. Иванов. Строителна керамика от Долния Дунав. – В: Археология на българските земи, Т. 2, София 2006, 149–160.

Иванов 2012: Ст. Иванов. Използване на строителна керамика във вътрешността на резиденцията. – Кози грамади. Проучване на одриска владетелска резиденция и светилища в Средна гора VIII–I в. пр. Хр. Том II, София 2012, 67–78.

Йорданова 2020: К. Йорданова. Типология и хронология на монетосеченето на Аполония Понтика (V–I в. пр. Хл.). – Известия на Националния исторически музей, том XXXII, 2020, 196–239.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Карайотов 2002: Ив. Карайотов. Българската Марсилия. – Интеграция и развитие. Бургас, I, 2002, 50–55.

Карайотов 2004: И. Карайотов. Остров Света Анастасия. Бургас, 2004.

Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000: И. Карайотов, П. Кияшкина, К. Господинов. Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000.

Каришковски 1988: П. О. Каришковски. Монеты Ольвии. Киев, 1988.

Киров 2014: Ил. Киров. Предримска строителна керамика от Вромос. Подводни археологически проучвания в залива Вромос, акватория на гр. Черноморец (Емпорион в хората на Аполония Понтика), 1, София 2014, 65–100.

Киров 2016: Ил. Киров. Предримска строителна керамика от залива Вромос, акваторията на град Черноморец. Датировка и паралели. – *Studia in honorem Vozhidari Dimitrov* (Известия на Националния Исторически музей том XXVIII). София 2016, 81–98.

Киров 2020: Ил. Киров. Строителна керамика от античната крепост Равадиново. – Известия на Националния исторически музей, том 32, 2020, 91–95.

Кирова 2021: Пл. Кирова. Рибарската общност в местността Ченгене скеле. Проучване на нематериалното културно наследство на рибарското селище „Ченгене скеле“. Бургас 2021, 53–78.

Койнаров 1980: С. Койнаров. Френски сведения за българското Черноморие от края на XVIII в. – КК, 3, 1980, 32.

Лозанов 2017: Ив. Лозанов. Град и територия в Югоизточна Тракия: 148 г. пр. Хр. – 46 г. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София 2017.

Лещаков, Димитров, Кунзе 2015: Петър Лещаков, Калин Димитров, Рене Кунзе. Издирване на археологически обекти в Росенското и Върлибряжкото рудно поле. – Археологически открития и разкопки през 2014, София 2015, 849–852.

Монахов 2003: С. Ю. Монахов. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог – определитель. Москва, Саратов, 2003.

Недялков 2020: Кр. Недялков. Местна керамика от Аполония Понтика, VI–I в. пр. Хр. – Разкопки и проучвания, 44, София 2020.

Нехризов, Цветкова 2008: Г. Нехризов, Юл. Цветкова. Ритуални ями от Желязната епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2005 г. В. Търново 2008, 331–493.

Ников 1932: П. Ников. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII век. – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет-книга XXVIII. София 1932, 1–60.

Николов 2015: М. Николов. Археологическите обекти край кв. Крайморие, гр. Бургас: Порос/Поро/Форос (предварително съобщение). – Известия на Народния музей Бургас, V, 2015, 119–130.

Николов 2021: М. Николов. За Порос, Ченгене скеле и гроба на Крали Марков до Бургаския залив. – Проучване на нематериалното културно наследство на рибарското селище „Ченгене скеле“. Бургас 2021, 24–52.

Папайоанидис 2004: К. Папайоанидис. История на Аполония Понтийска – Созопол (от създаването ѝ до днес) София, 2004.

Печев, Пеев 2006: В. Пейчев, Пр. Пеев. Еволюция на Българското черноморско крайбрежие след ранния холоцен. Варна 2006.

Попов 2002: Хр. Попов. Цедки – В: Копривлен. Том 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма. София 2012, 169–173.

Порожанов 2000: К. Порожанов. Пристанищата по Западното Черноморие през Античността (по данни от оловните щокове от България) – Археология, 1–2, 2000, 33–39.

Порожанов 2012: К. Порожанов. Тракийската цивилизация в началото на два континента и по крайбрежията на три морета, София, 2012, 262.

Прахов, Христов 2021: Н. Прахов, И. Христов. Подводни археологически проучвания в акваторията на нос Чироза. – Археологически открития и разкопки през 2020 г., София, 2021, 102–106.

Прахов, Петкова 2021: Н. Прахов, Ив. Петкова. Археологическо проучване в прилежащата акватория на рибарското пристанище в залив Ченгене скеле, гр. Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2020 г., София, 2021, 98–102.

Прахов, Христов, Марков, Попова 2021: Н. Прахов, Ив. Христов, Н. Марков, М. Попова. Стъкленото съкровище от залив Ченгене скеле. Проучване на находка от постсредновековни съдове от Черно море, България. Созопол 2021, 1–104.

Прокопиев 2013: А. Прокопиев. Отбраната на морското крайбрежие от българската армия през Втората световна война (1939–1944). София 2013.

Райчевски 2007: С. Райчевски. Крайбрежна Стара планина. Топоними и хидроними. София 2007.

Райчевска 2000: Ц. Райчевска. Бележки върху топонимията в района между Бургас и Созопол според дарителски акт от 1493 г. – Известия на народния музей Бургас, 3, 2000, 155–162.

Райчевска 2004: Ц. Райчевска. Манастирът Св. Анастасия край Бургас. Сп. „Море“ 2004, бр. 7/8.

Райчевска 2014: Ц. Райчевска. За името Ченгене скеля и неговите интерпретации. – В: Известия на Националния исторически музей, т. XXVI, София 2014, 167–177.

Райчевска 2021: Ц. Райчевска. سوغردى سلكس ISKELE-I BERGOS, BERGOS ISKELESI. Бургаското пристанище в XVII–XVIII. – В: Известия на Бургаския музей, том VII, Бургас 2021, 92–112.

Райчевски 2007: С. Райчевски. Крайбрежна Стара планина. Топоними и хидроними. София 2007.

Романчук и др. 1995: А. Романчук, А. Сазанов, Л. Седикова. Амфори из комплексов византийского Херсона. (Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки, 2). Екатеринбург 1995, 66–68.

Станчев 1990: Д. Станчев. Приморско. Проучвания. Бит и Фолклор. Бургас, 1990.

Стоянов 2008: Т. Стоянов. За обсадната и отбранителна техника в ранноелинистическата епоха. – Проблеми и изследвания на тракийската култура, том III, Казанлък 2008, 46–63.

Стоянова 2008: Д. Стоянова. Строителна керамика и архитектурна теракота от Одесос. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие, Международна конференция в памет на ст. н. с. Милко Мирчев, Варна, 15–17 септември 2005 г., (=Acta Musei Varnaensis, VII–2). Варна, 2008, 215–146.

Стоянов, Михайлова, Ников, Николаева, Стоянова 2006: Т. Стоянов, Ж. Михайлова, К. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Гетската столица в Сборяново. 20 години проучвания. София, 2006, 42–44.

Стоянова, Попов 2008: Д. Стоянова, Хр. Попов. Нови сведения за употребата на кирпич в Предримска Тракия. – Phosphorion. Studia in honorem Mariae Cicikova, София, 2008, 340–347.

Тодорова 2012: Е. Тодорова. Амфорите от територията на България (VII–XIVв.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“ по специалност 05.03.12 „Археология (Средновековна археология)“. София 2012.

Традиционна морска култура по Българското Черноморие 2009: Традиционна морска култура по Българското Черноморие. Теренни изследвания проведени от Иля Прокопов, Калин Порожанов и Щелиан Щерионов в периода 1979–2004. Studia Pontica 2. София 2009.

Тодорова 1987: Ел. Тодорова. Неизвестно френско описание на западния черноморски бряг. – ИИМ Варна 23 (38), 1987, 132–150.

Френски пътеписи за Балканите 1975: Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. София 1975.

Христов 2013: Ив. Христов. Акра между Анхиало и Созопол. София 2013.

Христов 2013а: Ив. Христов. Антични каменни котви, каменни и оловни щокоче от колекцията на Национален исторически музей. София, 2013.

Христов 2018: Ив. Христов. *Mare Ponticum. Крайбрежни крепости и пристанища в провинция Хемимонт V–VII век*. = *Mare Ponticum. Coastal fortresses and harbour zones in the province of Haemimont 5th – 7th century*. София 2018

Христов 2018а: Ив. Христов. Антично селище и крепост на полуостров Атия в Бургаския залив. – Известия на Национален исторически музей, том XXX, София 2018, 31–48.

Христов 2021: Полуостров/остров Св. Тома. История и археология на черноморските острови. *Peninsula/island of St. Thomas. History and Archaeology of the Black Sea islands*. Фабер, 2021, 1–336.

Христов 2021а: И. Христов. Издирвания на подводни археологически обекти в югоизточната акватория на нос Чироза, залив Ченгене скеле. – Археологически открития и разкопки през 2020 г., София, 2021 (под печат).

Христов 2021б: Ив. Христов. Полуостров Хрисосотира до град Черноморец през Архаичната епоха VII–VI в. пр. Хр. – Известия на Бургаския музей, том VII, Бургас 2021, 29–51.

Христов и колектив 2014: Ив. Христов и кол. Подводни археологически проучвания в залива Вромос, акватория на гр. Черноморец (Емпорион в хората на Аполония Понтика) 1, София, 2014, 1–216 = *Underwater archaeological researches in the gulf of Vromos, aquatory of Chernomoretz (An emporium in the chora of Apollonia Pontica)*. Sofia, 2014 (съавторство с Ил. Киров, Г. Рибаров, П. Девлова и Б. Златева; под редакцията на Ив. Христов).

Христов, Пантов 2016: Ив. Христов, Д. Пантов. Фармакида. Проучване на тюрзис от Елинистическата епоха в м. Фармакида, Община Приморско II–I в. пр. Хр. София 2016.

Христов, Киров, Прахов 2021: Ив. Христов, Ил. Киров, Н. Прахов. Елинистически укрепен обект в м. Палюра д с. Емона, Община Несебър. – Известия на Националния исторически музей, том 33, 2021, 121–143.

Христов, Николов, Попова 2021: Ив. Христов, М. Николов, М. Попова. Археологическо проучване на обект от Елинистическата епоха на нос Чироза до кв. Крайморе на гр. Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2020. София 2021, 581–584.

Чилев 1908: П. Чилев. Месемврийска кондика (codex). Периодично списание на българското книжовно дружество в София. Пловдив 1908, 608–619.

Шивачев 1884: С. Шивачев. Описание на Бургаското окръжие. Съдържа: Собствено градът Бургас. Наименование, Местонахождение, Климат, Вода за пиене, Ветрове, Близка околност, Забележителни места и здания. Исторически и други

бележки. Стр. 24, формат 24/35 см. № 998, основен фонд „Нова история“ на РИМ Бургас. Бургас 1884.

Шкорпил 1891: К. и Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – В: СЛУНК, IV, 1891, 102–145.

Щерионов 1989: Щ. Щерионов. Пристанища и пристанищни съоръжения по южното ни черноморско крайбрежие в периода от средата на XVIII до средата на XIX в. – Известия на Националния исторически музей, том VIII, 1989, 107–120.

THE SECRETS OF THE CHENGENE SKELE BAY IN THE BLACK SEA

Archaeological sites and finds in the coastal zone between the Metoha Peninsula and Cape Foros

Ivan Hristov

Summary

Introduction

This book is a kind of continuation of my publications related to the archaeological research on the west littoral of the Black Sea over the past ten years.

In this particular case, the focus is laid on the coastal area locked between the Metoha Peninsula (Cape Chukalyata) and the Foros Peninsula (Cape Foros) in the Gulf of Burgas. This area has not been accidentally chosen. It is a kind of white spot on the archaeological map of the Burgas region. What I mean is that the archaeological excavations in the coastal zone at the border between the municipalities of Sozopol and Burgas are limited to the Atia Peninsula in the east and to the coastal sites at the Foros Bay in the west.

The research contributes to the improvement and supplementing of the archaeological map of the Burgas Gulf through the detailed information it has provided about sites that until the summer of 2020 had remained almost unknown or little known. I should also add that for the first time in scholarly circulation we introduce the results of the underwater survey undertaken in the vast area locked to the north by the island of St. Anastasia, to the west by Cape Kaba Burun and to the east by the Chukalyata Cape. As to its structure, the book consists of seven parts. The results yielded by the archaeological digs at a Hellenistic fortified site on Cape Chiroza and the undertaken surveys in the Chengene Skele Bay in 2020–2022 are presented in detail.

The book includes commentary on the preserved written information and archaeological materials about sites on the coast of the Burgas Gulf, such as the antique settlement on Cape Kaba Burun, the late medieval settlement of Chengene Skele and the port of the same name, the Chukalya village, the metochion of the island monastery of St. Anastasia and others. Numerous photos, drawings and maps are included, which illustrate successfully the presented information.

The study itself is based on an interdisciplinary approach through the use and analysis of a variety of source material (archaeological finds, preserved written informa-

tion in Ottoman documents, travelogues of Western European travellers and diplomats, works of Bulgarian local historians, maps of different types and chronology). The aim is to reconstruct the picture of the processes and their effect on the settlements in the region for a long historical period. The book follows the methods of modern historical geography, which focuses both on the geography of the past and the manifestation of various phenomena in the space then, as well as on the impact the geographical factors exercised on the historical process. In this regard, commented are processes related to the geographical changes of the seaboard over time, to the reconstruction of earlier geographies, subsequent development of the so-called cultural landscape, to highlighting the root causes for the development of a certain settlement around water sources and finally to the road connections and communications both on land and at sea.

I. Hellenistic fortified site on Cape Chiroza, Kraymorie residential quarter of Burgas

1.1. Location and name

Cape Chiroza is located on the west coast of the bay of Chengene Skele near the Burgas quarter of Kraymorie and 2.1 km west-northwest of today's Ribarsko Selishte, i.e. Fisherman Village. It is a relatively flat, slightly protruding promontory in the sea covering an area of 5 decares.

The name of the cape is derived from the place name Chiroz Volya, located in the southernmost part of the southern beach of Kraymorie. The name comes from the fact that until the 80s of the 20th century there was a lot of spring mackerel here that the fishermen caught with dragnets; the unsalted dried mackerel is called '*chiroz*' and the very dragging of the net is '*volya*'. Traditionally, Black Sea mackerel fishing here began on May 5. According to Petar Petrov and Georgi Nikolov, old fishermen from Kraymorie, the cape is known also by the name Karier Burun. This name is associated with the old stone quarry (Bulg. *kariera*), located to the south of the promontory.

1.2. History of the research

The first archaeological excavations on the cape took place from June 12 to July 1, 2020. The digs were spurred by the increased landslide activity in the western part of Cape Chiroza, affecting an area of 1 decare, the collapse of archaeological structures on the southeastern slope and the treasure looting in its most protruding eastern part.

Five trial trenches with a total area of 53 sq. m. were set in the southeastern half of the promontory. Despite the scarce funding, structures important for the history of the site were documented, which became the base on which initially the idea of the nature and chronology of the site was defined.

The digs were continued in the spring of 2021 with six new trenches of a total area of 226.5 sq. m. laid on the municipal land. According to the approved scientific program, the team's efforts were focused on specifying the planning of the site and the determining the relative dating in its human habitation.

1.3. Description of the sondages and discovered structures

During the two archaeological seasons, eleven trial trenches were laid on a total area of 279.5 sq. m.

1.4. Planning

The results provided by the research can be presented by summarizing the data from the excavations of three main structures: an enclosing wall, a moat and a massive building on the highest part of the enclosed space.

The enclosing wall was 45 m long at the southwest. In trial trench № 8 the wall headed northwards to the sea shore and enclosed an area of approximately 900 sq. m. We assume that after a low stone plinth the wall had a brick superstructure and was covered with tiles. This conclusion was supported by the fragments of adobe bricks found in places and by the antique tiles that had fallen into the moat in front of the wall.

As a result of the excavations, the moat was found to have an elongated 'U' shape 2.50 m wide and a preserved depth of 90 cm.

The following two examples can be adduced as parallels from Thrace: the fortified site at the Mandra Lake dating back to the Hellenistic era, which P. Balabanov assumes was surrounded by a 'solid enclosing wall and (possibly) shallow moat' and the site in Tatar Masha near the village of Knyazhevo, Topolovgrad region.

The massive foundations of the building situated at the end of Cape Chiroza are very interesting. Unfortunately, this building falls into the area in which three concrete military bunkers and trenches leading to them were dug. The military facilities have irreparably damaged the ancient structures. Despite these violations of the strata, we were lucky as the archaeological excavations proved effective and clarified the planning of a two-part building. What had survived from the large building was: a southeastern wall 7 m long, part of a northeastern wall 2 m long, a 3 m long wall perpendicular to the southeastern wall and a 5 m long inner wall separating the rooms of the building. The rooms were 4,50 cm wide. The thickness of the walls varied from 1.20–1.40 m. Fragments of pan and cover tiles of Corinthian type, a bronze coin of Apollonia, a spindle whorle, fragments of ceramic ware of local and imported production were found inside the surviving building. The digs yielded also parts of at least two pithoi attached to the northwest wall of the second eastern room. The wall of a vessel with an appliqué shape made in ancient Pergamum is worth mentioning.

The estimated area occupied by the building is about 100 sq. m. Its foundations suggest the presence of upper storeys of stone masonry. Regardless of the evidence of human habitation on the first floor, we should not rule out the possibility that the building served as a tower.

Based on the results yielded by the two archaeological seasons, we can say that apart from the massive building described above, there were no other structures inside the fortified site. However, the space was used for domestic purposes and the evidence of this is the hearth features in trenches № 4 and № 6.

1.5 Finds

Ceramics

Roof-tiles

A relatively large amount of roofing ceramics has been documented in the course of the excavations. The ceramic assemblage was in a highly fragmented condition. The fragments were unearthed in the perimeter of the explored sections of the moat and within the main building falling into trenches № 9 and 11. The building ceramic assemblage consisted mostly of shards of two main types – pan and cover tiles. Pan tiles were of two main types: Corinthian pan tiles and Corinthian pan front tiles (*antefixae?*). The cover tiles were of Corinthian type only.

Household ceramics

Fragments of hand-made pottery predominated, such as food storage vessels – pots, krater-shaped ware and fragments of at least three pithoi.

The decoration observed on the pottery shards consists of embossed cords typical for the epoch made with pinches different in depth and shape and small round protrusions. In most fragments the surface is coarse and unpolished. As in other Late Hellenistic sites, only the find context of these forms together with well-dated imported materials from the 1st century BC allows the exact dating of the fragments, illustrating conservative forms and decorative patterns that had existed for centuries.

Imported ceramics

The general surveys on the ceramic assemblage from the Chiroza site indicates that the imported pottery dates back from the middle of the 2nd century BC until the middle of the 1st century BC. The fragments belong to the following ceramic groups: monochrome table ware represented by one type of bowls only; cups with embossed decoration; dishes with appliquéd decoration; Terra Sigilata type of ware shards; a lamp fragment; amphora tare – fragments of amphorae, mouth rims, handles and foots. The

finds evidence the presence of open and closed pottery forms characteristic of the period. Here we should make a preliminary stipulation namely that some fragments of vessels found at the Chiroza site, are all probably a replica of forms typical of the imported products, but locally made in the immediate vicinity.

Amphorae

The fragments of amphorae assembled at the Chiroza site belong mainly to the types distributed during the time period between the 2nd and the 1st centuries BC depending on the production centre, namely Kos and Rhodes. Mostly bottoms and handles of amphorae were found while the mouth rims were relatively few.

For now, the only stamped fragments are handles of Rhodian and Koan amphorae.

The first stamp is on the handle of an amphora from Rhodes. It is a rectangular Rhodian impressed inscription: Δῖος lyre ↑. The name is associated with the fabricant Δῖος III. The dating of the seal can be set within the broad chronological range from 145 to 108 BC.

The second stamped handle from the cape of Chiroza belongs to a Koan amphora. It is again a rectangular impression with the inscription ‘CKOΠA’.

The digs at the site yielded also a ceramic spindle whorle and a ceramic weight for a vertical loom.

Of great interest is the discovery of a clay altar within the inner space of trench № 3. The altar is worked out from clay baked at low-temperature with a slightly emphasized ledge along the periphery. The preserved dimensions of the altar are length 77 cm; width 31 cm; thickness 1–2 cm and a diameter of approximately 1.20 m. Other two objects can be associated with supposed religious activities. A clay cult figurine with anthropomorphic features was found in the best-explored part of the moat in front of the enclosing wall. It is completely intact. The other object also recovered from the moat, again made of badly baked clay, is a small boat-shaped figurine. It is also completely preserved.

Metal finds

The extremely small number of found metal objects attracts attention. Compared to such finds from researched synchronous and comparable sites, these are only five in number.

The earliest item is a bronze coin-arrowhead that was found in the moat. From chronological perspective, three bronze coins follow, which fit into the general dating of the ceramic material described above. The only metal object that is not numismatic is a small bronze bracelet found in the embankment of the moat. It is wholly preserved.

Stone, clay and bone objects

If we have to compare this group of objects with the ceramic ones, we will again notice their insignificant number. The first item is a stone fishing weight with one hole. There are two bone objects from the Chiroza site. The first is a tool. The other is a spindle whorle.

Anthropological and osteological remains

Surprisingly, during the 2021 digs within the trial trench № 6 a skeleton was uncovered laid in the southeast-northwest direction. The skull was to the southeast. The corpse was lying with the face upwards on the flat levelled terrain. The upper limb bones were stretched along the body. The skull was slightly displaced due to careless handling of the workers' tools. The bones had not been disturbed and lay in anatomical order. The skeleton was of 1.50 m preserved length, but considering the missing foot bones it can be assumed that its length was about 1.55. There was no evidence that the skeleton was part of a burial facility or the remains of a buried individual from the end of the 2nd – 1st century BC. Probably a human body was dumped in the moat when it began to fill in with earth and level after the site had ceased to be in use.

During the excavations in trenches № 6 and № 8, which fall within the perimeter of the moat, lots of archaeological materials were collected and carefully processed and analysed by Dr. Georgi Ribarov.

Identified by species and less often by genus or family are 152 bone remains, horns, vertebrate teeth and mussel shells. Of these, 91 are domestic species, 44 are wild vertebrates and 17 are remnants of mussel shells. A small number of small bone particles – 11 (6.7%) are unidentifiable and dropped out of the further study.

Despite the relatively small amount of materials, we find a relatively large diversity of the species.

The identified domestic animals at the site are: cattle (*Bos taurus*), pig (*Sus domestica*), sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*) and dog (*Canis familiaris*). So far, remains of poultry have not been found in the excavated site.

Certain remains of wild mammals belong to the species bison (*Bison bonasus*), red deer (*Cervus elaphus*), fallow deer (*Dama dama*), roe deer (*Capreolus capreolus*) and wild boar (*Sus scrofa*).

There are also three species of wild birds, namely swan (*Cygnus sp.*), gray heron (*Ardea cynireia*) and colchicus pheasant (*Phasianus colchicus*).

II. Archaeological structures from the Hellenistic and Late Antiquity periods in the immediate vicinity of Cape Chiroza

II.1. *Hellenistic building to the south of the promontory*

The building was accidentally discovered in November 2021. During a survey of a small uncultivated area 600 m southwest of the cape, in the large agricultural plot spreading in the eastern part of the land of Kraymorie large unprocessed stone blocks were photographed. The agricultural machinery had deliberately moved around the blocks when cultivating the field rich of *chernozem* (black earth) soil. The foundation of a wall 1 m thick was observed in the mentioned plot occupying an area of approximately 100 sq. m. as well as fragments of Greek roof-tiles of Corinthian type.

Despite the lack of archaeological excavations at the spot, it can be hypothesized that a separate massive building synchronous with the structures established at Cape Chiroza had existed in the described area. The situation is very interesting because of the buildings from the Late Hellenistic era spotted nearby, which form a system and their documentation is a prerequisite to look for more structures from the era in the land of Kraymorie.

II.2. *Late antique building to the west of the promontory*

The foundations of the building were located 100 m to the west of Cape Chiroza in the periphery of the arable land along the local dirt road leading to Kraymorie. Periodically, during the ploughing of the land, quarry stones, building and household ceramics were found in an area of about 60 sq m. According to the residents of this Burgas neighbourhood, coins from the time of Emperor Justinian I were found here. It is worth noting that at the northern approach to the building a fresh water well/spring is still seen.

III. Antiquities on the Metoha Peninsula

According to the Greek local historian K. Papayoanidis, the headland between that of Atia and the bay of Chengene Skele is called Metoha (in Greek – *μο μετόχη*, a convent). The northern cape of the Metoha Peninsula is named Chukalya. In ancient Greek, the word *καλία*, which is contained in the place name, means ‘dwelling, hut’.

Papayoanidis explicitly writes that a metochion was once built on the territory of the peninsula, property of the monastery located on the island of St. Anastasia.

In terms of archeology, this peninsula is among the least explored, being at the same time densely built up with many infrastructure sites, private buildings and holiday resorts.

III.1. St. George Monastery (?)

Here again I will recall my observations and assumptions on the localisation of the said monastery.

In an unidentified and undated patriarchal letter (sigilion), we read that the island monastery of St. Kyrikos near the town of Sozopol was a stauropegion and owned as a metochion another monastery named St. George, called Katsinitza and located in Poros. The document is generally dated between 1270 and 1305 or immediately after 1323.

Probably the name Katsinitza was a transformation of the Greek name of the port Katsivelo Skela. According to Ivan Karayotov, 'Katsivelos' means 'gypsy'. In all likelihood, this name is older and was later translated into Turkish. On the English Admiralty Map from 1854, both names are read, *Catsevelo scala* and *Chingani*. That is, the metochion of St. George Katsinitza was located at the bay of Chengene Skele and the best candidate for this location is the Metoha Peninsula with its ending point Cape Chukalyata. The name of the peninsula has an exact parallel with the name of the locality *Metohito* at the bay of the present town of Chernomorets (previously the village of St. Nicholas). Actually, the church of St. Nicholas is situated today in the Metoha locality and the metochion subordinated to the island monastery of St. John the Forerunner was probably located there.

In 1609 the Chukalyata area was documented as a property of the mentioned monastery of St. John. Most likely it became the property of St. Anastasia after the Sozopol monastery was devastated by the Ottoman Turks and abandoned in 1624. It is possible however that prior to the destruction of the monastery the Chukalyata area was owned by St. Anastasia and passed into the possession of St. John the Forerunner in 1580 together with all its estates and metochia.

Here I should recall some comments of my colleague Tsveta Raychevska regarding the exact location of the monastery of St. Anastasia. She believes that Lambros Camperidis, who works with the originals of the patriarchal charters, as well as of other sources on the Sozopol monasteries, is not sure about the location of the monastery of St. Anastasia (on the island or on the cape on the opposite sea shore?). By the way, in the charters themselves, which mention the monastery of St. Anastasia, it is not clear whether it is on the island or on the shore. We are even more embarrassed by the categorical distinction that Pavel Deliradev made even in 1953, namely that it is 'correct' for the island monastery to be called St. Athanasios/St. Anasthasios, and the cape against of the island – St. Anastasia. This opinion of the Bulgarian geographer, according to Raychevska, sort of confirms the localisation of the Greek researcher, according to which the monastery should have been located on the shore. There, in the Chukalyata locality, where Christians from all over Southeastern Bulgaria used to gather in the past to celebrate the patron saint's day of the Church of the Assumption, 'the monastery had its own twin-church with a metochion, accommodation buildings and other premises'. If by

a twin-church we have to understand the church of the same name as that of the monastery, which Deliradev also talks about, then the localisation of Camperidis finds its logical explanation. Raychevska also reminds a report from 1904 in the ‘Nova Evropa’ newspaper saying ‘... that the monastery of St. Anastasia would be moved to the shore, where a new temple would be built in the beautiful monastery forest’. The rumour spread because of the large outflow of pilgrims in the same year due to the inaccessibility of the island, but it also indicates that moving the monastery from one place to another was not uncommon. On the Russian three-verst map from 1878–1879, the cape Keremidar Burun is marked as Cape St. Anastasia.

According to the Ottoman history specialist Raichevska, two logical explanations should be sought in solving the emerging problem:

1. Two religious structures of the same name existed simultaneously or in different periods on the island and on the opposite promontory.

2. The monastery of St. Anastasia was initially located on the coast, and then, due to the uncertainty of the place, moved to the island, thus avoiding the fate of the Sozopol monasteries.

Until we find the right answer, however, we can assume that the monastery was set up and has always been located on the island, to which it gave its name.

On the old military maps from 1893 and 1907, a monastery building or a complex is marked on the neighbouring eastern cape of Chukalyata. This cape bears also the name Keremidar Burun and is located 540 m southeast of Cape Chukalya and 2.4 km from today’s Fishermen’s Village. This is a small promontory that juts into the sea at a distance of approximately 20 m. On the Russian three-verst map from 1878–1879, the cape Keremidar Burun is marked as Cape Anastasia. It is hardly a coincidence that in all Bulgarian military maps issued between 1893 and 1933, a sign for a church or monastery is seen to the southeast of Cape Keremidar Burun.

III.2. Monastery port

Ivan Karayotov writes about the existence of the so-called ‘monastery port’ on the mainland opposite the island of St. Anastasia. In his opinion the mentioned St. George medieval metochion was situated on Cape Chukalya, next to the monastery port, serving the island of St. Anastasia. Information on the subject we find in the manuscript from 1884 of the Burgas Revivalist Stoyan Shivachev, who writes that ‘...to the east it (Chengene Skele) borders with the small cape Chokalya where is the monastery’s small port and the monastery metochion and grove... In the past this monastery was much more prosperous than it is now and then, in addition to the many draft animals and cattle, it also had a small marina – small and large boats and caiques and many fishermen guests, of whom there are several today’.

But where exactly was this second monastery port located? On a Bulgarian military map from 1907, a St. Anastasia port is marked to the east of Cape Chukalyata. Here I will again recall my already published observations on the terrain of the Metoha Peninsula. By sea the approach to the island of St. Anastasia took place from the small bay of Buhos located between Cape Keremidar Burun and Cape Chukalyata, which protected the small bay from the north. According to Dimitar Yanchev (chairman of the Fishermen's 'Maritime Alliance' Association), a large well was built here. The well is also marked on the above-mentioned map from 1907. The church patron's holiday of St. Anastasia monastery was celebrated on August 15, the Dormition of the Mother of God. In fact, the Christians from the Southern Black Sea littoral honoured on this day also the memory of St. Anastasia Pharmakolytria (Bulg. also Uzoreshitelnitsa). Her feast day is on December 22, but because on this winter day the sea is usually rough and interferes with navigation, the saint was celebrated on the day of the Mother of God.

Every year on the patron day of the church boats and caiques arrived from all coastal cities.

Between the monastery port of Cape Chukalya and the island, vessels from the monastery flotilla were constantly shuttling and transporting Bulgarians from Chengene Skele, Poros, Atia, the subsequently abandoned village of Otmanli, Burgas, Marinka, Veselie, Rosen and once the large village of Panicharevo. Christians also came from the interior of Strandzha and, as the inscriptions show, even from the interior of the country.

III.3. Chengene Skele, the late medieval settlement

Chengene Skele was first mentioned by the Turkish traveller Evliya Çelebi in 1656: The opposite side of this island (St. Anastasia Island) is called Chengene Skele; it is bustling'. The settlement is mentioned by Count P. Tolstoy in 1706, Jean Bellin in 1738, Charles de Peyssonnel in 1760 and Jean-Baptiste de Chevalier in 1786. Especially significant is the information of Jean Bellen, who wrote the following: 'The port is frequently visited. Iron from Bosnia and tobacco from Serres are transported here, which is considered more convenient from here than from the White Sea. There is an inn – a large covered building and also the customs, which is roofed for the convenience of the traders.'

Valuable information about the village and the port of the same name is contained in the travelogue of the Austrian diplomat Wenzel von Brognard from the summer of 1786. Brognard writes that 'four miles from the port of Sezobol is the timber pier (skele) Atia, and four miles inland is another called Dschingene Iskelesi – a village of the same name on the east side of a promontory jutting in the distance... This village at the bay consists of 10–12 family houses, along with several cafes, at the foot of a really steep hill. They are set in a row along a small river flowing into the sea'.

Von Brognard's information is extremely useful for clarifying the layout of the

settlement. Here I mean that the residential and business buildings were set up along the river, whose location can only be that of the Marinka River, i.e. the village was inland a little to the south of the bay. However, the text saying that the settlement was on the ‘eastern side of a protruding promontory’ is embarrassing. The description is most probably misleading, as the village of Chengene Skele and the port of the same name have always been located on the western side of the Metoha Peninsula and Cape Chukalyata.

The other question that arises when commenting on von Brognard’s description is linked with the identification of the ‘steep hill’ at the foot of which the buildings of the settlement were situated.

The name of Chengene Skele continues to be mentioned in documents until the end of the 18th and the whole 19th century. Its location is very debateable. One of the opinions is that the settlement of Chengene Skele was located 500 m southwest of today’s Fishermen’s Village, 1 km east of the place where the Marinka River flows into the Black Sea. It is obvious that its name was associated with the wooden port facilities in the bay of the same name.

Another settlement called Chengene Yurt appears in some maps from the 19th and throughout the 20th century. The site is located at the bottom of the western slopes of the Ala Tepe massif, about 3 km east of the valley of the Marinka River. Judging from the maps, the locality is too large. Milen Nikolov assumes that the old village of Chengene Yurt was situated 3 km to the south-southwest of today’s Fishermen’s Village. According to him, this is probably the place of the late medieval settlement of Chengene Skele, while the first described place is a later settlement of the same name.

Most likely under the definition ‘steep hill’ used by von Brognard to describe the location of the village of Chengene Iskelesi we should understand Ala Tepe.

In fact, the toponym Chengene Yurt is really old. Yurt is perceived as a term that suggests a site where an old settlement once existed.

According to M. Nikolov, the port of Chengene Skele, the fortress of Chengene and the village of Chengene (which must be adjacent to the fortress) were established in the period between 1640 and 1656. In any case, the fortress is recorded in a historical source from 1697.

According to the Burgas local historian Stoyan Shivachev, 80–90 years before he wrote his notes on the history and location of Burgas, that is, until the beginning of the 19th century there was a settlement at the bay. He writes that the population of the village was Bulgarian, what was that of the nearby village (yurt) ‘Otmanlia’. Shivachev mentions permanently built piers (skeli) and a place on the shore for unloading ‘colossal’ piles of charcoal, firewood and timber for household needs. Actually, the basis of the economic development of the settlement was charcoal obtained as a result of dry distillation of wood in the absence of oxygen. They were used in the production of ferrous and

non-ferrous metals, as well as fuel in the everyday lives of major coastal cities, including the capital Istanbul. In addition to warehouses on the shore next to the piers there were bakeries and people resided there even in winter. The pier and the facilities on the seaboard were used by the Russians during the Russo-Turkish War of 1877–78.

III.4. The village of Chukalya

The name of the settlement appears in two documents.

The first is a letter dated September 29, 1609 sent by Patriarch Neophyte II to the abbot of the island monastery of St. John the Baptist. The patriarch confirms the autonomy of St. John the Baptist monastery and lists the metochia conceded to it, some of which we meet for the first time. The place name Chukalya is mentioned twice in the document, once as ‘the Tzikalia’ manor and the second time as ‘the pastures of Tzikala’. The toponym is recorded in its Greek version, which in Bulgarian sounds as Chukalya(-ta). Here we should distinguish between the large manor and the pastures of the manor itself.

The second document is the so-called Mesembrian Kondika (Chronicle). The chronicle book was handed over to the National Museum by a Greek resident of Mesembria around 1905. The authors of the kondika were Margarit Constantidi and an Archdeacon. The first, according to P. Chilev, wrote only in the Black Sea city, while the other probably in the city of Magnesia (Asia Minor). It seems that the kondika was brought from Magnesia and later notes that are of certain interest to us, were added in it. The chronicle mentions that during the Russo-Turkish War of 1828–29, ‘many antiquities, well preserved by the residents of Mesemvria, were forcibly taken away by the Russians and now adorn the St. Petersburg Museum. One of Mesemvria’s inhabitants, when he moved from this town, took with him a chrysobulla, confirmed by several emperors and metropolitans, in which it was mentioned that a space of 1000 modii, the hot baths, the village of Chukalya, the monastery of St. Anastasia and several parts of the Agatopol diocese belonged to the city of Mesemvria. This chrysobulla was taken by General Nicolas Mavro, now living in Romania, on the pretext that he wished to copy it’.

Probably the settlement used to take advantage of the so-called monastery ‘port’, where there was a skele, a pier.

Remains of the Chukalya village are marked on a Bulgarian map from 1893 as the ‘farmstead of St. Anastasia’. The topographic sign for the settlement represents three solid rectangles, unlike the next signs for ‘huts’ with four symmetrically arranged circles. A little south of these huts in the middle of the Metoha Peninsula we find a locality denoted as Kashlata, probably a detached building.

When noting the huts on the peninsula, the author of the map, senior surveyor G. Pintev, probably meant a small village of several houses (mahale, a neighbourhood). In

this particular case, the map probably shows buildings from the last stage in the functioning of the village of Chukalyata, where the focal point for the exterior appearance of the village was the church of the metochion conceded to the monastery of St. Anastasia on the island bearing the same name.

III.5. Village of Otmanlu (Otmanli)

For the first time we find the name of the settlement in the extended version of Sultan Bayazid II's Donation Act (vakıfname) from 1493.

The village of Otmanlu is mentioned after Revandinos (now the village of Ravadinovo, Sozopol municipality) and Izyavlu (according to Tsveta Raychevska, a settlement near the village of Chenger, now extinct). Mention is made of an Eski Yurt (the old village) site located in the old land of Otmanlu, denoted as 'menzil', i.e. a road station.

According to Stoyan Shivachev, the population of the Otmanlia village was Bulgarian, as was the population of the nearby village of Chengene Skele.

Where exactly was the village of Otmanli situated? The briefest answer to the question is in the valley of the river bearing the same name and flowing near the village of Rosen between the peaks of Ala Tepe and Golyam Rosen Bair.

Again, the local historian Gerdzhikov, mentioned above, gives us useful information on the subject. According to him, there was a certain migration of the population from the old settlements around the peninsula of St. Nicholas, Atia and Metoha. This migration is also felt in the written sources that I comment on in the book.

For example, the population of the village of Dimitri Yurt abandoned it and moved to Otmanli. According to the story of one Hrusan Ganchev from Chernomorets, the village of Otmanli was situated next to the Karaismailitsa Well, i.e. near the village of Chengene Skele. The indicated well and the locality of the same name are marked on the Bulgarian map from 1893 to the south of the Anathema and to the east of the Chairite localities. On the map of 1937–1941, another interesting place called Vlach Yurt is marked in the commented area to the south of the Anathema locality. The toponym suggests the existence of an old settlement, probably connected with Otmanli.

Today, the ruins of the village of Otmanli should be sought in the area to the east of the lower reaches of the Otmanli River and to the south of the current road to Sozopol and after the bridge over the Marinka River.

IV. Archaeological site from Late Antiquity on Cape Poros (Kaba Burun)

Cape Kafka or Kabata is mentioned in one of my last monographs as an example of a coastal promontory with the potential to form a new island in the Black Sea due to the detachment of huge unstable land masses resulting from the sea water activity.

Kaba Burun is located 4.96 km to the south measured in a straight line from the centre of Burgas and 0.95 km to the north in a straight line from the centre of Kraymorie. It is situated on the Kafkata Peninsula between Cape Foros and Cape Chiroza.

Today it is a small promontory jutting into the sea with a maximum area of 3400 sq. m. and is north-northeast orientated. The cape is 7 to 12 m high. Its upper surface, where archaeological remains can be identified, covers an area of 1700 sq. m. It is characterised by a huge landslide in the southeast, which has brought to 40% of its land to be lost under the sea waters in a decade.

In 2008, Tsonya Drazheva conducted a trial survey on Cape Kaba Burun. According to the researcher, 4th to 6th century ceramics was found scattered all over the surface. Remains of fortifications could be seen on the terrain and in the coastal layers. A small sondage of only 5 sq. m. was made, in which it is claimed that Drazheva's team came across a highly damaged part of a fortification – a bastion and a transverse wall blocking up the neck of Cape Kabata.

During my personal visits on this cape, I have noticed the foundations of at least four residential structures from Late Antiquity. Parts of walls bound with mud, standing out primarily on the bare slopes of the promontory suggest the existence of a large settlement in the period from the 5th to the 7th century. Here the cultural layer is up to 1 m thick and filled with fragments of various late antique pottery. The mortar-bonded pieces found in the middle of the cape, evidently from some more representative building, like a Christian church are worth mentioning.

The hypothesis of the late colleague Tsonya Drazheva should not be ignored when interpreting the site. In this regard, I will say that all capes and peninsulas on the Black Sea west littoral, comprising an area of over 5 decares on which massive housing construction was carried out in the early Byzantine era, were fortified with a fortress wall.

In my opinion, the remains of a supposed fortress wall should be sought in the immediate vicinity to the south of the place where today the cape connects with the 'mainland'. Remains of structures can be seen in the places used for parking next to the unpaved bypass road in the direction of Cape Foros.

Unfortunately, the lack of large-scale archaeological excavations is the reason only hypotheses to be proposed about Kaba Burun. It is certain, however, that the settlement here was on an area of more than 6 decares and the main question concerning its nature is whether it was fortified on the example of the already described Cape Akra near Chernomorets.

IV.1. Late Medieval Settlement Zoudous

The name of this settlement is found only in Charles de Peyssonnel (*Zoudous*). The records of the French diplomat date from the 50s and 70s of the 18th century. Peysson-

nel writes about an ‘insignificant’ village called Zoudous between Chengene Skele and Burgas, which Petar Koledarov correctly locates in the land of the present-day village of Kraymorie, without, however, identifying it.

The name seems to come from the Greek language. One possibility is that it is related to the word ζώδιον ‘animal, small animal’, which in Medieval Greek had the variant ζούδιον (of course, the transition [o]> [u] may be the result of its being adopted in the Ottoman Turkish). Another option is for the name of the village to be associated with a church and to be derived from epithets such as ζωοδότης (‘life-giver’, for God) or ζωόδοχος (πηγή, ‘life-giving spring’, for the Mother of God).

However, there is another possibility – [z] in the name to have replaced the Greek [s], and then the name may be derived from the medieval Greek word σουδα, σουδία (of Latin origin) ‘palisade, (earthen) fortification’; this word and its derivatives are also found as toponyms (eg. the bay and the fortress of Suda on the island of Crete). Given the location of two ancient settlements on the Foros Peninsula (one fortified with a fortress wall and the other on Cape Kaba Burun with a supposed one), perhaps the origin of σουδα is more plausible than that of ζώδιον. There is also the word σόδος as an abbreviated form of the older εἴσοδος (‘entrance, entry’).

According to Bistra Tsvetkova and Petar Koledarov, the settlement was located on the land of the village of Kraymorie (now a quarter of Burgas).

Shterionov explains the lack of other information about the extinct settlement with the negative attitude of the authors of travelogues to the coastal areas where there were no port facilities and the local population was not interested in maritime activity. For now, no remains of a late medieval settlement have been found in the area between Chengene Skele Bay and Cape Foros. Data on such are mentioned by K. Gospodinov in the area of the isthmus of the Mandra Lake. This was a prerequisite for Karayotov to locate Zudus in the western part of the land of today’s Kraymorie neighbourhood near the Foros Bay. According to him, it was located on the shore of the isthmus between the Mandra Lake and the sea near the late medieval tower, the ruins of which can be seen at Poda. Zudus was on a nearby hill intersected by the Burgas-Sozopol road. Now archaeological remains from the Middle Ages and the first centuries of the Ottoman rule occur there.

V. Underwater archaeological surveys in the bay of Chengene Skele

V.1. Stray finds in the Bulgarian museums

In 1997, the National History Museum in Sofia purchased from Stoycho Stoychev, a diver from Burgas, eighty-eight whole and fragmented glass vessels found, in the diver’s words, in the waters of the island of St. Anastasia and recovered from the seabed together with six late antique and medieval amphorae. The glass vessels were defined by

Nikolay Markov, then curator at the museum, as Venetian production, most likely from the island of Murano; he dated them to the end of the 16th to the 16th century.

Amphorae found in the Chengene Skele Bay are also listed in the collection of the Burgas Regional History Museum. They are two in number (an amphora of the Thasian pithoid type dated to the 4th century BC and another one of the Samos Cistern type from the time period between the end of Late Antiquity and the Early Middle Ages).

A very rare situation is the discovery of coins in the water. Such is the case with two bronze coins found in the bay of Chengene Skele. The coins are also kept in the collection of the RHM in Burgas. They were acquired in the distant 1961 and were then just recorded as found in “Chengene Skele, in the bay while swimming”. The earlier coin is from the 4th century BC, the second coin is a Roman sestertius of Empress Pompeia Plotina dating from 112.

V.2. Chronology of the historical and archaeological research of the Chengene Skele Bay

Chengene Skele or Gypsy Pier is a small bay in the southern part of the Burgas Gulf of the Bulgarian Black Sea coast. The western end of the gulf is located about 8 km to the south of the centre of Burgas. The Chengene Skele Bay (Gypsy Pier) is located between Cape Chukalya and Cape Foros.

Until recently, the history of this bay was illustrated only by the records of travellers from the 17th–19th centuries such as Evliya Çelebi, Count P. Tolstoy, Jean Bellin, Charles de Peyssonnel, Jean-Baptiste de Chevalier and Henry Dearborn. According to all of them, the bay was convenient for mooring.

The first underwater research in the area of the bay was conducted in 2020 more precisely in February 17–23, 2020 by a team led by Dr. Nayden Prahov. The survey included a geophysical scanning and 2 diving tours in the area of the Fisherman’s Port in the Chengene Skele Bay.

In the summer of 2020, archaeological structures that are now under water were identified during a drone survey of the newly discovered antiquities on Cape Chiroza and its nearby waters. They are located to the southeast of the promontory in the bay of Chengene Skele at a depth of up to 3 m.

Provoked by the continuation of the archaeological structures underwater from June 30 to July 7, 2021 underwater surveys were conducted in the eastern and southeastern water area of Cape Chiroza. They included:

1. Localisation of archaeological structures in the waters of Cape Chiroza on an area of 2 decares at a depth of 5 m.
2. Mapping the assemblages of movable cultural values under water.

3. Composing a detailed geodetic map of underwater reefs and shallow flooded rocks.

5. Updating the archaeological map of the Chengene Skele Bay and the adjacent land area.

6. Use of remote non-destructive geophysical methods (bathymetry and sonar) through specialised equipment of the Centre for Underwater Archeology.

In the same summer, underwater digs were conducted headed by Ivan Hristov and Nayden Prahov.

From the end of June until July 3, 2021, the underwater surveys were continued in the southeastern water area of Cape Chiroza (Chengene Bay), which included:

1. Localisation of archaeological structures in the waters of Cape Chiroza and on the west seaboard of the Chengene Skele Bay to a depth of 4 meters.

2. Mapping the underwater assemblages of movable cultural values.

3. Updating the archaeological map of the Chengene Skele Bay and the adjacent land area.

V.3. Localisation of underwater objects

The first underwater expedition of the National History Museum in 2020 used two methods of locating archaeological structures and individual objects. In the first method, underwater surveys took place aiming at marking of finds and destructions and subsequently getting the coordinates. The diving was performed by three divers, who photographed processed stones and assemblages of ceramic fragments on the seafloor. The more important finds were marked, which got GPS coordinates and were subsequently removed from the bottom and recorded in the field journal.

In the second method on board a motor boat of the Centre for Underwater Archeology, Eng. Kiril Velkovski used a multi-beam echo sounder and lateral scanning sonar to a depth of 6 m in a square measuring 500/500 m.

In the underwater surveys in the summer of 2021, the so-called Swim-line (freeline) searches method was used. This method was used successfully in archaeological expeditions in the past. In this case, the system relies on a string of 4–5 divers spaced along a tape-measure or a graduated rope at intervals equivalent to less than the limit of clear visibility, so as to achieve the complete coverage possible. The search is usually undertaken with a ground line from a moving boat to guide the controller.

The coordinates of the surveyed area as well as of the finds are set with a GPS located on board the boat. Small buoys were used to mark the finds. Reflectors were placed on some of the buoys and a total station measurement was used for land-closer purposes.

V.4. Areas of archaeological material assemblages in the waters of the Chenge Skele Bay

The underwater surveys near the west shore of the bay identified three main areas with assemblages of archaeological finds. These are the area around the southeastern foothills of Cape Chiroza, the area to the south of the present pound-net and in front of the fishermen's buildings on the shore, the area in the middle of the bay with a characteristic shallow rock and the assemblage of post-medieval glass vessels.

Area around the reef in front of Cape Chiroza

During the underwater surveys in 2020 and 2021, the diving team managed to collect about 100 ceramic shards from the seabed. A total of 17 objects have been recorded, which together with the other finds give grounds to claim that a multi-layered archaeological site used throughout the first millennium BC, as well as in the 1st – 3rd centuries, developed on the seabed with the most pronounced concentration up to 3 m. The earliest ceramic fragments are from urn-like vessels with embossed decoration, which can be dated to the beginning of the 1st millennium BC.

On an underwater terrace, extending southeast of Cape Chiroza to a depth of 2 m, we photographed for another year concentrations of quarry stones and processed blocks, among which fragments of roof-tiles from the Classical and Hellenistic eras occurred.

The blocks in question and the smaller stones were probably part of one or two structures badly damaged by the sea, with a muddy joint destroyed over time. Located on a rock base with a washed-out cultural layer, they proved to be unstable and displaced. It seemed that the stone material differed in processing and structure from that used in the construction of the fortification on the cape.

The pottery discovered in 2020 and 2021 differs completely in shape and dating from that discovered in the fortified late Hellenistic site on Cape Chiroza. This finding is especially true for the roof-tiles.

Here it is worth paying attention to the discovery of several interesting objects.

First of all, these are half a stone Greek anchor stock and two whole ones. The stocks were part of the so-called classic wooden anchor.

The anchor had a wooden body called shank, at the lower end of which two wooden flukes used to be attached at an acute angle. At the top of the shank the mentioned stone stock was secured, the purpose of which was to tilt the anchor so that one of the flukes sank into the seabed. The anchor stone stocks were mostly dating from the 7th – 1st century BC.

Other items that deserve special attention are three stone battle balls taken out of the water at the end of the underwater reef. They are part of a collective find of similar

items to be documented and stored. The first ball weighs 8 kg and has a diameter of 18 cm, the second weighs 7.850 kg and has a maximum diameter of 20 cm. As recommended by Vegetius (Veget. IV, VIII) stones of similar shape should be collected around rivers. Those of round shape, heavy in weight and easy to fling should be selected among the stones. In the ancient world there were a number of cases in which there were special soldiers in the army contingents who could throw stone balls and those who used siege machines to fire heavier stones (over 300 g).

The uncovered ceramic fragments of vessels were diverse. Two common forms were distinguished – cups and lagynoi.

Dozens of fragments of amphorae and several relatively whole ones were found under the water. Their dating varies from the Early Hellenistic, Late Hellenistic and Roman eras. The following fragments can be recognised: the foot of a Mendean amphora from the second or third quarter of the 4th century BC; the foot of a Chian amphora from the end of the 5th – the first quarter of the 4th century BC; the bottom of an amphora from the island of Lesbos from the end of 5th century BC; the neck of an amphora from the island of Thasos from the 4th–3rd century BC.

An amphora from the 4th century BC was relatively well preserved. The amphora had a tall cylindrical neck, and probably belonged to the production of the Knidos Peninsula.

The upper half of an amphora from the first half of the 4th century coming from the region of the Northern Black Sea coast was also preserved. It is supposed to have been purposed for transporting wine and is most likely a variant of the Zeest 72b type.

Bottoms and walls of late antique amphorae dating from the 5th–7th centuries were also recovered from the southeastern waters of Cape Chiroza at the end of the underwater reef.

In addition to the household pottery and amphorae, various fragments of the roof-tiles were found under the water. It is worth mentioning the large amount of fragmented and almost intact pan and cover roof-tiles from different historical periods.

Zone with Late Antique and Medieval pottery

South of the reef in front of Cape Chiroza, underwater surveys documented and collected fragments of glass vessels believed to have been part of the cargo of a sunken ship. The glass fragments were found at a shallow depth in the southern narrower area of the bay on an underwater narrow reef. Of interest is the ceramic assemblage near the west coast of the bay at a depth of 1.6 m. Dozens of fragments of late antique amphorae were collected, half a bowl type Late Roman C Ware Form 3 (after J. Hayes). The ceramic material was heaped around a pile of hewn stones. The place has been known for 20 years as an area where fishermen hunting Rapa whelks (*Rapana venosa*) found whole

and fragmented late antique amphorae.

Also of interest is the finding of the upper part of a 10th–11th century medieval amphora of Günsenin 1 type. Origin: Sea of Marmara, probably from Ganos and Marmaris Islands. The type is widespread in Southern France, Italy, the Aegean Sea, the Black Sea, the Eastern Mediterranean and Southern Russia.

The latest fragments of amphorae date back to the 13th century. Massive handles which protruded at a higher level than the mouth of the amphorae were preserved. The handles belong to the Günsenin 3 type and date to the late 12th and early 13th centuries. The origin of this type of amphora is unknown, probably widely distributed in the Eastern Mediterranean, Black Sea, Russia, Italy, Southern France.

Area of whole and fragmented glassware

For the first time in 2020, during underwater archaeological surveys in the Chengene Skele Bay, conducted by the Regional History Museum in Burgas, Centre for Underwater Archeology and National History Museum, information was obtained about a glassware assemblage discovered in the area of a rocky shoal in the southwestern part of the bay. In 2020 and 2021, dozens of fragments of vessels identical to those owned by the National History Museum, mentioned above were collected in the area.

It was found that the shoal is at a depth of -2–-2.5 m and covers about 15 decares of a rocky seabed. During the diving surveys many fragments of glass vessels were recovered from an area of about 20 decares. The large amount of glassware uncovered around the reef suggests that it may have been a shipwreck in this more dangerous area in the relatively calm bay, but so far no evidence of a similar incident has been found around the reef and in the Chengene Skele Bay. It is possible that the glass vessels were the dumped cargo from a boat or ship during a storm and sea turbulence, which was further enhanced by the shallows and protruding rocks. It is possible that the incident in which the glass vessels were lost at sea happened elsewhere in the bay, and the crates in which they were probably packed sailed for some time and sank in the reef area due to the surf.

In my opinion, it is very likely that the wreckage of the ship carrying the glass vessels was close to the place where the glass fragments were found. The reason for this hypothesis is the several fragments of iron anchor chains and highly fragmented ceramic vessels bearing features of the ceramic production broadly speaking from the Late Middle Ages and the Renaissance. Besides, a well-preserved chain with a length of more than 2 m was photographed, firmly wedged into the reef stones. It may have led to the anchor of the sunken vessel.

The collections of glass finds of the National History Museum and the Regional History Museum in Burgas include 310 fragments, broken and intact vessels, which are diligently described and published in a separate study. Undoubtedly, the find is an

important source of information on the poorly studied issue of consumption, trade and glass production in the Balkans during the Late Ottoman period. So far, it has been hypothesized that the vessels were most likely manufactured in a workshop on the island of Murano, Venice, in the second half of the 16th century or early 17th century. Here the question of the exact dating of the glassware and the probable shipwreck remains open even more that the place around the reef has not been completely explored.

V.5. Late medieval pier (skele) of Chengene Skele

The port (*skele*) in question was located at the southeastern end of the bay of the same name and 1 km southwest of today's Fishermen's Village. The term *skele* (*iskele*) one should understand as denoting a port facility, mainly a platform of wooden planks arranged and nailed onto supporting pillars or girders driven into the bottom securing the access of boats unloading large vessels that were anchored in the harbour zone.

The described method for the construction of this wooden facility later called *skele*, which began in Antiquity, lasted in the Middle Ages and persisted even until the end of the 19th and the beginning of the 20th century (ports of Varna and Burgas).

This port (*skele*) is often commented on in the preserved written information of European diplomats in the 18th–19th centuries. As Shterionov summarizes, two tendencies can be noticed in the description of the Chengene Skele Bay:

1. The first thesis is that it is inconvenient to dock due to the nature of the coastal waters.
2. The second thesis is radically opposite. Western European authors describe the bay as a safe haven from winter storms and the *skele* as one of the best on the west coast of the Black Sea.

Shterionov assumes that the existence of these two controversial tendencies in the description of Chengene Skele depended on the possibility for the individual authors to have direct observations in the bay itself or only a peripheral view from the outer fairway in the Burgas Gulf. The author includes Chengene Skele in the category of medium-sized ports on the western Black Sea littoral.

It is interesting to note that the old authors are not unanimous on the location of the port facilities (piers, *skeles*) or their number. S. Koynarov writes that the village of the same name had two *skeles* (piers) located in the northeastern part of the bay.

In Brognard Chengene Iskelesi is mentioned as a small wooden port situated on the east side of a highly protruding promontory. This information probably refers to Cape Chukalyata and the monastery port.

The Austrian diplomat notes an important detail about the mooring of ships in the bay that I think was valid for all historical epochs in which the small bay was used. Lit-

erally, he writes: ‘And this, among all the other excellent ports, has one major drawback, which is that ships can only be pushed out by a single and very rare east wind, which should not be weak, but is strongly hindered by the second branch of Hemus or the Balkans, which passes along the southeastern side of Burgas to Foros’. The note refers to large vessels, not so much to fishing boats and vessels that rely not only on oars but also on sails when entering and exiting the bay.

The above-mentioned Burgas local historian Stoyan Shivachev wrote in the 19th century that in bad weather there were cases in which up to ‘360 troughs’ (i.e. vessels) were sheltered in the bay. According to Shivachev up to 500 ‘large and small ships’ could moor in the bay. The bay also had two important advantages: the bottom was sandy and the ship’s anchors easily ‘stuck’ in it; besides, the bay was well protected from all winds. Shivachev summarises in his manuscript that ‘the port of Chengene Scherle was one of the best in the Black Sea’.

By the way, a successful parallel to the piers (skeles) in the bay of Chengene Skele and their successor were those at the port of Burgas as described in the second half of the 19th century. It is known that the Liberation of Bulgaria found Burgas as a port in an undeveloped state, namely with 5 wooden skeles (piers), without a stone breakwater until 1896. The length of these skeles was from 30 to 50 metres and reached 3–4 metres of depth in the sea waters.

VI. Land and sea road connections between the settlements and the archaeological sites along the littoral

The topic of the routes of the old roads along the coast is extremely important and at the same time poorly researched. In the commentary on the archaeological sites, it is particularly relevant given the extremely fragmented terrain of the study (peninsulas and bays).

Unfortunately, remains of land roads functioning synchronously with the ancient and even late medieval sites have not been preserved. Today we rely on descriptions of the road network and its state relating to the modern time. However, having in mind the conservative nature of the road network in this part of the Bulgarian littoral, we can describe roads that were used in the Late Middle Ages, the Renaissance and the Modern era, or at least their routes were the same.

According to the Shkorpil brothers, the old road connecting Poda, a locality in the southern part of the Foros Peninsula with Sozopol passed along the northern slopes of Ala Tepe and Rosen Bair. Probably there was an inn or station in Otmanli (the old village of the same name). This hypothesis is based on preserved written information from the 15th century. An act of donation from 1493 (the endowment of Sultan Bayazid II) mentions the Eski Yurt area – in the old land of the village of Otmanlu. It is called in

the Turkish document '*menzil*' i.e. a road station.

The fords of the rivers were key and often problematic places on the roads. These crossing places were shallow sections of the rivers with characteristic rock thresholds, which in low water were crossed unimpeded by pedestrians and caravans of pack animals. Concerning the fords the local historians write that until the beginning of the 20th century the crossing of the Strandzha rivers including the Ropotamo, took place only through such shallow places.

G. Gerdzhikov, who acquired valuable information from the elderly residents of the village of Chernomorets in the last century, writes that until the 1920s summer was the preferred time to travel from the village of St. Nikola in the direction of Burgas. The first day passed in slow movement with carts to the area of the old village of Chengene Skele, where in the Krushkite area the travellers spent the night. Then they reached the Poda locality, where in the 19th century, and even earlier, crossing the Mandra River by raft sometimes took several days of waiting. Practice shows that those rafts were too vulnerable to flooding of the rivers and were often dragged off by the rising waters into the sea. It was not until 1906 that things changed when the Poda Iron Bridge was built.

Of course, in addition to the north-south axis, i.e. the terrain parallel to the coastline, important roads connected the researched area with the interior of the Medni Rid massif and Strandzha. For example, an important road passed through the present-day village of Marinka, which served for transportation of charcoal from Strandzha to the port of the Chengene Skele area.

A road of local importance connected the port and the village of Chengene Skele with the metochion and the village at Cape Chukalya. This time it passed through the Boaz area marked on a Bulgarian map from 1893. The term *boaz* should be understood as a pass, gorge. The road gradually passed in front of the localities of Kashlata, Kolibite, Drakata and reached the so-called monastery port described in the previous chapters.

Apart from the overland roads in the explored area next to the Burgas Gulf, the sea connections were even of paramount importance. The sea traffic also took place on traditional routes. It seems that the sea routes were busier and more popular for the inhabitants of the coastal settlements in the Burgas Gulf at least until the beginning of the 20th century. K. Irechek described such a situation at the end of the 19th century when he wrote that the communications between Burgas and Sozopol took place with a small sailing vessel. The length of the trip depended on the weather (wind direction, tidal surges, etc.)

More than 120 years ago K. Irechek needed four and a half hours in the morning and in a quite windless weather at that for his journey by sea from Burgas to Sozopol, but his way back lasted only 2 hours and 8 minutes. Given the conservative nature of sea voyages, in which all movement depended on oars and sails, I believe that the speed

observed by Irechek was similar in earlier epochs.

Depending on the season and the type of vessel, the shipping routes in the coastal zone in question can be divided into those covering short distances between the settlements within the Burgas Gulf and those of longer distances in almost straight line between the major urban ports on the Black Sea.

We can specify the following sea routes with local importance:

– The harbour zone of Apollonia Pontica / Sozopol – the harbour zone of Atia – the bay of Chengene Skele – the nearby waters of Cape Kaba Burun – the harbour zone in the bay of Foros;

– St. Anastasia Island – the piers (*skeles*) in the Chengene Skele Bay;

– St. Anastasia Island – the second monastery *skele* in the bay of Buhos between Cape Keremidar Burun and Cape Chukalyata;

As I have already written, apart from the so-called cabotage navigation, i.e. in the coastal waters (as is the nature of the routes described), there were direct open sea routes and although the written sources refer to later epochs, there is no reason not to assume that in Antiquity and the Middle Ages such already existed. That is, ships from more remote destinations entered the Chengene Skele Bay and evidence of this are the objects found under water with an obvious import character (amphorae from the islands of Thasos, Samos, Kos, Rhodes, Ganos, central Greece; ceramic vessels from the Asia Minor littoral; glass vessels of presumed origin from Murano Island near Venice).

VII. An attempt at summarising the results of the archaeological research in the coastal zone between the Metoha Peninsula and Cape Foros

The exploration in the coastal zone between the Metoha Peninsula, Cape Chiroza and Cape Foros fill in a white spot in the coastal settlement system of the Western Pontus between the Atia Peninsula and the region of present-day Burgas.

As a result of the research undertaken in the period between 2020 and 2022, a Hellenistic site on Cape Chiroza was fully explored, three new settlement sites were localised, and the available information on four more sites was collected and analysed.

The data on the settlement system in the region refer to a broad chronological period of time and provide an opportunity to trace the dynamics of settlement processes along the coast from the Late Hellenistic era to the Late Middle Ages. The sites from the Late Hellenistic and Late Antiquity eras prevail on the land. Then there is a hiatus in the growth of the settlement system, which is probably due to the peculiarities of the historical development of the region outside the major urban centres in the Middle Ages such as Mesemvria and Sozopol. However, it is possible that the presented data on the type and chronology of the settlements will be corrected in some new field surveys.

Extremely interesting for interpretation are the data on the existence of sites different in types and chronology even within the Metoha Peninsula. In the area three villages and a metochion were recorded as well as an ancillary infrastructure as piers at the coast and fresh water sources that are a prerequisite for the existence of a settlement. What is the historical development of the mentioned villages? Unfortunately, the answer to this question based only on the analysis of the preserved written documents and maps will not be complete. Archaeological excavations are needed in the places I have identified as areas of settlement development. It can be assumed that the oldest settlements in the area, existing even before the Turkish conquest of the littoral in the first half of the 15th century were Chengene yurt and Otmanlu. Chengene Skele and Chukalyata were established in the late Middle Ages due to the emergency of the pier in the bay and the establishment of the metochion at Cape Chukalyata dependent on the island monastery of St. Anastasia. Their appearance and disappearance were directly related to the development of Burgas as a port city and the weakened economic situation of the Greek monastery.

The undertaken underwater research provides an opportunity to clarify the chronology of navigation in the bay of Chengene Skele with new data related to the entire period of Antiquity, the Early Middle Ages (7th–10th century) and 18th century.

Undoubtedly, as can be seen from the text, the book focuses on the results of the archaeological research on Cape Chiroza and the underwater surveys of archaeological sites and materials in the western water area of the Chengene Skele Bay. This concluding chapter analyses in more detail the results of the excavations on Cape Chiroza and the underwater research in the Chengene Skele Bay.

The complete research on Cape Chiroza yields an indisputable date about the functioning of the site namely from the end of the 2nd and through the entire 1st century BC. The prevailing opinion is that a late Hellenistic site was built here, fortified with synchronously functioning moat and enclosing wall. As a layout the site finds parallels with the fortified sites on the western Bulgarian Black Sea coast, *viz.* the Palyura locality near the village of Emona, Kantona on the northern shore of Lake Mandra; Farmakida at the town of Primorsko; the Kaleto locality near the village of Yasna Polyana, Primorsko Municipality; the village of Brodilovo, Tsarevo Municipality; the fortress at the present day Ahtopol (Auleuteihos?); Sinemorets, Tsarevo Municipality; Ravadinovo, Municipality of Sozopol, the village of Izvor, Municipality of Burgas and the village of Zidarovo. They occupy an area of 1.5 to 1.9 decares. All of them are marked as free-standing *turres* (τύρσις, τυρρηνοί).

In my opinion, the term *teihos* (τείχος), which also occurred in the Late Hellenistic era, should be used for this specific case concerning the interpretation of the site on Cape Chiroza in the Burgas Gulf.

The fortified sites on the Western Bulgarian Black Sea coast listed above can be divided into several groups:

– fortified sites up to 2 decares the defence works of which include a tower outside the curtain and at least one central internal building

– fortified sites occupying an area of over 2 decares with walls following the terrain of naturally protected hills without planning, which emerged also at the end of the 2nd century BC and continued in use for most of the 1st century BC.

– coastal fortifications based on the construction and operation of a tower, which in addition to residential and commercial functions could serve the navigation in the harbour zones.

As to the assumption concerning the existence of the last group of sites I will draw attention to the very interesting location and massive foundations of the building situated at the end of Cape Chiroza. Its foundation suggests the presence of upper storeys in stone masonry. Regardless of the data about the first floor being used as dwelling premises, we should not rule out the possibility that the building served as a tower. A similar tower with massive foundations has been studied on Zaychi Vrah near Kabyle. Towers similar to that on Cape Chiroza have been recorded in various places in the Mediterranean world. For some of them it is hypothesised that they were observatories and places for transmitting signals. As a parallel I can point to the tower in Maslinovik on the southern Dalmatian island of Hvar.

The other parallel as a coastal location is the Hellenistic site in the Palyura locality, the land of the village of Emona. Its construction and operation dates back to the 4th century – the beginning / first half of the 3rd century BC. The site is approximately 25 / 25 m in size. It is oriented in the world directions. The large amount of building material and the large size of the stones is a prerequisite for the existence of a massive building in height, which was a free-standing fortified structure. Below the site, on the beach, at the exit of the creek, the foundations of a fishermen's hut can be seen, a seasonal pound net that functioned until the end of the 20th century. According to St. Raychevski an old pier, a wooden *skele* existed there that served small vessels.

In this case, the site on Cape Chiroza should be considered in the context of the structures discovered in the southeastern water area of the cape, where details of destroyed buildings, archaeological material dating back to the 1st millennium BC were documented, as well as amphorae and roof-tiles from the Roman epoch and Late Antiquity.

It is assumed that at this stage of the underwater research the site at the foot of Cape Chiroza covered a small area of 400 sq. m. Based on the hundreds, mainly ceramic, finds on the seabed, it can be said that we have an extremely interesting situation of a settlement continuity for a long historical period in an area situated near the ancient Greek city of Apollonia. The dating of the hand-made fragments with relief decoration has not been specified yet, but the presence of Thracian pottery and fragments suggests

the use of the settlement before or synchronously with the Greek population. The epoch from the 4th century BC until the end of the millennium is especially rich in information yielded by the excavations. Probably the settlement continuity persisted in the Roman Empire judging by the presence of materials conditionally dated to the 1st–3rd centuries. The lack of coins (for now!) does not allow more precise dating, regretfully.

The conducted researches once again prove that the Chengene Skele Bay was used for navigation and residing along the coasts throughout Antiquity, the Early Middle Ages (7th–10th century) and the 18th century.

